

TEORIJA IN PRAKSA

6/1999

DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXVI št. 6
November / december 1999,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
NASLOVNICE/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

TISK
Tiskarna Jože Moškrič

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Zdenka Šadl

UREDNIŠKI SVET/Editorial
Advisory Board
Milan Balažič, Marjan Brezovšek,
Ljubica Jelušič, Maca Jogan, Stane
Južnič, Andrej Kirn, Vlado Miheljčak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Marjan Svetličič, Niko Toš,
Mirjana Ule, France Vreg

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board
Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ-International
Bibliography of Periodical Literature, IBZ-DC-ROM, IBZ-International Bibliography
of Books Reviews of Scholarly Literature, IBR-CD-ROM

Uredništvo/Editorial board
1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Teorija in praksa je dostopna na internetu
[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://www.uni-lj.si/~fd_tip/index.html)

Naročnina za II. polletje 1999

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 4.000,00 SIT,
za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Revija izhaja s podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XXXVI, št. 6, str. 889-1080

Ljubljana, november-december 1999

ČLANKI

Slavko SPLICHAL, Franc MALI: Objektivnost ali arbitrarnost?	893
Niko TOŠ: Razumevanje politike in zaupanje v politike	912
Andrej KIRN: Komuniciranje z javnostjo o tveganjih	944
Zlatko JANČIČ: Etično oglaševanje in samoregulativa	957
Zdenka ŠADL: Mikro-makro povezave	976
Vinko VEGIČ: Zavezništva in male države	999
Majda PAHOR: Zdravstvena sociologija	1014
Bor ROZMAN: Intelktualna lastnina in patentni uradi v dobi globalizacije	1027

PREVOD

Siniša TATALOVIČ: Etnični konflikti in varnost Makedonije	1041
---	------

PRIKAZI, RECENZIJE

Rastko Močnik: 3 teorije Ideologija, nacija, institucija (Mirsad Begić)	1053
Katarina Majerhold in Dejan Jelovac: Univerza pleše avtonomno? (Mirsad Begić)	1056
Patricia O'Hara: Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland (Ana Barbič)	1060
Roman Vodeb: Ideološke paradigme v športu (Gregor Kita)	1063

AUTHOR'S SYNOPSES

1065

KAZALO LETNIKA 1999

1070

CONTENTS

ARTICLES

Slavko SPLICHAL, Franc MALI: Objectivity of Arbitrariness?	893
Niko TOŠ: Understanding Politics and Trust in Politicians	912
Andrej KIRN: Communication with Public in the Case of Risk	944
Zlatko JANČIČ: Ethical Advertising and Self-regulation	957
Zdenka ŠADL: Micro-macro linkages	976
Vinko VEGIČ: Alliances and Small States	999
Majda PAHOR: Health Sociology	1014
Bor ROZMAN: Intellectual Property and Patent Offices in the Time of Globalisation	1027

TRANSLATION

Siniša TATALOVIĆ: Ethnic Conflicts and Security of Macedonia	1041
--	------

PRESENTATION, REVIEWS

Rastko Močnik: Three Theories: Ideology, Nation, Institution (Mirsad Begić)	1053
Katarina Majerhold in Dejan Jelovac: The University Dancing Independently? (Mirsad Begić)	1056
Patricia O'Hara: Patterns in Production? Women, Farm and Family in Ireland (Ana Barbič)	1060
Roman Vodeb: Ideological Paradigms in Sport (Gregor Kita)	1063

AUTHOR'S SYNOPSES

1065

ANNUAL TABLE OF CONTENTS (1999)

1070

Slavko SPLICHAL, Franc MALI*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

OBJEKTIVNOST ALI ARBITRARNOST?

O možnostih in težavah standardizacije
kvantitativnih kazalcev v slovenskem družboslovju

Povzetek. Članek obravnava problem kvantificiranja kot socialne tehnologije, ki ima v znanosti za cilj standardizacijo (skupin) ljudi, organizacijo (znanstvenega) diskurza in enotnost znanstvene skupnosti. Značilen primer je raziskovanje znanstvene ustvarjalnosti in uspešnosti, še zlasti bibliometrično ocenjevanje kakovosti, pomembnosti in vpliva objavljenih znanstvenih del, ki po eni strani zadeva raziskovalce same, po drugi strani pa financerje oz. odločevalce. V preštevanju publicističnih enot v znanosti ni mogoče nedvoumno ločevati znanstvene aktivnosti, kakovosti, produktivnosti in napredka. Pri uporabi bibliometričnih metod se pogosto zanemarjajo razlike med posameznimi znanstvenimi področji ali pa sploh ni jasno določeno, kaj z njimi želimo meriti. Primeri sistemov bibliometričnega ocenjevanja, ki se uveljavljajo v Sloveniji kot tipičnem primeru "majhne znanstvene skupnosti" (zaradi jezikovne ekskluzivnosti) pa vendarle kažejo, da je kvantificiranje kljub vsem pomislekom lahko neprimerno manj arbitrarno in pristransko kot subjektivno izvedensko ocenjevanje.

Ključni pojmi: kvantifikacija, objektivnost, kazalci v znanosti, družbene vede, bibliometrija.

Mehanična objektivnost kvantifikacij

Kvantificiranje (štetje, merjenje, računanje) je socialna tehnologija, katere jedro je učinkovita strategija objektiviranja narave in družbe. Ideal objektivnosti je hkrati *znanstven* in *političen*. V skrajni konsekvenci pomeni vladavino (statističnih ali drugačnih) zakonov, ne človeka; zahteva podreditve (p)osebnih interesov javnim standardom. V znanosti ima kvantifikacija kot socialna tehnologija za cilj standardizacijo ljudi, organizacijo (znanstvenega) diskurza in uveljavljanje vrednote *enotnosti* znanstvene skupnosti, neredko tudi za ceno globljega razumevanja pojavov (Porter 1995, 228). Ta proces je videti zlasti pomemben v "šibkih" znanstvenih skupnostih oz. na področjih, kjer metodološka rigoroznost "nadomešča"

* Dr. Slavko Splichal, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

Dr. Franc Mali, docent na Fakulteti za družbene vede.

manjkajoči temeljni (npr. teoretski ali strateški) konsenz v skupini ali skupnosti. Ideje o nadzorovanju in "popravljanju" družbe najdemo na samem začetku razvoja socialne statistike v 19. stoletju. Ker je statistično razumevanje verjetnosti postavilo na glavo deterministično razumevanje stvarnosti, je s tem odpiralo pot socialnemu "inženirstvu". Sistematično zbiranje podatkov in odkrivanje statističnih zakonitosti se je začelo na področju deviantnih družbenih pojavov - samomorov, zločinov, norosti, bolezni sploh, prostitucije itd., odkrivanje teh zakonitosti pa je izhajalo iz ideje, da je s štetjem in klasificiranjem mogoče nadzorovati, usmerjati in izboljšati deviantne dele populacije glede na vladajoče standarde in vrednote (Hacking 1995). V sodobnosti se je informacijsko-usmerjevalna vloga statistike v proučevanju družbe "nevtralizirala", saj statistično sklepanje sega na številna in različna področja, od občnih teorij odločanja, operacijskih raziskav in analiz tveganja do tako specifičnega področja kot je analiza znanstvene ustvarjalnosti in uspešnosti. Seveda pa so ideje o nadzorovanju in usmerjanju ostale temelj kvantifikacijskih postopkov tudi na "neutrlnih" področjih, čeprav se včasih oz. v posameznih primerih zdi, da so kvantifikacije same sebi namen.

Ali lahko "mehanična objektivnost", ki jo zagotavlja kvantifikacija, v znanosti nadomesti subjektivno izvedensko presojo nikdar ni bilo (samo) strogo znanstveno, ampak vedno tudi kulturno in *politično* vprašanje. Kot npr. ugotavlja Porter, je primat kvantifikacije nastajal zaradi dveh vrst pritiskov. Uvajanje kvantitativnih kriterijev za odločanje na najrazličnejših področjih je bilo v veliki meri posledica zmagovalstva kvantifikacije v naravoslovnih, medicinskih in dužbenih vedah v 20. stoletju. Po drugi strani je kvantifikacija omogočala bolj demokratično odločanje kot pa individualna izvedenska mnenja, katerih "uporaba" v odločanju je po definiciji omejena na tehnokratske elite, ki so sposobne globljega razumevanja problematike. Vendar je politična določenost uporabe statistike in kvantifikacije hkrati protislovna: če na eni strani demokratizira procese odločanja, ker omogoča sodelovanje tudi manj kvalificiranih posameznikov, po drugi strani s tem zmanjšuje odgovornost izvedencev za sprejete odločitve, kar je klasični problem demokratičnih teorij. Analogija s parlamentarnimi volitvami in - še bolj - z javnomnenskimi glasovanji je povsem na mestu: če gre na eni strani za temelj demokratičnega konstituiranja politične družbe, pa po drugi strani obe instituciji hkrati tudi zmanjšujeta neposredno odgovornost odločevalcev, ki le sledijo natančno, "objektivno" določenemu razmerju politične moči in izmerjenemu javnemu mnenju. *Mehanična objektivnost zmanjšuje subjektivno odgovornost.*

Temeljno načelo kvantifikacije je pridobiti rezultate s postopkom, ki omogoča (zahteva) skoraj mehanično ocenjevanje: presoje ne smejo biti osebne, da bi s tem na minimum zmanjšali tudi možnost, da bi drugi dvomili v rezultate analize. Vztrajanje na mehanični objektivnosti in brezosebnosti ocenjevanja je torej delno tudi reakcija na zunanje pritiske na znanost. Mehanična objektivnost je, kot pravi Porter, zlasti cenjena na področjih, kjer ni stroge meje med tistimi, ki so "znotraj" (insiderji), in tistimi, ki so "zunaj" (outsiderji). Značilen primer so aplikativne, še zlasti ti. administrativne raziskave, ki so vedno izpostavljene kritikam tistih (naročnikov, uporabnikov), katerih interese zadevajo.

Med tovrstne raziskave nedvomno sodi tudi raziskovanje ustvarjalnosti in uspešnosti raziskovanja, ki zadeva raziskovalce same, hkrati pa tudi interese financerjev oz. odločevalcev. Ni naključje, da se je mehanična objektivnost intenzivno razvijala prav na takih mejnih prodočjih, ki so bila sistematično deležna majhnega zaupanja. V času, ko država financira velik del znanosti, zahteva po širši družbeni odgovornosti znanstvenikov spodbuja nastajanje ekstremnih oblik standardizacije in mehanične objektivnosti. Birokracija, ki odloča o financiranju raziskovanja, z uporabo strogih formalnih pravil in statističnih "dejstev" minimizira svojo odgovornost. Pri (samo)ocenjevanju raziskovalnega dela se tudi znanstvene skupnosti pogosto vedejo podobno kot birokracija.

Tudi uporabo in razvojno pot kvantitativnih kazalcev znanosti pogojujejo spremembe v pojmovanjih znanstvene politike oziroma odnosa med državnimi institucijami in znanstveno skupnostjo. Van Der Meulen (1997), Gibbons s soavtorji (1994) in vrsta drugih piscev ugotavljajo, da so šle te spremembe v smeri od prvotne skrbniške države do znanosti, za katero je značilen klientizem, preko odnosa, ki je temeljil na večjem medsebojnem zaupanju in se je izražal v ustanavljanju agencij in drugih posredovalnih institucij, do danes vedno bolj poudarjene vloge znanstvene politike v funkciji državnega nadzora znanosti. Do srede šestdesetih let, ko so na Zahodu državni skladi povečevali delež v znanosti tudi za 5 do 10% letno, državne administracije niso imele večjih pomislov glede učinkovitosti do takrat prevladujočih kvalitativnih izvedenskih ocenjevanj v znanosti. V tem času je prevladovalo prepričanje, naj nadzor kakovosti znanstvenega dela temelji predvsem na načelu zaupanja: v znanstveno kompetenco, v motivacijo raziskovalcev, da skrbijo za kvaliteto svojih rezultatov, nenazadnje v institucijo akademske znanosti, ki je v okviru svoje dolge tradicije vzpostavila celo vrsto implicitnih in eksplicitnih nadzornih mehanizmov kakovosti raziskovalnih rezultatov. Na področju ocenjevanja znanosti se je uveljavilo prepričanje, da sistem deluje gladko in brez ovir. To je bil čas prepričanja o nezadržni rasti znanosti. Obsežno poročilo o stanju in perspektivah razvoja znanosti v svetu *Science – The Endless Frontier* Vannevarja Busha, najbolj vplivne osebnosti na področju vodenja znanstvene politike takoj po drugi svetovni vojni v ZDA, je že v naslovu izražalo neizmerni optimizem. Nekaj desetletij kasneje je opazen upad nekdanjega optimizma. V sredini devetdesetih let je vplivni ameriški lobist znanosti in predsednik ameriške družbe za napredek raziskovanja Leon Ledermann objavil poročilo s povsem drugačnim naslovom: *Science – The End of the Frontiers*.

Nastajanje novih znanstvenih področij in njihovo financiranje v razvitih državah Zahoda in tudi drugod v petdesetih in šestdesetih letih nista bili vprašljivi. Po prepričanju ključnih akterjev znanstvene politike v tistem času, je bilo izvedensko ocenjevanje v znanosti dovolj učinkovito. Stanje se je spremenilo, ko je financiranje znanosti zašlo v stagnacijo. Denarja za znanost je bilo vedno manj, s tem pa so naraščali dvomi državne administracije glede moči oziroma zadostnosti kvalitativnih izvedenskih ocen. Na te probleme je že sredi šestdesetih let opozarjal Derek de Solla Price (1963), znan širši strokovni javnosti zlasti po svoji logistični krivulji razvoja znanosti. Zanj je značilno, da po obdobju eksponentne rasti preide v linearno rast in potem v fazo saturacije. Ne da bi se na tem mestu soočili z

vsemi argumenti, ki govorijo za veljavnost takega občega razvojnega modela znanosti ali proti njej, se zdi, da so gibanja na področju državnega financiranja znanosti v zadnjih treh desetletjih sledila prav tej razvojni logiki.¹

Čeprav so povečane zahteve po zunanjem nadzoru kakovosti v znanosti izhajale predvsem iz spremenjene politike državnega financiranja znanosti, ni mogoče zanemariti tudi drugih dejavnikov, ki so spodbujali bolj formalizirane pristope k vrednotenju znanstvenih rezultatov. Širša javnost je bila vedno bolj kritična do razvoja znanosti in tehnike, hkrati pa je naraščala tudi kompetitivnost med znanstvenimi disciplinami in znotraj njih. Danes se nasploh uveljavlja prepričanje, da se struktura delovanja znanstvenega sistema temeljito spreminja. Med drugim naj bi naraščal pomen implicitnih komponent znanstvenega vedenja, neposredna posledica naj bi bili novi pristopi k ocenjevanju znanosti, predvsem zahteva po vključevanju širšega kroga izvedencev, ki niso več vezani na ozka disciplinarna področja. Takšna širitev izvedenske "baze" prav gotovo ne škoduje nadaljnjemu razvoju znanosti, kar dokazujejo tudi primeri z drugih področij intelektualnega ustvarjanja (npr. umetnosti), jo je pa seveda treba nadgrajevati z ustreznim razvojem ocenjevalnih metod in tehnik. Le tako se je mogoče izogniti zahtevam, da je treba v znanosti zmanjšati vlogo kvalitativnih izvedenskih ocen, še zlasti zato, ker je v sedanjem obdobju restriktivnega financiranja znanosti vedno težje dobiti nepristranske izvedence. Kvalitativne izvedenske ocene v znanosti se – še zlasti kot mehanizem za izbiro predlogov raziskovalno-razvojnih projektov – uporabljajo mnogo bolj pri "ex ante" kot pri "ex post" vrednotenjih znanosti. V zadnjem primeru gre največkrat za ocenjevanja velikih raziskovalnih projektov v obliki "top-down" pristopov, ki sledijo zelo različnim družbenim ciljem. Za potrebe teh vrst ocenjevanj raziskovalnih projektov so se predvsem na Zahodu oblikovali posebni znanstveni centri, ki so – ne smemo pozabiti, da gre za čas restriktivnega državnega financiranja raziskovanja in razvoja – opravili vrsto bibliometričnih analiz. Posamezni pristopi k vrednotenju so v veliki meri odvisni od institucionalne organizacije in modelov financiranja raziskovanja in razvoja v posameznih deželah.

Kvantitativni kazalci znanosti in njihova uporaba v znanstveni politiki

Kvantitativni kazalci znanosti dobijo svoj pravi pomen šele z jasno teoretsko definicijo pojma ali konstrukta, ki ga želimo meriti. Na to se pri uporabi kazalcev v znanstveni politiki vse prevečkrat pozablja. Ker predstavljajo samo kvantitativno mero izbranih teoretskih pojmov znanosti ali njihovih razsežnosti, ne izražajo znan(stve)osti v vseh njenih razsežnostih in se vedno nahajajo v polju dvojne inter-

¹ Po Priceovih predvidevanjih iz srede šestdesetih let bi se v nasprotnem primeru prej kot v eni človeški generaciji znašli v absurdnem položaju, da bi "že dva znanstvenika prišla na moškega, žensko, otroka oziroma psa, hkrati pa bi trošili za znanost dvakrat toliko denarja" (Price 1963, 30). Zdi se, da Priceova logistična krivulja rasti izraža največjo veljavnost v zvezi z vladnimi izdatki v RR. Vzemimo primer ZDA: rast vladnih sredstev v RR je do leta 1965 vsako leto za več kot 11% presegla rast vseh drugih izdatkov v okviru državnega proračuna. Če se stopnja rasti izdatkov za RR po letu 1965 ne bi razpolovila, potem bi v ZDA že leta 1980, v celotnem proračunu države, 72% sredstev šlo za RR.

pretacije: v zvezi z njimi se ni potrebno samo vprašati, kako potekajo postopki operacionalizacije različnih definicij znanosti, temveč tudi, iz katerih teoretskih predpostavk te definicije sploh izhajajo. Ker takšna teoretska izhodišča praviloma ne vodijo k enoznačnim zaključkom, je tudi za kvantitativne mere znanosti mogoče reči, da se še vedno nahajajo bolj v polju splošne hevristike kot natančno operacionaliziranih definicij pojava, ki naj bi ga merile.

Za pojmi kot so kvaliteta, dosežek, pomen, vpliv, vidnost, učinkovitost (produktivnost) v znanosti, če naštejemo le nekaj najbolj pogostih lasnosti ali pojavov, ki naj bi jih merili, se praviloma skrivajo različni teoretski pristopi in razumevanja znanosti. Ni jih mogoče zvesti le na številčne vrednosti. Da bi pokazali temeljno razliko med kazalci in podatki, si pomagajmo z naslednjo analogijo: izmerjeni človekov pritisk je podatek brez pomena, dokler nekdo, ki v zadostni meri pozna fiziologijo, ne spozna tega podatka kot pokazatelja človekovega zdravja.

Problem merjenja znanstvenih rezultatov je bolj kompleksen, kot se morda zdi na prvi pogled, kar je mogoče pokazati tudi s primerjavo značaja znanstvenih in ekonomskih kazalcev – ne nazadnje kazalci znanstvene učinkovitosti radi uporabljajo ekonomsko metaforiko. Obstajajo določene vzporednice med kvantitativnimi kazalci znanosti in ekonomskimi kazalci. Kvantitativne kazalce znanosti si lahko predstavljamo kot informacijsko podporo specifičnemu "trgu" znanosti, znotraj katerega vlada visoka stopnja kompetitivnosti. Vendar ne smemo prezreti, da ekonomski kazalci operirajo pretežno z vrednostmi, ki so na trgu že dosegle denarno ovrednotenje. To ne velja za kazalce, ki se nanašajo na rezultate znanstvenega dela. Tu nimamo opravka z jasnimi razmerji med proizvajalci in odjemalci znanstvenih rezultatov. Prej je mogoče govoriti o neke vrste "kvazi" trgu, ki sicer lahko temelji na visoki stopnji notranje kompetitivnosti, vendar igra v fazi "inputa" ključno vlogo dejavnik državne podpore, v fazi "outputa" pa ideja kolektivnega prisvajanja rezultatov znanstvenega dela. Razen tega v primeru kvantitativnih kazalcev znanosti ne razpolagamo s tako standardiziranimi merskimi enotami kot je denarna enota v ekonomiji.

Primerjave znanstvenih in ekonomskih kazalcev nas seveda ne smejo voditi k morebitnemu napačnemu sklepu, da se s pojavom različnih oziroma nasprotujočih interpretacij istih (monetarnih) podatkov ne srečujemo tudi na področju ocenjevanja družbenoekonomskega stanja, na kar največkrat vplivajo politični predsodki. Očiten primer za to je ocena Dunajskega inštituta za ekonomska raziskovanja o nepripravljenosti Slovenije za vstop v Evropsko unijo spomladi 1999. Tudi ekonomski kazalci so – tako kot kazalci znanosti – "samo" teoretski konstrukti. Tudi v tem primeru podatki sami po sebi ne povedo ničesar, ampak šele, ko jih vstavimo v ustrezen teoretski okvir. Res pa je, da so za interpretacije ekonomskih podatkov na voljo bolj konsistentno zgrajene ekonomske teorije. Teorije o znanosti so manj konsistentne. Zato tudi potencialna prepričevalna moč kvantitativnih kazalcev, naj se obračajo na znanstveno ali zunajznanstveno javnost, ni enaka moči ekonomskih kazalcev. Kot ugotavljajo posamezni avtorji, ki poglobljeno proučujejo vlogo in značaj znanstvenih kazalcev, pri njih v primerjavi z ekonomskimi kazalci ne gre za absolutno, ampak kvečjemu za relativno zaostajanje (Weingart in Winterhager 1984; Hornbostel 1997).

Da ekonomski kazalci na današnji stopnji razvoja dajejo bolj izčrpne informacije, ni vzrok samo v višji stopnji socio-kognitivne zrelosti ekonomskih znanosti, temveč tudi v večjem izkustvu pri uporabi teh kazalcev. Čeprav se bodo razlike med obema vrstama kazalcev v prihodnosti nedvomno zmanjševale, si vsaj v bližnji prihodnosti ni mogoče zamisliti, da bi scientometriki razvili neki "supra" teoretski okvir na področju kvantitativnih analiz znanosti.

V zvezi z razlikami in podobnostmi med kvantitativnimi kazalci v znanosti in ekonomiji je vredno opozoriti še na eno okoliščino. Oboji so imeli podoben razvoj, čeprav so nastali v različnih obdobjih: najprej so se razvili kot analitični instrument v akademskih tipih raziskovanj in šele kasneje se je njihova uporaba prenesla na področje ekonomskih in znanstvenih politik.² S tem sta se spremenila njihova funkcija in značaj, saj nadaljnji razvoj vedno bolj določajo (neposredne) potrebe posameznih politik, ki – če uporabimo Van Raanovo formulacijo – "vedno bolj sledijo specifičnim manipulacijam podatkov" (Van Raan 1988, 1). V okviru akademskih proučevanj znanosti o znanosti, je bil razvoj kvantitativnih kazalcev vezan predvsem na vprašanja, kako izboljšati njihovo zanesljivost in veljavnost. Pri njihovi uporabi v politiki so stvari drugačne: tako kot drugi tipi racionalizacij tudi kvantitativni kazalci znanosti nasploh kot način "objektiviranega" znanstvenega vedenja utrjujejo družbeno legitimnost politike. Poleg tega so tudi koristen instrument za praktično politično delovanje. To je eden od razlogov, da so kvantitativni kazalci v znanosti postali predmet različnih interesnih konfliktov in s tem povezanih interpretacij.

V nekritičnem zaupanju v moč kvantitativnih kazalcev znanosti – češ da jih je mogoče uporabljati kot veljaven algoritem v vseh okoliščinah enako – se zanemarija naslednje okoliščine:

Prvič, pri kazalcih znanosti ne gre za enostavno odslikavo kompleksne realnosti, temveč za konstrukcijo specifičnega modela realnosti. Če je realni svet znanosti sestavljen iz sodb, vrednot, označb, rangiranih nagrad, kvalitativnih predstav, potem tudi kvantitativni kazalci znanosti, ki naj bi "odslikavali" to realnost, ne morejo uiti tej svoji začetni subjektivni oz. kontekstualni pogojenosti, pa čeprav se jih morda želi prikazati kot od subjektivnih odločitev povsem neodvisne objektivne odslikave realnega znanstvenega sveta.

Tudi podatki, na katerih temeljijo kvantitativne analize znanosti, so že "obremenjeni" s subjektivnimi sodbami znanstvenikov. Kvantitativna analiza sicer lahko zamegli ali celo prikrije, ne more pa prekiniti zveze med subjektivnim in objektivnim v znanosti. Poleg tega vedno večja zahtevnost statističnih izračunov in analiz sama po sebi nič ne pomeni, če nima ustreznega teoretskega temelja. Tu ne gre toliko za kriterij zanesljivosti kot predvsem veljavnosti kvantitativnih mer znanosti.

² Vzemimo primer ZDA, kjer so se tako družbenoekonomski kot znanstveno in tehnološki kazalci začeli najprej uporabljati. Ko je bil leta 1921 v ZDA prvič izdan Indeks, je prišlo do njegove naraščajoče uporabe ne samo znotraj ekonomske, temveč tudi tarifne in drugih politik. S tem se je spremenil tudi njegov notranji ustroj in življenjski tok: ni bil več samo analitični instrument, namenjen opisovanju kompleksne ekonomske realnosti, temveč je postal uporabno sredstvo v političnem komuniciranju.

Drugič, do končne rešitve kvantitativnih merenj znanstvenega napredka (kakovosti) ni mogoče priti že zato, ker ne bomo nikoli dosegli absolutne standardizacije kvantitativnih kazalcev znanosti. Res pa je, da je danes pred javnostjo – tega dejstva se znanstvena politika zelo dobro zaveda – mnogo lažje upravičevati odločitve s kvantitativnimi podatki, pa četudi ne povsem zanesljivimi, saj jim zaradi lažje berljivosti javnost tudi prej verjame. Kvantitativni kazalci znanosti niso enake vrste kot strogo kontrolirane spremenljivke v laboratorijskih eksperimentalnih proučevanjih. Največkrat se opirajo na sekundarne podatke, ki so bili ustvarjeni v podatkovnih bazah, katerih primarni cilj ni bil uporaba za namene znanstvene politike.

Tretjič, razvoj in uporaba kvantitativnih kazalcev znanosti nista mogoča samo na temelju ponavljajočih se empiričnih (statističnih) analiz iste vrste, ampak zahtevata poglobljene teoretske premisleke o tem, kaj pojmi znanstvena kakovost, produktivnost ali vpliv v procesu vrednotenja znanosti sploh pomenijo; skratka, upoštevati je treba tako kriterij zanesljivosti kot kriterij veljavnosti. Vsaj od Kuhna naprej se tudi v okviru filozofije (metateorije) znanosti vedno bolj postavlja pod vprašaj kategorija kumulativnega znanstvenega napredka kot od cele vrste kognitivnih in družbenih dejavnikov neodvisnega procesa, ki vodi k "približevanju" znanstveni resnici. Zdi se, da spremenjeni epistemološki pogled na napredek v znanosti, po katerem pojma resnice (napredka) kot takega ni mogoče vzeti za kriterij vrednotenja v znanosti, še ni v celoti razumljen ne samo med uporabniki, temveč tudi in predvsem ne med samimi proizvajalci kvantitativnih kazalcev znanosti. Ali se lahko približamo pojmu znanstvenega napredka s čim večjo funkcionalno povezanostjo posameznih kazalcev znanosti? Odgovor je negativen, kajti vedno smo v položaju, ko merimo hipotetične konstrukte, ki so ne samo povezani, ampak se med seboj tudi prekrivajo. Čeprav so nekateri scientometriki – na primer Martin in Irvin (1983) – poskušali razviti metodologijo, s katero naj bi prišli do neodvisnih ocen o kakovosti, pomembnosti in vplivu objavljenega dela, ki naj bi v seštevku pokazale, koliko je to delo prispevalo k znanstvenemu napredku, so bila takšna prizadevanja že vnaprej obsojena na neuspeh. Znanstveni napredek namreč ni nikoli v celoti izmerljiv.

Znanstvena publicistika kot osnova za kvantitativne in kvalitativne ocene v znanosti

Pri kvantitativnih kazalcih, ki naj bi merili napredek v znanosti, se neprestano srečujemo z vprašanjem, kako izmeriti pomembnost in kvaliteto znanstvenega dela. Najpogostejši primer je merjenje znanstvenih dosežkov na temelju znanstvenih objav. Kljub temu, da ob hitrem razvoju posameznih znanstvenih področij vedno večjo težo dobivajo neformalni načini znanstvenega komuniciranja, se osnovni "profil" znanosti oziroma njenih posameznih disciplinarnih področij še vedno prvenstveno oblikuje na osnovi njihove publicistične dejavno-

sti.³ Z ekonomsko terminologijo bi znanstvene objave lahko opredelili kot rezultat procesov znanstvene produkcije in distribucije. V znanstveni objavi je udejanjen pomemben del raziskovalnih aktivnosti, tako da tudi tu lahko sledimo določenim kvantifikacijam. Seveda pa tu ne gre – če ostanemo pri analogiji z ekonomijo – predvsem za neposredne številčne vrednosti, saj ni ključnega pomena objava sama po sebi, temveč njena vsebina. Iz tega sledi, da publicistična dejavnost ni zadostni, temveč samo nujni pogoj za razvoj (napredek) in s tem povezano kakovost v znanosti. Kaj s preštevanjem publicističnih enot v znanosti sploh merimo – znanstveno aktivnost, znanstveno produktivnost ali znanstveni napredek? Teh razsežnosti ni mogoče nedvoumno ločiti med seboj.⁴

Če z znanstveno aktivnostjo razumemo obseg vloženega dela znanstvenikov, s produktivnostjo obseg znanstvene aktivnosti glede na nekatere druge količine (vložen denar, čas itd.) in z napredkom produktivnost glede na doseganje zastavljenih ciljev, postane očitno, da je mera znanstvene aktivnosti najbolj enostavna in v tej enostavnosti tudi najlažje merljiva razsežnost kompleksnega pojava znanosti, če seveda upošteva razlike med posameznimi znanstvenimi disciplinami. Obstoj razlik so dokazale številne bibliometrične študije in analize. Njihov skupni zaključek je, da na področju družboslovnih in humanističnih znanosti v primerjavi z naravoslovnimi in tehničnimi znanostmi obstaja večja fragmentacija glede vrste literature, v kateri se objavlja, hkrati pa se bistveno večji pomen daje knjižnim objavam. Govorimo lahko o različnih publicističnih habitusih znanstvenikov v različnih disciplinah.

Diana Hicks (1999) je v najnovejših primerjalnih bibliometričnih raziskavah po posameznih deželah (Avstralija, Španija, Nemčija, Nizozemska) ugotovila, da znanstveniki na področju naravoslovno-tehničnih znanosti večji del svojih rezultatov objavljajo v člankih v znanstvenih revijah in v zbornikih znanstvenih kongresov. V nasprotju z njimi znanstveniki s področja družbenih in humanističnih ved veliko objavljajo tudi v knjigah in strokovnih (ne samo znanstvenih) revijah. Tudi za Slovenijo je že bila opravljena podobna bibliometrična študija (Mali 1996). Rezultati bibliometrične analize disciplinarnih vzorcev publicistične produktivnosti raziskovalnih skupin na Slovenskem so pokazali, da tudi tu obstaja razlika v publicističnem habitusu med skupino naravoslovno-tehničnih in skupino družboslovno-humanističnih znanstvenikov. Glede tega se Slovenija ne razlikuje od drugih znanstvenih okolij.

³ Z vidika ocenjevanja rezultatov znanstvenega dela je treba upoštevati, da med neformalnim in formalnim (publicističnim) tipom znanstvenega komuniciranja obstaja specifična kategorija "sivih" publikacij. Gre za različne vrste pol-publikacij, ki sicer niso brezpogojno dostopne, vseeno pa presegajo zgolj z medosebnimi stiki vzpostavljena komunikacijska omrežja. Pri vrednotenju znanstvenega outputa se jim običajno ne pripisuje pomembnejše vloge (glej Whitley 1984; Krohn in Kueppers 1989).

⁴ Podobne pojmovne težave se pojavljajo že pri poskusih razmejevanja znanstvene uspešnosti in učinkovitosti. Po Fischu in Danielu se pojma nanašata na razmerje med "inputom" in "outputom" v znanosti (Fisch in Daniel 1986). Toda, ali ni pri merjenju znanstvenih dosežkov oziroma učinkovitosti mogoče imeti tudi podatkov o vloženih finančnih sredstvih, čeprav – gledano povsem tehnično – predstavljajo samo kazalce znanstvenega "inputa", za kazalce znanstvenega "outputa"? Drugi pol istega metodološkega problema predstavljajo razmere, ko se posamezni strukturni kazalci (npr. znanstvena kotitiranja) uporabljajo kot "output" mera znanosti.

Ena izmed pomembnih razlik med družboslovjem in humanistiko ter naravoslovno-tehničnimi znanostmi je tudi narava "preglednih znanstvenih člankov". Razliko med "izvirnimi" in "preglednimi" znanstvenimi članki je v družboslovju težko smiselno določiti (npr. v pomenu večje ali manjše izvirnosti ali znanstvenosti) zaradi specifične narave družboslovnega raziskovanja. Če z raziskovanjem razumemo empirično zbiranje podatkov z namenom, da bi preskušali, sistematično oblikovali ali spodbujali oblikovanje teorij, ki nam dejansko šele pomagajo razumeti in pojasniti rezultate empiričnega opazovanja, potem moramo reči, da najpomembnejši in prevladujoči del družboslovnega znanstvenega dela ni "raziskovanje" (research), pač pa "teoriziranje" (theorizing) oz. sekundarno raziskovanje (secondary research).³ Dihotomija empirično/teoretično je v angleščini poudarjena z razlikovanjem med "družboslovnim raziskovanjem" (social research) in družboslovno teorijo (social theory). Še izrazitejši poudarek na teoriji najdemo na primer v Tönniesovi trihotomiji "teorija - aplikacija - empirija", v kateri je teorija samozadostna oz. "samoreferenčna" in tudi aplikacija pomeni dedukcijo iz "čistih teoretskih pojmov", torej v temelju teoretsko raziskovanje, in je le empirija induktivno raziskovanje. V istem času je veliki ameriški pragmatist John Dewey razločno pokazal, da empirična dejstva sama za sebe v družbenih vedah ne povedo nič ali vsaj ne dovolj: "Ugled matematičnih in fizikalnih znanosti je precejšen, in prav ja tako. Toda razlike med dejstvi, ki so, kar so, neodvisno od človeške želje in prizadevanja, in dejstvi, ki so do določene mere to, kar so, zaradi človekovega interesa in smotra in se z njima spreminjajo, ne moremo odpraviti z nobeno metodologijo. Iskreneje ko se sklicujemo na dejstva, pomembnejša je razlika med dejstvi, ki pogojujejo človeško delovanje, in dejstvi, ki so pogojena s človeškim delovanjem. Družboslovna znanost postaja psevdoznanost do mere, do katere zanemarjamo to razliko" (Dewey 1927/1954, 7).

Obstajajo različni postopki in načini (t. j. teoretični in empirični), po katerih prihajamo do našega vedenja o družbenih pojavih. V vsaki znanstveni disciplini sočasno obstajajo različne paradigme, kot jih je opredeljeval Kuhn, ki se med seboj razlikujejo glede temeljnih ciljev, predmetov in metod raziskovanja ter specifične uporabnosti izsledkov, in prav te *paradigmatske razlike* so dejansko najpomembnejši in trajni "predmet raziskovanja". Temu je treba dodati, da od najzgodnejših začetkov družboslovnih znanosti v antiki njihov pomemben del pripada *normativnim* in/ali *čistim* teorijam, katerih empirično preskušanje bi bilo sploh nesmiselno, saj so njihov predmet "čisti teoretski pojmi" (Tönnies), "kontrafaktični ideali" (Habermas) ali "znanstvene utopije" (Marx). V danes nedvomno prevladujočem pozitivističnem razumevanju (družboslovne) znanosti, je empirično raziskovanje "zgolj" metodološko rigorozna aplikacija teorije; operacionalistično razumevanje samozadostnosti empiričnega raziskovanja iz začetka tega stoletja je že zdavnaj povsem izgubilo znanstveno veljavo. Najmanj smiseln je končno poskus, da bi

³ Gibaldi in Achtert v večkrat ponatisnjenem Handbook for Writers of Research Papers (1977/1988, 1.1) opredeljujeta primarno raziskovanje kot "studij predmeta z neposrednim opazovanjem in preiskovanjem, npr. izvedba ankete ali laboratorijskega eksperimenta", medtem ko sekundarno raziskovanje "zahteva proučevanje studij, ki so jih o predmetu opravili drugi", in poudarjata, da "številni akademski članki ter poročila in predlogi ... temeljijo na sekundarnem raziskovanju."

"stopnjo znanstvene izvirnosti" še ožje določili samo z uporabo kvantitativnih metod v (empiričnem) raziskovanju (po čemer naj bi prednjačila ekonomija), saj so se v mnogih okoliščinah *kvalitativne* metode za zbiranje podatkov v empiričnem raziskovanju izkazale za bolj produktivne.

Izvirnost je takorekoč po definiciji lahko samo paradigmatška, saj pomeni "rešitev" problema, ki "ni odvisna od kakega vzora, predloge" (SSKJ), ki se torej razlikuje od znanega po neki bistveni (paradigmatški) razsežnosti (npr. nove teorije, nove metode) - v nasprotju z *novostjo*, ki jo (po definiciji) prinaša vsaka informacija (npr. *vsako*, še tako trivialno dejstvo, ki ga odkrijemo v empiričnem raziskovanju). V jeziku publiciranja oz. kazalcev raziskovalnega dela gornja opozorila pomenijo, da so najpomembnejši, torej v najzlahnejšem pomenu "izvirni znanstveni" članki v temelju in najprej vedno "pregledni", saj novo vedenje nujno izhaja iz primerjalno ugotovljenih (za izbrano problematiko bistvenih) razlik med že razvitimi paradigmi in teorijami. Drugače rečeno: znanstveno *izvirne* so ideje, ki (lahko) nastopajo kot zasnove empiričnega raziskovanja, interpretacije raziskovalnih izsledkov ("dejstev") ali so opredmetene v specifičnih raziskovalnih metodah (npr. metode za analizo podatkov), ne pa sama uporaba raziskovalnih metod in sami izsledki, čeprav sicer slednji vedno predstavljajo novo *vedenje*. Razlikovanje med "izvirnimi" in "preglednimi" znanstvenimi članki je torej smiselno le, kolikor so slednji razumljeni izključno v ožjem pomenu *kritičnih razprav* oz. poglobljenih ocen (review essay).

Standardizirana struktura znanstvenih člankov v naravoslovnih, medicinskih, tehniških in biotehniških vedah (po shemi IMRAD - "Introduction, Methods, Results And Discussion" oz. "uvod, materiali in metode, rezultati, razprava in viri") se je v družboslovju uveljavila samo v ožjem delu poročanja o izsledkih empiričnih raziskav, medtem ko v teoretskih člankih, kjer se večinoma izvirne ideje najprej pojavijo, struktura člankov bistveno odstopa od empiričnih in niti ni standardizirana, saj, kot poudarjata Gibaldi in Achtert (1977/1988, 1.1), "nobene konvencije o pripravi rokopisa ne morejo nadomestiti živahnega in inteligentnega pisanja."⁶

Težave, ki jih povzročajo disciplinarne razlike, in splošne težave z (omejeno) veljavnostjo postanejo še izrazitejše ali že kar brezizhodne, če kazalec "število publikacij" uporabimo za merjenje znanstvenega *napredka*. V tem primeru namreč ne gre več samo za merjenje znanstvene *aktivnosti*, ampak tudi za merjenje znanstvene *kakovosti*. Izenačevanje produktivnosti in kakovosti v znanosti v pomenu, da je več tudi bolje, se je na področju merjenja znanosti sicer močno uveljavilo. Četudi v znanosti pogosto obstaja tesna zveza med količino in kakovostjo, ima

⁶ *Ob enaka protislovja kot pri neutemeljenem razlikovanju med izvirnimi in preglednimi članki, nalezimo tudi pri poskusih razlikovanja med monografijo ("znanstvenim delom") in knjigo nasploh (ne-ali manj znanstvenim delom?); mnoga najpomembnejša družboslovna dela novega veka po tej delitvi ne bi bila "znanstvene monografije", pač pa "druge knjige". Razlikovanje med "monografijo" in "knjigo" je sploh nedosledno; tipologija dokumentov Comarc govori o "monografijah in drugih zaključenih delih" (poleg monografij še učbeniki, ostalo učno gradivo, priročniki, slovarji, leksikoni, umetniška dela itd.), znanstveno monografijo pa opredeljuje kot "specializirano knjigo". Knjiga je torej monografija s specifičnimi tehničnimi (število strani, vezava, statistična evidenca) in ne vsebinskimi značilnostmi. Vsekakor pa je kot "znanstvene monografije" skladno z definicijo Comarc treba upoštevati samo tiste, ki so izšle kot knjige in torej izpolnjuje dogovorjene mednarodne bibliotekarske standarde.*

lahko v postopkih ocenjevanja znanstvenikov upoštevanje zgolj števila njihovih objav prej negativne kot pozitivne učinke. Lahko vpliva na strategijo znanstvenega publiciranja, ki ni vedno v korist dejanskemu napredku v znanosti. Vzemimo primer neskrupuloznega uveljavljanja načela "publish or perish". Nekateri sociologi znanosti opozarjajo, da je uveljavljanje tega načela v praksi neredko vodilo znanstvenike k prirejanju rezultatov raziskovanja (S. Hornbostel 1997; P. Weingart in M. Winterhager 1984). Z namenom, da bi "iztržili" čim večje število objav, so znanstveniki minimalno prirejali rokopis za petkratne ali celo desetkratne objave. Če v sicer od vsega začetka ambivalentni družbeni funkciji objavljanja - kdo bi lahko danes trdil, da je edini interes znanstvenikov spoznavanje resnice? - motiv pridobivanja znanstvenega ugleda in s tem povezanih nagrad prevladuje nad pridobivanjem in širjenjem novih spoznanj, se stopnja kognitivne redundance v sistemu znanosti samo še povečuje. Temu pojavu smo bili priča že v času, ko zunanji pritiski za čim večjo znanstveno produktivnost še niso bili tako močni.

Po študiji O.K. Maya (1968) naj bi od šestih znanstvenih člankov na področju matematike samo eden dejansko posredoval novo, vsi ostali pa naj bi predstavljali samo variacije in ponavljanja že znanega. Ekstremne oblike možnih deformacij, ki izhajajo iz načela "publish or perish", naj bi predstavljali odkriti primeri znanstvenih goljufij in prevar. Abelson, od leta 1962 do 1985 odgovorni urednik najbolj ugledne naravoslovne revije *Science*, je na temelju dveh znanih primerov znanstvenih goljufij (Darseejev primer na področju kardiologije in Slutskyev primer na področju radiologije) opozoril, da so se zadeve razkrile ravno zaradi pretirane znanstvene produktivnosti Darseeja in Slutskyja. V zadnjem primeru je bil novi članek objavljen v povprečju na vsakih deset dni, četudi naj bi bilo na tem področju v tistem času povprečje 2-3 objavljena članka na leto. Zato je Abelson predlagal, naj bi v vrednotenjih znanstvenih del pri znanstvenih napredovanjih upoštevali samo omejeno število znanstvenih objav.⁷

Ko govorimo o razmerju med količino in kakovostjo v znanosti, se je treba zavedati, da gredo objave praviloma skozi recenzijsko sito znanstvenih revij, kar je ena izmed oblik izvedenskega ocenjevanja; tako objave kot citati v znanosti so torej povezani s predhodno kvalitativno izvedensko oceno. To pomeni, da se z izvedenskim ocenjevanjem srečujemo na vsakem koraku znanstvenega delovanja in se njihov vpliv čuti v vseh fazah raziskovalnega dela. Treba je sicer priznati, da ni veliko empiričnih raziskav pristranosti delovanja izvedenskega ocenjevalnega sistema. Opravljene raziskave pa so opozorile na dve vrste deformacij: na socio-kognitivne pristranosti in pristranosti, ki izhajajo iz slučajnih napak.⁸ V krog prvih možnih pristranosti bi lahko navedli težave delovanja izvedenskega sistema v majhnih znanstvenih skupnostih, kamor je treba šteti tudi slovensko.

⁷ V zvezi s številom objav kot mere znanstvene produktivnosti, se netzogibno postavi vprašanje primerljivosti posameznih publikacij glede na njihovo znanstveno pomembnost. Še najbolj posrečeno je to dilemo izrazil De Solla Price (1963, 40) z naslednjim retoričnim vprašanjem: "Who dares to balance one paper of Einstein on relativity against even a hundred papers by John Doe, Ph.D., on the elastic constant of the various timbers (one to a paper) of the forests of Lower Basutoland?"

⁸ O tem zlasti veliko pišejo ameriški avtorji; glej npr. Abrams, 1991; Cole in Cole, 1981; Mazuzan, 1992.

Dobra stran izvedenskih ocen je v tem, da izvedenci pri presoji uspešnosti in relevance v večji meri upoštevajo kontekst. Slaba stran pa je v tem, da bolj prihaja do izraza subjektivna narava presoje, kar prinaša nevarnost, da zaradi nezadostnih informacij ali preveč poudarjenega izvedenčevega jaza (ega) pride do napak v oceni. Kvantitativna merjenja znanosti (vzemimo primer štetja objav) sicer zadovoljijo kriterij ponovljivosti in regularnosti, ne morejo pa specificirati veljavnosti. Zanesljivost merjenja ne more zagotoviti veljavnosti merjenega znanstvene kakovosti. Gre za problem, ki ga je v analogiji s Heisenbergovim načelom nedoločljivosti ugotavljal že Francis Narin, ko je zapisal: "Evalvacijske študije, ki so najbolj relevantne za merjenje dejanske stopnje prispevka k znanosti, izkazujejo največjo stopnjo nezanesljivosti glede na objektivnost, tiste, ki so najbolj objektivne, pa največjo stopnjo nezanesljivosti glede na relevantno" (Narin 1978, 36).

Uporabo kvantitativnih kazalcev v ocenjevanju znanstvene aktivnosti raziskovalcev je načelno vedno smiselno kombinirati z izvedenskim (kvalitativnim) ocenjevanjem njihovih najpomembnejših del. Kvantifikacija ocenjevanja znanstvene uspešnosti in ustvarjalnosti ne bi smela imeti za edini cilj doseganje "mehanične objektivnosti". Kvantitativni kazalci ne morejo v celoti nadomestiti individualnega (subjektivnega) ocenjevanja kakovosti *raziskovalnih projektov*, predvsem pa ne ocenjevanja uspešnosti *raziskovalcev*, ker veljavneje merijo usposobljenost raziskovalne skupine za izvajanje projekta oz. verjetnost, da bo raziskovalna skupina realizirala predlagani projekt, kot pa ("splošno") kakovost raziskovalca ali raziskovalne skupine. Njihova uporabnost je omejena na sprejemanje odločitev, s katerimi želimo nadzorovati in usmerjati npr. razvoj raziskovalnih področij (*ex ante*), mnogo manj smiselna pa je taka kvantifikacija v ocenjevanju kakovosti (odličnosti) že opravljenega raziskovalnega dela (*ex post*). Ocenjevanje znanstvenega napredka postane zanesljivo šele v okviru dolgoročnih *ex-post* analiz.

Kljub pomanjkljivostim in slabostim izvedenskih ocen v znanosti, se njihova moč kaže v tem, da so zgodovinsko prispevale k ohranjanju standardov raziskovanja. Razlog za to je v tem, da gre v podsistemu znanosti v vseh oblikah komuniciranja bolj kot kjerkoli drugje v družbi za specifično izmenjavo "znanstvenih dobrin". V tej izmenjavi se vsak posamezni znanstvenik lahko (hipotetično) znajde v vsaki izmed naslednjih treh vlog: kot avtor dela, ki se ga ocenjuje, kot ocenjevalec dela drugih znanstvenikov in kot uporabnik rezultatov predhodnega in sedanjega znanstvenega dela. Ker je torej glede na takšno zasedbo vlog vsakdo, ki deluje v sistemu znanosti, bistveno odvisen od kakovosti standardov, je družbeni sistem znanosti uspel ohraniti takšna pravila igre, ki so (dolgoročno) vzdrževala ustrezno raven njene profesionalizacije.⁹

⁹ V *sociološki teoriji gre za primere "zapornikove dileme". V okviru te "cirkularnosti" gre za naslednjo (hipotetično) situacijo: jaz recenziram X, X recenzira Y, Y recenzira Z, ta zadnji pa recenzira mene. Če bi v tem zaprtem krogu eden izmed znanstvenikov, ki se nahaja v vlogi recenzenta – zato da bi si čim hitreje pridobil ugled – dal profesionalnemu kolegu slabšo oceno kot jo zasluži, vsi ostali pa bi bili v ocenjevanju korektni, potem bi ta recenzent vsej na kratek rok lahko imel korist. Glede na to, da takšni strategiji lahko sledijo vsi znanstveniki, saj se pojavljajo v izmenični vlogi, namreč enkrat kot tisti, ki ocenjujejo, drugič pa kot tisti, ki se jih ocenjuje, dolgoročno od tega, za znanost ne bi imela nobene koristi. Sistem znanosti bi zaradi lastnega neupoštevanja profesionalnih pravil uničil samega sebe. Zato znanstveniki sami skrbijo, da ne pride do erozije profesionalnih vrednot.*

Danes bi bilo torej nesmisleno vztrajati pri institucionalni delitvi uporabe kvantitativnih kazalcev znanosti in kvalitativnih izvedenskih ocen; kot da se nujno potrebna avtonomija znanosti lahko ohrani samo z uporabo kvalitativnih ocen in da vsak poseg od zunaj – v obliki uporabe bolj formaliziranih in standardiziranih metod ocenjevanja (kvantitativnih kazalcev) – ogroža svobodo znanstvenikov. Res pa je, da se je treba v praktični uporabi kvantitativnih kazalcev čim bolj izogibati njihovi napačni uporabi ali celo zlorabi. Le tako se bo mogoče izogniti še vedno močno navzočemu nezaupanju znanstvenikov do kvantitativnih kazalcev znanosti. Po drugi strani je še naprej ključnega pomena etični vidik uporabe in interpretacije kvantitativnih indikatorjev znanosti – ne samo zato, ker njihova uporaba pogosto vzbuja lažna pričakovanja, da z njihovo pomočjo lahko presežemo vse, kar je subjektivnega v znanosti (pa to ni mogoče), temveč tudi zato, ker se v zadnjem času vedno bolj uporabljajo za ugotavljanje uspešnosti posameznih znanstvenikov. Ravno v zvezi s tem pa se pojavlja največ metodoloških problemov.

Uporaba kvantitativnih kazalcev v slovenskem družboslovju

Podobno kot za druge znanosti, so kazalci raziskovalne uspešnosti v družboslovju zajeti v (1) Merilih za volitve v nazive visokošolskih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev Univerze v Ljubljani s posebnimi interpretacijami članic (Ekonomska fakulteta, Fakulteta za družbene vede, Pedagoška fakulteta, Filozofska fakulteta, Pravna fakulteta, Fakulteta za šport); (2) Merilih za volitve v nazive visokošolskih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev Univerze v Mariboru ter (3) Merilih za ocenjevanje raziskovalnih projektov znanstvenega sveta MZT za področje družboslovnih ved. Veljavnost kazalcev raziskovalne uspešnosti v slovenskem družboslovju bi bilo smiselno presojati v treh razsežnostih: (1) v mednarodni primerjavi (še zlasti glede na tolikokrat poudarjano nacionalno-kulturno specifičnost - slovenskega - družboslovja); (2) v medpodročni primerjavi (družboslovje - humanistika - medicina - tehnika...) ter (3) v znotrajpodročni primerjavi (razlike med posamičnimi disciplinami in znanstvenimi polji).

Primerjava kazalcev raziskovalne uspešnosti v družboslovju, ki so uveljavljeni v Sloveniji, z drugimi državami oz. z mednarodnimi standardi doslej ni bila opravljena. Vse dosedanje spremembe (ali zahteve po spremembah) kazalcev v družboslovju so izhajale predvsem iz (ne)primerljivosti z naravoslovjem, tehniko in medicino ter temeljile na "prilaganju" sistema kazalcev iz v tem pogledu razvitejših disciplin v Sloveniji. To sicer ne pomeni, da je rezultat nujno slab, je pa odsotnost mednarodne primerljivosti nedvomno sama po sebi šibkost. "Prilaganje" pomeni predvsem dvoje: (1) težnjo po izenačevanju objav v "reprezentativnih" slovenskih revijah z objavami v mednarodnih indeksiranih revijah; (2) poudarjanje pomembnosti knjižnih objav v primerjavi s članki, pri čemer pogosto *v izhodišču ni razlike* med objavo monografije v Sloveniji in pri mednarodno uveljavljenih založbah. Skupni imenovalac in utemeljitev teh prizadevanj je poudarjanje nacionalne specifičnosti (dela) družbenih ved in njihovega pomena za kulturno in politično (državno) samobitnost slovenskega naroda. Ne da bi

odrekli znanosti tovrstno vrednotno določenost (ki nedvomno obstaja), pa se zdi, da poudarjanje nacionalnega pomena *na račun* mednarodne primerljivosti znanstvene uspešnosti disciplinarnemu razvoju prej škoduje kot koristi predvsem zato, ker v Sloveniji v mnogih (družboslovnih) disciplinah zaradi premajhnega števila raziskovalcev takorekoč fizično ni mogoče vzpostaviti sistema kolegialnega ocenjevanja. Po drugi strani so pretirana prizadevanja za uveljavljanje "nacionalne specifičnosti" posameznih disciplin, in s tem njihove izolacije v odnosu do mednarodne znanstvene skupnosti, tudi v škodo mednarodni uveljavitvi Slovenije kot kulturno specifične entitete – torej prav tistemu, s čimer naj bi bila utemeljena mednarodna neprimerljivost.

Doslej tudi ni bila opravljena izčrpana primerjalna analiza, ki bi ne le predstavila, ampak tudi pojasnjevala razlike med posameznimi družboslovnimi disciplinami. Področje družboslovja je v primerjavi z vsemi drugimi znanstvenimi področji pri nas verjetno najbolj heterogeno in se kaže v (1) različni stopnji disciplinarne izoblikovanosti (pri čemer je družboslovje nasploh med vsemi področji najmlajše) ter s tem (ne)uveljavljenosti trdnih kriterijev ocenjevanja uspešnosti znanstvenega dela ter v (2) razdvojenosti med prizadevanji za uveljavljanje mednarodnih kriterijev vrednotenja raziskovalnega dela na eni strani ter uveljavljanjem narodne oz. kulturne specifičnosti (in posledično mednarodne neprimerljivosti) na drugi strani. Ta razdvojenost ni značilna le za Slovenijo, ampak tudi za marsikatero drugo državo (npr. Nizozemska, Belgija, Italija).

Pogosto se razlike med disciplinami še vedno povezujejo z (ne)uporabo kvantitativnih metod zbiranja podatkov v empiričnem raziskovanju, kar naj bi bil ključni kriterij "znanstvenosti". Ta kriterij, ki očitno ni uporabljen v humanistiki, je nadvse problematičen tudi v družboslovju. Pogosto se namreč prav v družboslovju kaže paradoks, da (pretirana?) težnja po visoki *zanesljivosti* raziskovanja (ki jo omogoča – ali vsaj omogoča preverjati – prav uporaba kvantitativnih metod zbiranja in analize podatkov) vodi v manjšo *veljavnost* raziskovanja, čeprav veljavnost načelno predpostavlja zanesljivost. Vsaj v delu družboslovja, ki poudarja pomen teoretske veljavnosti empiričnega raziskovanja (v nasprotju z empirizmom, ki ne pozna razlike med teoretskimi in operacionalno oz. empirično definiranimi pojmi), je primat kvantitativnega nad kvalitativnim empiričnim raziskovanjem že zdavnaj odpravljen. To se konec koncev izraža tudi v spoznanju, da kvantitativni kazalci v ocenjevanju znanstvenega dela ne morejo nadomestiti kvalitativnih ocen oz. recenzij, ampak sta si obe vrsti orodij komplementarni.

Znotrajpodročna primerjava kazalcev v družboslovju je predstavljena s tabelo, iz katere je razvidno, da Ekonomska fakulteta, Fakulteta za družbene vede in Pedagoška fakulteta¹⁰ v skupino najpomembnejših mednarodnih revij uvrščajo samo tiste, ki jih indeksira philadelphijski Institute for Scientific Information (SSCI, SCI, AHCI), medtem ko Filozofska fakulteta, Fakulteta za šport in Pravna fakulteta kot povsem enakovredne obravnavajo tudi "osrednje" slovenske revije. Univerza v

¹⁰ Konec leta 1998 je senat Pedagoške fakultete sicer sprejel predlog sprememb habilitacijskih pogojev, ki je v osnovi povzegal pogoje, določene na Filozofski fakulteti – toda na predlog svoje habilitacijske komisije, je senat Univerze v Ljubljani predlog zavrnil.

Mariboru je sprejela enotno klasifikacijo revij, ki ne upošteva specifičnosti posameznih področij (oziroma je posamezne fakultete niso operacionalizirale).

Še pomembnejše, kot so razlike v razvrščanju revij, so razlike med disciplinami oz. fakultetami Univerze v Ljubljani pri operacionalizaciji posebnega pogoja iz Meril za volitve v nazive visokošolskih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev Univerze v Ljubljani glede "načina, ki mu stroka priznava mednarodno pomembnost ali pomembnost za narodno in državno samobitnost in kulturo" (12. člen). Za izvolitev v posamezni naziv mora imeti kandidat/ka določen delež objav, ki izpolnjujejo pogoj "pomembnosti" po mednarodnih *alt* nacionalnih kriterijih. Operacionalizacije tega pogoja so po disciplinah oz. fakultetah zelo različne (v tabeli so posebni pogoji, določeni na posameznih fakultetah, predstavljeni s krepkim tiskom). Samo dve fakulteti (Fakulteta za družbene vede in Pedagoška fakulteta) omejujeta vrhunsko pomembnost na revije v SSCI in drugih mednarodnih bibliografskih bazah; Ekonomska fakulteta in Fakulteta za šport za vrhunske štejeta tudi vse revije v lastni knjižnici oz. na lastnem ad hoc seznamu, medtem ko na Filozofski fakulteti in Pravni fakulteti med "najpomembnejše objave" sodijo članki v revijah po lastnem ad hoc seznamu (vključno s slovenskimi revijami), prispevki v zbornikih konferenc, poglavja v knjigah in knjige... Visoka šola za socialno delo povzema specifična določila Fakultete za družbene vede, Visoka upravna šola pa določila Pravne fakultete. Iz operacionalizacij je očitno, da izpolnjevanje istega posebnega pogoja univerzitetnih Meril - tj. objav, ki jim "stroka priznava mednarodno pomembnost ali pomembnost za narodno in državno samobitnost in kulturo" - na različnih fakultetah pomeni zelo različne vrste objav: od FF in PF, kjer je ta pogoj izpolnjen že z objavami v slovenskih revijah in knjigah, do PeF in FDV, kjer je raziskovalna izvirnost določena z objavami v uveljavljenih mednarodnih revijah, ki so uvrščene v indeks citiranja pri ISI ali v najpomembnejše sisteme abstrahiranja oz. bibliografske podatkovne baze za posamezne discipline, ki jih gojita fakulteti. Nobena družboslovna fakulteta kazalcev *znanstvene izvirnosti* ne omejuje na indekse citiranosti (torej na objavo člankov v revijah SSCI) in nobena tudi ne vključuje citiranosti raziskovalcev v SSCI med raziskovalne kazalce! Razlike v merilih ocenjevanja med fakultetami ljubljanske univerze so dobro ponazorilo za splošno tezo o podloženosti kvantifikacij s subjektivnimi (izvedenskimi) ocenami; v tem primeru pa žal tudi dokazujejo, da izvedenske ocene niso nujno nepristranske.

Čeprav je bilo doslej največ razprav in polemik v zvezi z raziskovalnimi kazalci namenjenih razlikam v znanstveni pomembnosti slovenskih in tujih *revij*, pa so za vzpostavitev enotnega sistema raziskovalnih kazalcev za področje družboslovja pomembnejše razlike v vrednotenju znanstvenih revij in monografij. V Merilih... Univerze v Ljubljani je razmerje med najvišje vrednoteno periodično in monografsko objavo 8:20. Pri tem je predvsem vsaj nenavadno, da je določanje vrednosti objavljenega članka (od 1 do 8 točk) vsaj relativno natančno določeno, medtem ko je za skoraj trikrat "vrednejše" monografske objave vrednotenje prepuščeno povsem subjektivni volji ocenjevalca ali celo ocenjevanca oz. samoocenjevalca. Nikakor pri tem ne gre prezreti, da pri ocenjevanju znanstvene uspešnosti tudi v razvitejših družboslovnih okoljih knjižne objave pri mednarodnih založbah veljajo

več kot objave člankov v še tako uglednih revijah, toda res je tudi, da je redkokje mogoče tako hitro in lahko izdati knjigo kot v Sloveniji (s finančnimi subvencijami in brez uredniških recenzij). Pomembnost knjižne objave je mogoče kvantitativno meriti samo ex post, npr. s citiranostjo knjige, toda težava pri velikem številu slovenskih knjižnih del bi najbrž bila, da bi bil indeks blizu nič. Za veljavno ocenjevanje torej ostanejo na voljo samo še izvedenci.

Predlog "točkovanja bibliografije", ki ga je kot začasni instrument pri ocenjevanju prijav raziskovalnih projektov sprejel znanstveni svet za družbene vede pri MZT za leto 1998, določa razliko med vrednostjo člankov in monografij celo v razmerju 5:30 ("znanstveni članek v mednarodno uveljavljeni reviji" in "znanstvena knjiga pri mednarodno priznani založbi") oz. celo v razmerju 2:20 ("druga revija" in "druga založba"). Razmerje 2:20 v prid monografije lahko celo presega golo kvantitativno razmerje med količino besedila za članek in monografijo! Poleg tega je poglavje v npr. slovenski knjigi enakovredno članku v najvišje vrednoteni mednarodni reviji! Teh nekaj primerov jasno kaže, da v družboslovju sistema raziskovalnih kazalcev ni mogoče postaviti brez določitve specifike monografskih in periodičnih objav in – predvsem – postavitve posebnih pravil za vrednotenje monografskih objav. Kljub očitnim nedoslednostim, je pri razvrščanju revij vsaj v nastavkih operacionaliziran kriterij razvrščanja – mednarodna priznanost revije, medtem ko pri monografijah, ki so bistveno više vrednotene kot članki, ni nobene razvidnega kriterija za ocenjevanje kakovosti monografije.

Vrh vsega ni natančno določljiva niti meja med znanstveno in strokovno (zlasti) knjižno objavo. Če bi iz *znanstvenih* kazalcev povsem izključili *strokovno* knjigo, se bi najbrž dogajalo, da se bi neupravičeno povečevalo število "znanstvenih" knjig. Razloga za vključevanje strokovnih knjig med znanstvene kazalce in s tem za spodbujanje objav strokovnih knjig sta za Slovenijo predvsem dva: (1) slovenske strokovne knjige kot oblika prenosa znanja iz tujine v Slovenijo in posebej v prakso imajo pomembno vlogo v širjenju kulturne osnove znanosti, in (2) mednarodne založbe za pisanje strokovnih knjig izbirajo mednarodno uveljavljene strokovnjake. Oboje, torej pisanje strokovnih knjig za slovensko in mednarodno javnost, je treba spodbujati, ker je tako v interesu razvoja znanosti nasploh kot v interesu promocije slovenske znanosti v svetu in doma. Ne nazadnje (najbrž s podobnimi razlogi) tudi Ministrstvo za znanost subvencionira izdajanje ne le znanstvenih, ampak tudi strokovnih knjig in revij.

Kvantitativne ocene pomembnosti knjižnih in periodičnih objav in razmerja med njimi, ki jih predlaga v svoji študiji skupina pri SAZU (Adamič in sod. 1999), so ta hip najbolj obetaven poskus, da bi kvantifikacijo znanstvenih kazalcev v Sloveniji napravili vsaj dovolj zanesljivo in primerljivo med področji. Skupina strogo omejuje izbiro na kazalce *raziskovalne* uspešnosti. Pri člankih izenačuje "izvirne" in "pregledne" in jih razvršča v pet skupin: (1) znanstveni članki v revijah, ki jih indeksirajo zbirke SCI, SSCI in A&HC (20 točk), (2) članki v revijah zunaj SSCI, ki jih vključuje Current Contents (10 točk); (3) članki v revijah, ki so vključene v druge specializirane bibliografske baze (6 točk); (4) znanstveni članki v osrednjih oz. pomembnih slovenskih revijah, ki niso vključene v skupine 1-3 (3 točke) ter (5) znanstveni članki v drugih revijah (1 točka). Pri knjižnih objavah pa je tudi tej

skupini pošla imaginacija: (vsaka) "znanstvena knjiga, izdana pri mednarodni znanstveni založbi" je ocenjena s 40 točkami in pri "nemednarodnih znanstvenih založbah" z 12 točkami, kar je dvakratnik vrednosti ustrezne (t. j. mednarodne ali domače) periodične objave (poglavje v knjigi pa je ocenjeno s 25-odstotnim deležem, tj. 10 oz. 3 točkami, pri čemer vsota ocen za vse prispevke oz. poglavja posameznega avtorja v knjigi ne more presegati polovice točk, s katerimi je ocenjena knjiga). Previdnost tu gotovo ni odveč, na kar opozarja zaletavost Ministrstva za znanost, ki je z dekreti in brez kriterijev preocenjevalo knjižne objave iz "znanstevnih" v "strokovne" v bazi COBIB in potem od avtorjev zahtevalo, naj dokažejo, da ministrstvo nima prav, ter na koncu za rzsodnike postavilo predsednike področnih svetov - spet brez vsakršnih kriterijev.

Nekaj naštetih primerov opozarja, da je "mehanična objektivnost" kljub vsem pomislekom lahko neprimerno manj arbitrarna od "mehanične subjektivnosti" pri ocenjevanju znan(stveno)sti. Ugotovitve so skladne z rezultati že omenjenih empiričnih raziskav (zlasti v ZDA), ki opozarjajo na večjo verjetnost pristranskega izvedenskega ocenjevanja v majhnih znanstvenih skupnosti. Zaradi jezikovne ekskluzivnosti lahko to za Slovenijo postane še toliko bolj pereč problem, zato je nujno čimprej uveljaviti enoten sistem kvantitativnih kazalcev znanosti, ki bo spodbujal razvoj kakovosti in internacionalizacijo znanstvene ustvarjalnosti v Sloveniji.

RAZRED/ TOČKE	EF	FDV	FF	PeF	FS	PF
1 do 8	SCI, SSCI	SSCI	revije po seznamu publikacij FF; SSCI in AHCI; "revije, ki jim druge hum. in družb. vede priznavajo kriterij mednarodne pomembnosti in odmevnosti"	(S)SCI, AHCI	mednarodne revije po seznamu: 36 revij, od tega ena slovenska, 10 iz SSCI	A: 5 slovenskih revij in 81 tujih revij; B: "spominski zborniki, izdani v tujem jeziku in z mednarodno udeležbo"; C: "zborniki kongresov, simpozijev ipd., izdani v tujem jeziku in z mednarodno udeležbo"
2 do 6	International Bibliography of Economics	Sociological Abstracts, Political Science Abstracts, Communication Abstracts		17 mednarodnih bibliografskih baz	mednarodno priznane nacionalne revije, uvrščene v mednarodne bibliografske zbirke	
3 do 4	Spremljane v J. of Economic Literature ter Bibliographie der Wirtschaftswissenschaften	ostale domače in tuje revije z recenziranjem, mednarodno izmenjavo in povzetki v tujem jeziku	"tuje in domače revije, če niso zajete drugje"			članki, ki niso v I. skupini
4 do 2	CEK, nacionalne revije po seznamu	ostale revije		nacionalne revije; revije z uredniško recenzijo		"referati v publikacijah I/C"

LITERATURA

- Abrams, P. 1991. The Predictive Ability of Peer Review of Grant Proposals: The Case of Ecology and the NSF. *Social Studies of Science*, 21, 211-224.
- Adamič, Š., J. Dular, V. Kaučič, D. Miklavčič, F. Nekrep, S. Splichal. 1999. Vrednotenje raziskovalne uspešnosti v Sloveniji. Ljubljana: SAZU.
- Cole, S. in Cole, J. 1981. Chance and Consensus in Peer Review. *Science*, 214, 881-886.
- Dewey, John. 1927/1954. *The Public and Its Problems*. Athens: Swallow Press.
- Gibaldi, J., W. S. Achtert. 1977/1988. *MLA Handbook for Writers of Research Papers*. New York: The Modern Language Association of America.
- Fisch, R. in H. Daniel. 1986. Zur Einführung: Messung von Forschungsleistungen - wie, wozu und mit welchen Implikationen? V: *Messung und Förderung von Forschungsleistung*, ur. R. Fisch in H. Daniel. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz GmbH, 11-21.
- Gibbons, M. et al. 1994. *The New Production of Knowledge*. London: Sage.
- Hacking, I. 1995. *The Taming of Chance*. Oxford: Oxford University Press.
- Hicks, D. 1999. The Difficulty of Achieving Full Coverage of International Social Science Literature and The Bibliometric Consequences. *Scientometrics*, 44, 193-215.
- Hornbostel, S. 1997. *Wissenschaftsindikatoren*. Opalden: Westdeutscher Verlag GmbH.
- Krohn, W. IN g. Kueppers. 1989. *Die Selbstorganisation der Wissenschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- Mali, F. 1996. Bibliometrična analiza raziskovalnih rezultatov znanstvenikov v Sloveniji. *Teorija in praksa*, 33, 955-970.
- Martin, B.R. 1996. The Use of Multiple Indicators in the Assessment of Basic Research. *Scientometrics*, 36, 343-362.
- Martin, B.R. in J. Irvine. 1983. Assessing Basic Research. Some Partial Indicators of Scientific Progress in Radio Astronomy. *Research Policy*, 12, 61-90.
- May, O.K. 1968. Growth and Quality of Mathematical Literature. V: *Institute for Scientific Information Service*, 59, 363-71.
- Mazuzan, G.T. 1992. Good Science Gets Funded - The Historical Evolution of Grant Making at the National Science Foundation. *Knowledge: Creation, Diffusion, Utilization*, 14, 63-90.
- Narin, F. 1978. Objectivity versus Relevance in Studies of Scientific Advance. *Scientometrics*, 1, 35-41.
- Porter, T. M. 1995. *Trust in Numbers. The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life*. Princeton, NY: Princeton University Press.
- Price de Solla, D. 1963. *Little Science, Big Science*. New York: Columbia University Press.
- Siverston, G. 1997. Ethical and Political Aspects of Using and Interpreting Quantitative Indicators. V: *Evaluating Science and Scientists*, ur. M. S.Frankel in J. Cave. Budapest: Central European University Press, 212-220.
- Van Der Meulen, B.R.J. 1997. The Use of S&T Indicators in Science Policy: Dutch Experiences and Theoretical Perspectives From Policy Analysis. *Scientometrics*, 38, 87-101.
- Van Raan, A.F.J. 1988. *Handbook of Quantitative Studies of Science and Technology*. Amsterdam: North-Holland.
- Weingart, P. in M. Winterhager. 1984. Die Vermessung der Forschung - Theorie und Praxis der Wissenschaftsindikatoren. Frankfurt/M.: Campus Verlag.
- Whitley, R.D. 1983. From the Sociology of Scientific Communities to the Study of Scientists' Negotiations and Beyond. *Social Science Information*, 22, 681-720.

RAZUMEVANJE POLITIKE
IN ZAUPANJE V POLITIKE

Povzetek. Sestavek je del širše študije, v kateri avtor na osnovi rezultatov lastnih empiričnih raziskav v Sloveniji v obdobju po demokratičnih volitvah (1990) in osamosvojitvi ponazori stanje v vrednotenju demokratičnega sistema. Pri tem se opira na rezultate velike zahodnoevropske študije "Beliefs in Government". V tem sestavku prikaže razumevanje politike, ki je pretežno kritično in odklonilno. Na desetletnem nizu meritev "ugleda politikov" izvede tri tipe politikov: integrativni tip (iskalci konsenza); konfrontacijski tip in marginalni tip. Integrativni tip v slovenskih razmerah označuje visoka sistemska vloga in levsredinska opredeljenost; konfrontacijski tip pa opozicijska vloga in desno-sredinska opredeljenost.

Ključni pojmi: kriza demokracije, podpora sistemu, razumevanje politike, zaupanje v politike, tipologija politikov glede na podporo (ugled).

Razpravo o razumevanju politike in zaupanju v politike postavljamo v že prej opisan² teoretski in problemski okvir obravnave razvoja demokratičnih sistemov. Svojevrsten skepticizem glede razvoja demokratičnih sistemov kažejo Habermas (1973), Crozier (et al., 1975), King (1975), Gaston (1975) in tudi Offe (1979), ki ga povzeto izrazi z razlago o preobremenjenosti oz. neodzivnosti sistema. V srži gre pri tem za spoznanje oz. teorijo o krizi demokratičnih sistemov, ki je deležna empiričnega preizkušanja, potrjevanja, pa tudi zavračanja.

Na tem mestu nas ne zanimajo splošni vidiki teorije krize in njene empirične potrdljivosti, temveč, kako razumevanje politike in vrednotenje politikov prispeva k uveljavljanju demokratičnih sistemov; posebej nas zanima, ali k oblikovanju zaupanja v politični sistem prispevata – in koliko – v konkretnem (slovenskem) družbenem okolju. Gre torej za problem, ki ga postavljamo na intermediarni, vmesni ravni, deloma pa se bomo pri obravnavi spustili na spodnjo, empirično raven, še posebej pri ponazoritvi odnosa državljanov do politike in politikov, kot se kaže v podatkih empiričnih raziskav v Sloveniji v obdobju od leta 1990 do 1998.

¹ Dr. Niko Toš, profesor sociologije in predstojnik Centra za raziskovanje javnega mnenja na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

² Glej: Toš, N. 1996: Zaupanje v demokratični sistem, Teorija in praksa, Ljubljana, Vol. XXXII, 4/96, str. 631-672.

V sodobni politološki literaturi je mogoče zaslediti mnogo zapisov in analiz, ki obravnavajo vprašanje vpliva politikov na odnos ljudi do političnega sistema in ki izhajajo iz podmene, da politična javnost izgublja zaupanje v politike, kar posredno prispeva k zmanjšanju zaupanja v politični sistem na sploh. Ker gre pri tem za teoretična izhodišča in poglede, ki smo jih izčrpno prikazali v obravnavi "Zaupanja v demokratični sistem", jih tu ne bomo ponovno posebej razčlenjevali. Pa vendar navedimo še nekaj pogledov, ki bodo prispevali k pojasnitvi vključenega empiričnega gradiva. Listhaug (1995) npr. poudarja, da odnos javnosti do politikov dolgoročno sodoloča proces sekularizacije, posebej pa poudarja pomen upadanja zaupanja v politiko oz. politike kot posledico vse večje usposobljenosti in razgledanosti (kompetentnosti) volivcev. To se kaže v spreminjanju usmerjenosti javnosti v odnosu do politike nasploh, v drugačnem razumevanju politične legitimnosti in v drugačnem izražanju zaupanja. Razumevanje, ki izhaja iz t. i. "argumentov nove politike" po eni strani poudarja vpliv povečevanja "potenciala kognitivne kompetentnosti", kar se kaže v povečani politični angažiranosti, v sproščanju političnih akcij in političnih protestov, pa tudi v večji neodvisnosti državljanov kot političnih akterjev in njihovih strank itd. Neodvisnost posameznika se kaže v njegovi povečani politični osamosvojenosti, v naraščanju protistrankarskih občutij, pa tudi v naraščanju nerazpoloženja in nezaupanja v politiko. To pa spodbuja tudi občutek vrednotne zapostavljenosti oz. razhajanje med vrednotami in cilji vladajočih skupin in cilji in vrednotami od oblasti odrinjenih oz. neudeleženih skupin in posameznikov. Politični poudarki, ki izhajajo iz t. i. argumentov nove politike, so, kot ugotavlja Listhaug, precej radikalni, saj na nekaterih mestih prelamljajo s konvencionalnimi levičarskimi nazori. Še najnazorneje se to kaže v vrednotenju pomena neekonomskih konfliktov oz. v razumevanju vloge delavstva v poteku korenitih socialnih sprememb. Tehtna je tudi trditev, da se odnos do politike in politikov oblikuje v presečišču interesi - pričakovanja - uresničitev. Pri tem gre predvsem za vprašanje, ali zmore politika, država uresničiti vse večja pričakovanja v danih okvirih (vse obsežnejše) države. Za počutje ljudi znotraj sistema je namreč vse odločilnejša učinkovitost (vse bolj) razširjajočega se javnega sektorja. Neuresničenost oz. neuresničljivost pričakovanj poraja vse večje nezadovoljstvo in politični cinizem. Do izbruhov nezadovoljstva prihaja tedaj, ko se objektivno izboljšanje življenjskih razmer tako upočasni oz. se te celo tako hitro poslabšujejo, da pride do frustracij (Davis 1962). Teza o preobremenjenosti sistema oz. o njegovi neodzivnosti, ki je bila oblikovana v sedemdesetih letih, je torej neposredno povezana z zastajanjem gospodarskega razvoja in razvoja blaginje ljudi, kar se kaže v njihovem počutju in nezadovoljstvu. Pri obravnavi demokratizacije v državah na prehodu v Srednji in Vzhodni Evropi ne smemo pozabiti, da so frustracije in nezadovoljstvo tudi posledica razkroja uveljavljenih egalitarnih socialnih in gospodarskih varovalk ter bistven upad blaginje in socialne varnosti posameznika in osnovnih družbenih slojev. Skratka, od družbenega "obrata" so ljudje pričakovali več, dobili pa so manj, kot so imeli. To sicer pretežno ne velja za Slovenijo, morda tudi za Češko in Madžarsko ne, izrazito pa velja za Ukrajino, Belorusijo, Romunijo, Bolgarijo itd.

Ena od razlag, ki obravnava nezadovoljstvo s politiko, govori o negativni pristranskosti (bias) političnega zaznavanja (Lau 1985). Ljudje so pozornejši in se bolj odzivajo na negativne informacije o političnem dogajanju kot na pozitivne. Seveda k temu bistveno prispevajo tudi k negativnim informacijam usmerjena množična občila. S kopičenjem predvsem negativnih informacij množična občila pridobivajo vse pomembnejši vpliv na oblikovanje (predvsem negativnih) stališč in (odklonilnega) vedenja državljanov. Ljudje so tako vse bolj usmerjeni k informacijam, ki negativno opisujejo politično dogajanje, vse manj pa se odzivajo na informacije, ki pozitivno opisujejo delovanje vlade in drugih institucij političnega sistema. Negativne ocene delovanja vlade, še posebej njene socialne in gospodarske politike ter njene usmerjenosti h ključnim problemom, torej bistveno vplivajo na oblikovanje odnosa do nosilcev političnih pooblastil, političnih mandatarjev, skratka do politikov. Avtorji, ki obravnavajo problem dinamike zaupanja v politiko oz. v politike, tako posebej poudarjajo vidike gospodarske učinkovitosti delovanja vlad. Vprašanje je, komu javnost pripisuje uspehe in komu zmote, koga javnost krivi in koga opravičuje. Tako se lahko dogodi, da za dobre poteze gospodarske politike, ki nimajo kratkoročnih učinkov, javnost nosilce take politike obsodi, uspehe pa pripiše politikom, ki so jih nasledili.

Pomemben vidik, ki sodoloča odnos državljanov do politike, se izraža v politični distanci. Čim večji je odmik med vladno politiko in interesi drugih skupin, tem večja je politična distanca in tem bolj se razrašča politični cinizem. V razmerah političnega konflikta in polarizacije v demokratičnem sistemu je vladni mandat vselej odvisen od izida volitev. Če zmagovalci na volitvah svoje pozicije opredelijo kot javno politiko, se državljanji, skupine oz. stranke z nasprotnimi pozicijami čutijo odtujene. Pomembna ob tem je njihova možnost dostopa do pooblastil. Odtujenost in politični cinizem prevladujeta v tistih skupinah, ki ne vidijo realne možnosti za svojo udeležbo pri oblasti. Ob ostri notranji polarizaciji, ko so zmagovalci vselej isti, lahko politična apatija zajame širok družbeni segment. Odbojnost do politike narašča, konflikti se zaostrojujejo; možnost za demokratično urejanje odnosov se zmanjšuje. Intenzivnost politične polarizacije, raven segmentacije strankarskega polja ter oblike in načini politične institucionalizacije v neki državi torej prispevajo k oblikovanju odnosa državljanov do politike nasploh oziroma do politikov, to pa se kaže tudi v izražanju političnega nezadovoljstva in apatiji. Vse to je še posebej izrazito v državah na prehodu.

Med političnimi sistemi posameznih držav so vidne razlike glede pravil, ki določajo oblikovanje strank in pogoje, pod katerimi si stranke lahko zagotovijo udeležbo v predstavnih telesih. Če ostajajo pomembne skupine dolgo časa brez političnega predstavnštva, se pri članih takih skupin nakopičijo agresivna negativna stališča do vlade. Politični sistem z določeno mero prožnosti omogoča takim skupinam, da lahko oblikujejo stranke in dosežejo predstavnštvo ter se tako vključujejo v politično dogajanje. Ta argument govori v prid večstrankarskim sistemom v nasprotju z dvostrankarskimi sistemi. Prav tako govori v prid proporcionalnim zastopstvom v predstavnih telesih, saj se v takih sistemskih razmerah tudi manjše izoblikovane politične in interesne skupine lahko ustrezno uveljavijo kot parlamentarne stranke. V zvezi s tem Weil (1989) opozarja na vpliv razdroblje-

nosti strank in še posebej strukturiranosti opozicije na izražanje političnega (ne-)zadovoljstva v večstrankarskem sistemu. Raziskave, opravljene v vrsti zahodnoevropskih držav in ZDA, so namreč pokazale, da polarizacija, fragmentacija, preširoke vladne koalicije, pa tudi preozke in torej manjšinske vlade (kar se izraža v nestabilnosti državne eksekutive) vplivajo na zmanjševanje podpore sistemu. Kot poudarjajo, je kritičen vidik demokracije v odgovoru na vprašanje, kako dati tistim državljanom, ki so zaradi volilnih izidov izključeni iz politične moči, legitimno možnost, da izrazijo svoja stališča oz. da vplivajo na nesprejemljive vladne odločitve. Gre za to, da se v demokratičnih sistemih z volitvami povečuje obseg politične podpore ter zmanjšujeta obseg socialnih napetosti in intenziteta izraženega nezadovoljstva. Če političnim interesnim skupinam, ki so izločene z volitvami, ostane upanje (perspektiva) prihodnje vključitve, nezadovoljstvo ne narašča do neznosnosti.

Obsežno analizo dinamike zaupanja v politike, ki smo si jo izbrali za ponazoritev problema in ki je zajela izsledke raziskovanj v štirih skandinavskih državah (Norveški, Danski, Švedski in Nizozemski), je za obdobje dveh desetletij izvedel Listhaug (1995). Raziskave, na katere se analiza opira, so nastale pretežno pod vplivom ameriških volilnih raziskav (American National Election Studies), niso pa bile zasnovane kot primerjalne raziskave: vključujejo različne spremenljivke, izvajane so bile v različnih časovnih presekih in zajemajo različna časovna obdobja. Indeks dinamike zaupanja politikom, kot ga je raziskovalec izoblikoval, je nastal z nadomeščanjem in rekonstruiranjem spremenljivk, ki zajemajo širok kompleks "razumevanja in vrednotenja politike". Norveška datoteka, ki je bila med vsemi štirimi vključenimi najboljšeješa, je tako zajela podatke o teh vidikih: pomenu glasovanja z vidika vplivanja ljudi na politiko; oceno pomembnosti političnega dogajanja; oceno razumljivosti oz. zapletenosti politike za navadnega državljana; zaznavanje razlik med strankami; oceno zaupanja politikom in oceno razumnosti politikov. Poleg tega so bile v analizo vključene presoje anketirancev o: zapravljanju denarja davkoplačevalcev; o tem, ali se zanimajo stranke le za glasove in ne za mnjenja ljudi; o nezanimanju poslancev za mnjenja navadnih državljanov; o stikih poslancev z ljudmi; o tem, ali se volilci lahko zanesejo na obljube strank; o vplivu volitev na vlado; o pomenu volitev za politično odločanje v državi itd. Izbiri spremenljivk za preostale tri države le deloma prekrivajo širino in število spremenljivk za Norveško. Čeprav v teh državah potekajo tudi raziskave odnosa do "konkretnih" politikov ter njihovega položaja v splošni dinamiki izražanja podpore oz. nezadovoljstva s politiko, v to analizo niso bile vključene. V prikazu razmer v Sloveniji v nadaljevanju pa se ne bomo omejili zgolj na splošne izraze odnosa do politike in politikov, ampak bomo vključevali tudi podatke, ki kažejo na odnos javnosti do konkretnih politikov oz. bomo poizkusili ugotoviti prispevek delovanja konkretnih politikov na splošno dinamiko zaupanja v politični sistem.

Izsledki zahodnoevropskih raziskav

Zdaj pa si najprej na kratko oglejmo osnovne ugotovitve iz navedene skandinavske raziskave (Listhaug), ne da bi se posebej ustavljali ob metodoloških problemih. Na vprašanje, ali se je zaupanje v politike v približno dvajsetih letih, ki jih zajamejo podatki (iz sredine sedemdesetih let dalje), pretežno zmanjšalo ali povečalo, analiza ne oblikuje enotnega odgovora. Razlike v ravneh zaupanja in v trendih so pri različnih narodih različne. Tako ugotavlja za Norveško dramatičen upad zaupanja na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta, nato povečanje zaupanja v sedemdesetih letih ter končno izrazit upad zaupanja konec osemdesetih let. Norveška je torej primer cikličnega gibanja zaupanja v politiko oz. politikom. Zaupanje v politike v volilnih obdobjih oz. v družbenogospodarskih ciklikih močno pada ali se dviga. Za preostale tri države Listhaug ugotavlja, da se na Švedskem kaže dolgotrajno upadanje zaupanja od konca šestdesetih do konca osemdesetih let, vendar je iz podatkov razviden najizrazitejši padec konec sedemdesetih let; na Danskem zaupanje upada v začetku sedemdesetih let, narašča v drugi polovici sedemdesetih in začetku osemdesetih let; na Nizozemskem zaupanje narašča v začetku in sredini sedemdesetih let, nato sledi obdobje ustaljenosti zaupanja, ki se v zadnjem času postopoma vzpenja itd.

Razlike med posameznimi državami so torej več kot očitne. Ni enotnega trenda v izražanju zaupanja politikom; razkrita gibanja pa tudi ne morejo biti dober dokaz za potrjevanje teze o splošnem upadanju zaupanja v politični sistem.

Pri iskanju socialnih in političnih razlag za nakazane trende ter razlike v ravneh zaupanja Listhaug opozarja na dvoje: prvič, da kaže nezaupanje težnjo k zbiranju v posebne socialne skupine, ter drugič, da lahko spremembe v vladajoči politiki vplivajo na raven podpore. To ponazori z ugotovitvami iz posameznih raziskav, ki kažejo, da osebe z najvišjo stopnjo izobrazbe nasploh kažejo manj zaupanja kot slabše izobraženi, kar poleg drugega nakazuje, da se nezaupanje razvija med više izobraženimi. Podrobnejša analiza, ki naj bi potrdila, da je izvor nezaupanja pri mlajših, visoko izobraženih anketirancih, pa se ni potrdila. Poleg tega opozarja na pomen volilnih izidov, ki spreminjajo usodo skupin pripadnikov strank. Analiza pokaže, da so volivci, ki so bližje zmagovitemu krilu strank (koaliciji), manj nezaupljivi do politike kot tisti, ki so bližje poraženemu krilu strank (opoziciji). Sprememba v vladi po volitvah povzroča valovanje v odnosu državljanov do politike in politikov: običajno prej manj zaupljivi sprostijo svoje zaupanje – in obratno. Seveda pa to valovanje oz. te zamenjave ne zajamejo nikoli vseh državljanov; del jih ohranja nezaupanje ali zaupanje v svojem obrobem oz. odtujenem položaju, bodisi ker jih zamenjave niso prizadele, bodisi ker imajo nasploh izoblikovan odbojen odnos do politike. Odnos do politikov in odnos do strank se oblikujeta v istem izkustvenem prostoru. Če je odvisnost politikov od strank popolna, je zaupanje v politike le izraz zaupanja v politične stranke. Sicer pa se do posameznih osrednjih politikov lahko izoblikuje izviren odnos, ki ni zgolj preslikava odnosa do strank, ki jim pripadajo.

Ob analizi gibanj zaupanja skozi časovne preseke in glede na značilnosti skupin anketirancev v posameznih opazovanih državah se Listhaug dokoplje do teh

posplošenih sklepov in ugotovitev: razkriti empirični trendi na Norveškem, Švedskem, Danskem in Nizozemskem ne opravičujejo splošnega pesimizma glede razvoja zaupanja v politike oz. zaostrovanja razmerja med državljani in politično elito. Prav tako pa ti trendi ne dopuščajo optimističnih sklepov o razvoju političnega zaupanja. Po njegovem mnenju namreč empirična analiza ni docela prepričljivo pokazala na okoliščine, ki spodbujajo te trende, ter na dejavnike, ki so odločilni pri razlagi razlik med ravnmi zaupanja v posameznih državah. Vendarle pa se pokaže, da se zaupanje v strankarsko oz. ideološko določljivih skupinah izraža glede na njihovo prizadetost s spremembami nosilcev vladnih pooblastil. Raziskava pa še dodatno potrdi izhodiščno oceno, da je politično zaupanje pomemben vidik demokratične usmerjenosti množične publike oz. državljanov. Za normalno odvijanje demokratičnih odnosov v neki državi pa je bolj kot zaupanje politikom pomembno zaupanje v institucije političnega sistema.

K razumevanju razmerja med politiki in državljani prispeva tudi domiselna Sartorijeva (1976) razlaga, ko pravi, da uživa demokracija posebej slab glas med ljudmi tudi zato, ker so pričakovanja v zvezi z njo previsoko postavljena. "Za današnjega človeka tipična nehvaležnost in razočaranje nad demokracijo sta v ne neznamni meri odziv na obljubljeni cilje, ki sploh niso dosegljivi." In dalje, če je perspektiva določena neznosno visoko, se realen svet maščuje.

Pri razumevanju razmerja med državljani in politiko ne smemo pozabiti na demagogijo. Ob tem Sartori, ko govori o razmerju med perfekcionistom in demagogom v politiki, ugotavlja, da prvi nikakor ne more povzročiti toliko škode in zla kot drugi. Sicer pa demokracijo oz. njen odnos do politike primerja z razmerjem med tržnim sistemom in gospodarstvom. Ko sledi analogiji, pravi: nobene boljše metode za varovanje potrošnika ni kot prepoved monopolistične koncentracije gospodarske moči in prav tako nobene boljše zaščite svobode, kot je konkurenca med več strankami. Pomembna razlika pri tem je konkurenca med več proizvajalci pod nadzorom porabnikov. Konkurenca med političnimi strankami pa se zlahka izmika nadzoru političnega porabnika, saj politične dobrine niso otipljive in niso zlahka ocenljive. In dalje, pravi, da je gospodarsko konkurenco mogoče pravno nadzorovati in da je pravno nadzorovana, medtem ko politične ni mogoče. Gospodarski prevaranti pridejo pred sodišče in v zapore, politični prevaranti (demagogi) pa ne. Razlika je torej v tem, da inflatorna demagoška konkurenca v politiki ne doživi učinkovitega nadzora. Gospodarska demagogija prinaša dosti manj kot politična. Politična prevara je tako stara kot politika sama. To so ugotovili že stari Grki. Demagog je človek, ki je sposoben ves svet ves čas voditi za nos. Ni verjetno, da bo demagog kdaj izginil, pa vendar ostaja vse bolj neverjetno, da bi se javnost pustila voditi za nos - vsaj ves čas ne in vedno znova ne. S tem pa nas Sartori opozarja na subjektivno razsežnost tega (sicer) objektivnega razmerja med državljani in politiko. Politik namreč v to razmerje vnaša subjektivne oz. bolj individualne prvine. Kakšno bo razmerja ljudi do politike v konkretnem primeru, določa torej tudi splet lastnosti konkretnih (vpletenih) politikov.

Raziskave razumevanja politike v Sloveniji

S problemom odnosa Slovencev do politike se v svoji analizi ukvarja Bibič (1994). Oprl se je na izsledke raziskave SJM 1993 in operacionalizacijo, ki zajame štiri razlage politike: kot boj za oblast, kot prizadevanje za skupni blagor, kot spopad med različnimi interesi, kot umazano zadevo. Ugotavlja, da imajo Slovenci o politiki v splošnem pomenu relativno slabo mnenje. Negativno stališče do politike potrjuje tudi odnos anketirancev do posebnih vidikov politike na Slovenskem, kot npr. močno upadanje zaupanja v politične stranke, upadanje zaupanja v osrednje politične institucije; nezadovoljstvo z delovanjem državnih organov itd. To ga napeljuje k ugotovitvi, da se tudi na Slovenskem srečujemo s pojavom t. i. "Politikverdrossenheit" oziroma "nezadovoljstva s politiko".

Kot glavne vzroke negativnega vrednotenja politike Bibič navaja "makiavelistično" naravo, ki se upira vsakdanji moralni zavesti; dalje, odsotnost izkušenj z lastno državo in dejstvo, da se je politika v slovenski zgodovini kazala vselej kot tuja nadoblast; množični mediji ustvarjajo negativne podobe o politiki; pogostost političnih škandalov in njihova izraba v medstrankarskih obračunih ter nizka raven politične kulture politikov (poslancev), ki je zaradi delovanja medijev dostopna množični javnosti. Pri tem (po Beymeju 1994) posebej poudarja, da je nezadovoljstvo s politiko mlade države, ki šele oblikuje svojo politično identiteto, posebej nevarno, če zajame množice in s tem povzroča pasivizem, politično otopenost in abstinenco. Bibič ugotavlja, da množična ravnodušnost in razočaranje nad politiko ustvarjata prazen prostor za demagoški populizem, ki je že nekajkrat v zgodovini pripeljal do katastrof. Zavračanje politike tako odpira vrata političnim skrajnostim, ki imajo danes v svetu predvsem desničarski izraz, ki pa sčasoma nujno izzivajo tudi levo skrajnost. Nato pa v nadaljevanju deloma obrusi in relativizira izostrene ugotovitve in nakaže pozitivne vidike vrednotenja politike pri Slovencih.

Lastno analizo problema bomo oprli na izsledke raziskave SJM 1996₁ in SJM 1996_{1,2} oz. predhodne meritve, če so podane, ter na tiste sestavine operacionalizacije v tej raziskavi, ki omogočajo prikaz odnosa državljanov Slovenije do politike. Posebej bomo prikazali "personifikacijo" tega problema, namreč odnosa ljudi v Sloveniji do politikov. Za prvi vidik imamo na razpolago širši izbor kazalcev, ki se deloma približujejo nakazani operacionalizaciji odnosa do politike na primeru Norveške (Listhaug). Glede na razpoložljive meritve v času, ki so bile deloma opravljene na eni sami časovni točki (1996), deloma preverjene v krajšem časovnem obdobju (1995-1996) in samo deloma izvedene v dveh odmaknjenih časovnih presekih (1993-1996), ne bomo mogli izpeljati analize trendov v izražanju zaupanja. Ta omejitev pa ne velja tudi za analizo zaupanja v politike, saj razpolagamo z meritvami za desetletje nazaj in torej - kar je za našo analizo še posebej pomembno - za vse obdobje od prvih demokratičnih volitev (1990), ko se pri Slovencih odnos do politike oblikuje v postopoma izoblikujočem se pluralističnem političnem prostoru. Na tej podlagi bomo lahko nakazali trende v izražanju zaupanja v politike oz. politiko. Oglejmo si torej oba nakazana pristopa, vsakega posebej.

V analizo razumevanja politike pri Slovencih bomo vključili tri skupine spremenljivk, ki prispevajo k pojasnjevanju problema. Vsaka skupina ima svoje posebnosti, zato jih obravnavamo ločeno.

V prvo skupino smo vključili spremenljivke iz Bibičeve (1994) operacionalizacije odnosa do politike, ki je bila uporabljena v raziskavi leta 1993. Štirim trditvam, ki preizkušajo odnos do politike (A, B, C in D - glej tabelo 1), smo dodali še dve, in sicer trditev, ki izraža splošen odnos do strank (F), ter trditev, ki zajame spolnodiskriminacijski vidik v delovanju strank (E).

Tabela 1: Splošna stališča do politike(-ov) I - faktorjska analiza

Trditve	FAKTOR 1	FAKTOR 2
Spopad posebnih interesov (C)	.78	
Boj za oblast (A)	.75	
Umazana zadeva (D)	.65	
Prizadevanje za skupni blagor (B)	-.49	
Stranke je treba ukiniti (F)		.77
Stvar moških (E)		.71

Vir: *SJM* 1996_{1,2}; N=2060

Primerjava rezultatov dveh meritev za prve štiri trditve pokaže statistično nepomembna odstopanja. Obe meritvi potrđita prevladujoč negativen odnos do politike. Trditvi, da je "politika boj za oblast", pritrjuje 77 % anketirancev, da gre za "spopad zastopnikov posebnih interesov za premoč", pritrjuje 67 % anketirancev in trditvi, da je "politika umazana zadeva, ki se je poštenjak rajši izogiba", pritrjuje 59 % anketirancev. Nasprotna stališča izreka od 6 % do 17 % anketirancev. Pozitiven vidik vrednotenja politike izstopa ob trditvi, da je politika "prizadevanje za skupni blagor in temeljne vrednote", s čimer soglašajo 35 % anketirancev, medtem ko to trditev zavračajo 31 % anketirancev. Preostali dve trditvi sta močno oz. izrazito odklonjeni, namreč, trditev "politika je stvar moških, ženske vanjo ne sodijo", odkloni 75 % anketirancev, trditev "stranke je treba ukiniti" odkloni 58 % anketirancev. Takšna je torej slika dobljenih rezultatov.

Zanimalo nas je, kakšni so vzorci izbire oz. vzorci odločanja ob teh šestih trditvah. Faktorjska analiza (tabela 1) skladno s pričakovanjem potrđi, da se izoblikujeta dve skupini oz. dva faktorja. Prvi model izbire (faktor 1) zajame štiri trditve iz Bibičeve operacionalizacije odnosa do politike, in sicer tako da so spremenljivke C, A in D uvrščene pozitivno, spremenljivka B pa negativno. Prvi faktor torej izraža prevladujoč negativen odnos do politike. V drugi faktor sta uvrščeni trditvi, ki kažeta na odnos do strank nasploh in položaj moških v strankah. Pri tem gre očitno za drugačen vzorec izbire, torej za drug vidik izražanja odnosa do politike.

Da bi spoznali okoliščine, ki vplivajo na oblikovanje odnosa do politike, bomo v nadaljevanju (tabela 2) prikazali in analizirali vpliv izbranih socialnih in poli-

tičnih spremenljivk in to ponazorili z razmerji med izbranimi skupinami. Prikaz zajema vseh šest trditvev in intervenirajoče oz. neodvisne spremenljivke: starost, izobrazbo, slojno pripadnost, vernost, levo-desno usmerjenost, naklonjenost strankam ter tržno in evropsko usmerjenost. Pri opisu se bomo omejili le na nosilne spremenljivke obeh faktorjev.

Trditvev: "Politika - spopad posebnih interesov". Pokažejo se naslednje statistično pomembne razlike: trditvi daleč bolj kot anketiranci z le osnovnošolsko izobrazbo pritrjujejo visokošolsko izobraženi. Dalje, daleč bolj pritrjujejo trditvi anketiranci, ki sami sebe razvrščajo v zgornji družbeni sloj, kot oni, ki se razvrščajo v nižji delavski sloj; daleč bolj neverni kot verni anketiranci; zaznavni sta razliki pri opredeljevanju levih oz. anketirancev, ki pripisujejo prednost levosredinskim strankam v primerjavi z desnimi oz. desnosredinsko strankarsko opredeljenimi. In končno, pokaže se pozitivna povezava med trditvijo in tržno oz. evropsko usmerjenostjo anketirancev; tržno oz. evropsko usmerjeni anketiranci namreč značilno bolj pritrjujejo trditvi kot preostali. Prikaz razlik pri opredeljevanju anketirancev daje vtis, da s sprejemanjem ali odklanjanjem trditve o "spopadnih posebnih interesov" bolj kot stališče merimo obveščenost. In vendarle s sprejemanjem te trditve anketiranci izražajo svoj racionalni odnos do politike.

Trditvev: "Stranke je treba ukiniti". Najprej ponovimo, da je tri petine anketirancev izreklo nesoglasje s to trditvijo in le majhna skupina (13 %) se jih je s trditvijo popolnoma ali v glavnem strinjala. Z višjim deležem soglasnih izstopajo skupine najstarejših anketirancev, dalje, le z osnovno šolo ali manj, anketiranci, ki se sami razvrščajo v nižji oz. delavski sloj, dalje, verni anketiranci in tisti, ki se razvrščajo desno in ki se izrekajo za desnosredinske stranke. Z naraščanjem tržne oz. evropske usmerjenosti težnja k ukinjanju strank upada. Vse to dodatno utrjuje prepričanje, da velika večina sprejema strankarski pluralizem kot nujno sestavino oz. temelj demokratičnega sistema.

Protistrankarsko opredeljevanje je torej uvrščeno v desni segment političnega opredeljevanja, ki se zgošča na najnižji izobrazbeni kategoriji, na najvišji starostni kategoriji, na kategoriji nizko slojno opredeljenih ter med vernimi anketiranci. Na podlagi povedanega ni mogoče trditi, da gre zgolj za razlike v obveščenosti; prej gre za razlike oz. različne ravni politične kulture. Seveda pa en sam preizkus ne zadošča za oblikovanje trdnega sklepa. Opravili bomo torej še druge preizkuse.

Dodaten vtis o istem problemu pa dobimo že na podlagi pregleda analize modalitete D (politika je umazana zadeva). Pokaže se namreč, da anketiranci, ki izrekajo desne opredelitve, vidno bolj poudarjajo "nemoralni vidik politike" kot anketiranci, ki izrekajo leve opredelitve. S tem - le navidez - pa ni usklajeno opredeljevanje ob modaliteti B (politika: skupni blagor), saj se desno samoopredeljeni anketiranci izrazito pozitivneje opredeljujejo do te trditve kot levi; tega vtisa pa ne potrjuje tudi analiza glede na naklonjenost strankam. Tu namreč razlik ni.

V drugo skupino smo vključili spremenljivke, ki so operacionalizirane v okviru mednarodne raziskave volilnih sistemov.³ Stališča kažejo odnos anketirancev do političnih strank in do pomena volitev (tabela 2; trditve A-F).

³ *Comparative Study of Electoral Systems, Institut for Social Research, University of Michigan.*

Tabela 2: Splošna stališča do politike I. Sprejemanje (v %) naslednjih (A-F) trditev glede na izbrane spremenljivke in izbrane skupine.

Politika je:

A - boj za oblast; B - prizadevanje za skupni blagor; C - spopad posebnih interesov; D - umazana zadeva; E - stvar moških. F - stranke je treba ukiniti

Izbrane spremenljivke in skupine	A	B	C	D	E	F	N
Starost:							
18-30 let	74	30	63	55	8	9	266
60 in več let	68	31	60	61	16	23	202
Izobrazba:							
osnovnošolska	65	33	53	56	15	19	317
visokošolska	87	32	86	57	5	8	100
Slojna pripadnost:							
nižji - delavski	71	32	63	63	12	16	385
zgornji	80	28	72	43	3	7	60
Vernost:							
verni	69	34	60	57	12	15	464
neverni	88	24	75	65	7	9	243
Tržna usmerjenost:							
najnižja	70	30	58	60	15	17	265
najvišja	84	32	79	53	7	6	142
Levo-desna usmerjenost:							
levi	86	31	80	60	9	14	174
desni	83	40	73	64	16	14	139
Naklonjenost strankam:							
levosredinskim strankam	82	41	73	51	8	11	208
desnosredinskim strankam	79	41	69	61	15	8	219
Evropska usmerjenost:							
najnižja	68	23	61	61	11	16	163
najvišja	88	44	75	49	8	10	163
Skupaj	77	31	67	59	11	13	1024

Vir: *SJM 1996*; N=1024

Ob vprašanju, ali se stranke v Sloveniji zanimajo za to, kaj običajni ljudje mislijo, se dobra tretjina anketirancev (37 %) opredeli za negativen, dobra četrtina (28 %) pa za pozitiven odgovor. Dilemo o "potrebnosti strank" velika večina anketirancev reši v prid obstoja strank (57 %), nasprotnemu stališču, namreč, da stranke niso nujne, pa pritrdi manjši del (14 %) anketirancev. Dalje, dobra tretjina anketirancev (38 %) meni, da poslanci ne vedo, kaj ljudje mislijo, in tudi nasprotno stališče izreka tretjina (34 %) anketirancev. Velika večina (84 %) anketirancev meni, da "je pomembno, kdo je na oblasti", in le neznatna skupina (6.8 %) jih izreka

nasprotno stališče. In končno, velika večina anketirancev (69 %) pritrjuje stališču, da to, "kdo je izvoljen, vpliva na stvari"; nasprotno stališče, namreč, da to ni pomembno, saj se ne bo nič spremenilo, pa izreka le manjša skupina (14 %) anketirancev. Glede vprašanja, "ali večina ljudi običajno pove, kaj mislijo o politiki", pa so anketiranci razdvojeni, saj jih en del (39 %) pritrjuje, drugi del (34 %) pa jih meni, da ljudje običajno skrivajo svoje mnenje o politiki.

Primerjave rezultatov dveh meritev na podlagi spremenljivk, opravljenih konec 1995 in v juniju 1996, ne dajejo vtisa o trendu spreminjanja. Glede na to da se je druga meritev približala času volitev (november 1996), pa je utemeljeno pričakovanje, da se nekateri pogledi anketirancev izostrujejo. Tako, denimo, bistveno več anketirancev poudarja, da je pomembno, kdo je na oblasti (z 71.2 % na 84.1 %).

Oglejmo si, kako se izoblikujejo vzorci odgovarjanja anketirancev na zgornje trditve (tabela 3 - faktorska analiza). Prvo povezano celoto odgovorov (faktor 1) sestavljata trditvi, ki opredeljujeta pomen volitev pri konstituiranju oblasti ("pomembno je, kdo je izvoljen", "pomembno je, kdo je na oblasti"). To potrjuje, da apatija, nezaupanje in politični cinizem vendarle niso prevladujoči v Slovenčevi politični zavesti. V drugo celoto (faktor 2) pa se vključujejo spremenljivke, ki označujejo odnos anketirancev do političnih strank, odnos poslancev do ljudi ter oceno demokratičnosti političnega ozračja. Analiza pokaže, da nakazane trditve korelirajo v pričakovani smeri. Iz te povezave je mogoče razbrati, da so "stranke v Sloveniji nujne", da "poslanci ne vedo, kaj ljudje mislijo", da "strank v glavnem ne zanima, kaj ljudje mislijo" in da "večina ne skriva svojega mnenja o politiki". Seveda pa lahko predznake teh povezav obrnemo, kar nas vodi do nasprotnih ugotovitev.

Tabela 3: Splošna stališča do politike(-ov) II. - faktorska analiza

	FAKTOR 1	FAKTOR 2
Strank ne zanima, kaj ljudje mislijo (A).		.69
Stranke v Sloveniji niso nujne (B).		-.49
Poslanci dobro vedo, kaj mislijo ljudje (C).		-.54
Večina skriva mnenje o politiki (F).		-.55
Ni pomembno, kdo je na oblasti (D).	.77	
Kdo bo izvoljen, vpliva na stvari (E).	-.78	

Vir: *SJM 1996*₁₊₂, N=2060

Tudi tu smo opravili analizo, v katero smo vključili spremenljivke, ki označujejo socialni položaj in nekatere nazorske in politične usmeritve anketirancev. Analiza (tabela 4) pokaže značilne in pričakovane razlike. Oglejmo si jih ob nekaj izbranih trditvah.

Trditvi "stranke v Sloveniji niso nujne" pritrjuje 14 % anketirancev, vendar med njimi daleč več kot v povprečju najstarejši (23 %), le osnovnošolsko izobraženi (18%) ter anketirani, ki se uvrščajo v nižji - delavski sloj (17 %). Daleč manj pa pritr-

jujejo temu stališču mlajši anketiranci, visokošolsko izobraženi (13 %), anketiranci, ki se uvrščajo v zgornji sloj (9 %) itd. Glede na levo-desno opredelitev in naklonjenost strankam pa ne odkrijemo značilnih razlik.

Trditev: "Pomembno je, kdo je na oblasti." Ob splošnem pritrdjevanju (81 %) temu stališču ne bi mogli pričakovati večjih razlik med opazovanimi skupinami. Pa vendarle se pokažejo: med osnovnošolsko in visokošolsko izobraženimi, med nižjimi in zgornjimi sloji, pa tudi med levimi in desnimi, in sicer tako da vselej slednji bolj poudarjajo ta vidik kot prvi. To se v glavnem prekriva s prejšnjimi ugotovitvami, le da je tokrat razmerje med najmlajšo in najstarejšo skupino obrnjeno: zadržanosti, nezaupanja, apatije je med mlajšimi več kot med najstarejšimi anketiranci.

*Tabela 4: Splošna stališča do politike(-ov) II
Sprejemanje naslednjih (A-F) trditev (v %) glede na izbrane
spremenljivke in izbrane skupine:*

A - Strank ne zanima, kaj ljudje mislijo; B - Stranke v Sloveniji niso nujne;
C - Poslanci dobro vedo, kaj mislijo ljudje; D - Pomembno je, kdo je na oblasti; E - Kdo bo izvoljen, vpliva na stvari; F - Večina skriva mnenja o politiki.

Izbrane spremenljivke in skupine	A	B	C	D	E	F	N
Starost:							
18-30 let	34	16	29	78	64	32	544
60 in več let	38	23	33	83	73	39	412
Izobrazba:							
osnovnošolska	38	18	32	78	67	39	698
visokošolska	36	13	23	85	70	31	201
Slojna pripadnost:							
nižji - delavski	42	17	33	80	68	40	793
zgornji	33	9	26	84	71	28	130
Vernost:							
verni	35	16	31	80	71	36	982
neverni	45	17	30	81	66	34	482
Levo-desna usmerjenost:							
levi	41	15	30	86	75	31	325
desni	33	13	40	88	77	36	282
Naklonjenost strankam:							
levosredinskim strankam	34	13	29	88	80	37	386
desnosredinskim strankam	35	12	37	89	78	39	438
Skupaj	37	14	38	81	69	35	2060

In končno smo v tretjo skupino (tabela 5) vključili spremenljivke, ki označujejo splošen odnos do demokratičnega odločanja v državi, ki jih v prejšnjih raziskavah nismo postavljali v enaki obliki. Splošen odnos do demokratičnega si-

stema (C), do spreminjanja družbe z reformami (D) ter do odločanja strokovnjakov (B) oz. do "močnega voditelja" (A) razkriva razumevanje bistva demokratične politične institucionalizacije. Konceptijo "močnega voditelja" sprejema slaba četrtina (24 %) anketirancev, zamisel o odločanju strokovnjakov dobri dve tretjini (67 %), za "spreminjanje družbe z reformami" se zavzemata slabi dve tretjini (60 %) in za demokratični sistem na sploh se izrekajo tri četrtine (77 %) vseh anketirancev. Pri tem seveda ne moremo prezreti sorazmerno močno izražene avtoritarne usmeritve. Ko pa ugotovimo (tabela 5 - faktorska analiza), kako se trditve razvrščajo, je to še očitnejše.

Tabela 5: Splošna stališča do politike III. Demokratičnost nasproti avtokratičnosti (faktorska analiza)

	FAKTOR 1	FAKTOR 2
Imeti močnega voditelja (A).	.82	
Zavzemanje za reforme (D).	-.69	
Odločajjo naj strokovnjaki (B).		.85
Zavzemanje za demokratični sistem (C).		.65

Vir: ŠJM 1996_{1,2}, N=2060

Faktor 1 uvršča "zavzemanje za močnega voditelja" in odklanjanje reformnega pristopa. To je očitno faktor avtoritarne usmerjenosti. Faktor 2 uvršča zavzemanje za demokratični sistem in hkrati za odločanje strokovnjakov - in torej izraža demokratično meritokratsko usmerjenost.

Oglejmo si, kako se nosilni trditvi, ki pogojno označujeta avtokratično oz. demokratično usmerjenost, izražata v skupinah glede na njihove socialne značilnosti ter nazorske in politične usmeritve (tabela 6).

Zavzemanje za močnega voditelja: statistično značilno izstopa pri starejših anketirancih, pri le osnovnošolsko izobraženih, pri anketirancih, ki se uvrščajo v nižji - delavski sloj, pri vernih, pri tistih, ki se samorazvrščajo desno, ter pri anketirancih z najnižjo evropsko in tržno usmerjenostjo. Pri kategoriji anketirancev, ki je najvišje na indeksu evropske in tržne usmerjenosti ter pri visokošolsko izobraženih je ideja o močnem voditelju najmanj izražena. Zanimivo ob tem je, da glede na strankarsko naklonjenost med levosredinsko opredeljenimi in desnosedinsko opredeljenimi ni opaznih razlik. Anketiranci, ki se identificirajo s strankami, ostajajo pri opredeljevanju za "močnega voditelja" na povprečju (24 %).

Zavzemanje za demokratični sistem se daleč bolj kot v povprečju izrazi pri mlajših, visokošolsko izobraženih anketirancih, pri tistih, ki se razvrščajo v zgornji sloj, in med nevernimi. Zavzemanje za demokratični sistem je najbolj (med 96 % in 91 %) izraženo med visokošolsko izobraženimi ter anketiranci, ki se visoko uvrščajo na indeksih evropske in tržne usmerjenosti.

Tabela 6: Splošna stališča do politike(-ov) III. Sprejemanje trditev A-D glede na izbrane spremenljivke in izbrane skupine: (v %)

A - imeti močnega voditelja; B - odločajo naj strokovnjaki; C - da imamo demokratični sistem; D - družbo je treba spreminjati z reformami.

Izbrane spremenljivke in skupine	A	B	C	D	.	N	
Starost:							
18-30 let	21	66	76	60		266	
60 in več let	31	63	67	50		202	
Izobrazba:							
osnovnošolska	32	58	61	44		317	
visokošolska	7	69	96	87		100	
Slojna pripadnost:							
nižji - delavski		27	64	70	52		385
zgornji	10	62	92	80		60	
Vernost:							
verni	27	64	72	52		464	
neverni		18	74	84	69		243
Levo-desna usmerjenost:							
levi	17	74	89	76		174	
desni	24	70	88	63		139	
Naklonjenost strankam:							
levosredinskim strankam	24	74	90	75		208	
desnosredinskim strankam	23	73	87	63		219	
Evropska usmerjenost:							
najnižja	26	58	56	50		163	
najvišja		13	65	93	68		163
Tržna usmerjenost:							
najnižja	29	66	70	44		265	
najvišja		9	68	91	80		142
Skupaj	24	67	77	60		1024	

Vir: *SJM 1996*; N=1024

Politiki z največ (in najmanj) ugleda

Pri ugotavljanju ugleda oz. zaupanja v politike pa se znajdemo na povsem konkretnih tleh, v danem prostoru in omejenem času. Gre torej za vprašanje, kako ljudje, državljani vrednotijo, presojujejo politično delovanje povsem konkretnih posameznikov, politikov, nosilcev pomembnih javnih pooblastil. Tako so pri ocenjevanju izpostavljeni posamezniki, ki zavzemajo pomembna mesta v političnem

sistemu, nosilci individualiziranih pooblastil, posamezniki, ki pomembno izstopajo iz povprečij pri zakonodajnem odločanju kot člani parlamenta, državnega zbora, kot posamezniki, ki razpolagajo z osrednjimi pooblastili za zastopanje pomembnih interesnih skupin in še posebej političnih strank, dalje, kot voditelji razpoznavnih družbenih gibanj, še posebej pa predsedniki političnih strank, dalje, nosilci osrednjih predstavniških oz. izvršnih pooblastil, predstavniki posameznih vej oblasti itd. Medtem ko smo za raziskavo odnosa ljudi do politike in politikov na splošni ravni morali ugotoviti, da le izjemoma razpolagamo s podatki iz starejših raziskav, pa pri raziskovanju odnosa do politikov oz. vrednotenja politikov naletimo na dobro empirično podlago od konca osemdesetih let dalje. Pri projektu Slovensko javno mnenje odkrijemo prva ugotavljanja "politikov z največjim oz. najmanjšim ugledom med ljudmi" celo že v letu 1968. Ta smer raziskave je bila v začetku sedemdesetih let opuščena vsaj iz dveh razlogov hkrati. Namreč, politika je to preprečevala oz. oteževala, kritična metodološka presoja pa je kazala, da v razmerah reideologizacije "javnosti" v začetku sedemdesetih let tako raziskovanje ne bi bilo strokovno sprejemljivo. V sredini osemdesetih let se je ta smer raziskovanja spet razprla in od takrat razpolagamo z obiljem podatkov o ugledu politikov. S prehodom v nove demokratične razmere pa smo prevzeli tudi operacionalizacije iz zahodnoevropskih volilnih raziskav, ki vključujejo sistematično opazovanje odnosa volivcev do strankarskih voditeljev. Tako smo pri projektu SJM od leta 1993 dalje izvedli pet meritev naklonjenosti oz. nenaklonjenosti posameznim strankarskim voditeljem. Ta niz povpraševanj je sicer strnjen, ne sega pa časovno globoko v preteklost, zato se bomo pri prikazovanju trendov opirali predvsem na prvi pristop. Omejili pa se bomo na časovno obdobje od prvih demokratičnih volitev (1990) do danes. Pri nakazovanju socialnih in političnih vplivov na opredeljevanje do strankarskih voditeljev oz. uglednih politikov ter pri prikazovanju aktualnega stanja tega opredeljevanja pa se bomo oprli na oba niza podatkov in na analize, opravljene na njihovi podlagi.

"Ali lahko navedete dve osebi iz političnega življenja Slovenije, Slovenca, ki imata sedaj med ljudmi največji ugled?" Tako se glasi odprto vprašanje v raziskavah SJM v obdobju 1990–1998 in s katerim sta najprej zajeti dve osebi, nato pa z dodatnim vprašanjem še tretja oz. četrta oseba – t. i. ugledni politiki. Pregled dobljenih rezultatov (tabela 7) pokaže, da se število zbranih odgovorov spreminja po časovnih presekih; v opazovanem obdobju se močno spreminja tudi predstava o tem, kdo so osebe iz političnem življenja, ki imajo "sedaj med ljudmi največ ugleda".

Tabela 7: Politiki, ki imajo med ljudmi največ ugleda – medletne primerjave 1990–1998. (Odprto vprašanje – največ štirje odgovori!)

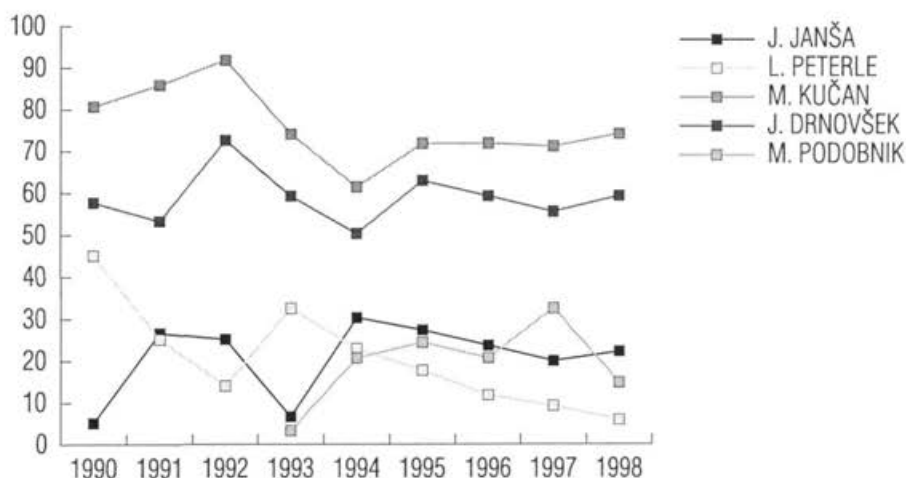
	SJM 90 ₂	SJM 91 ₂	SJM 92 ₄	SJM 93 ₁	SJM 94 ₄	SJM 95 ₄	SJM 96 ₁	SJM 97 ₁	SJM 98 ₂
Bavčar, I.	2.5	16.5	10.5	12.5					
Bučar, F.	13.8	5.5	4.7	7.1	2.4				2.2
Drnovšek, J.	43.7	54.5	74.0	59.8	50.6	60.9	60.1	56.0	59.7
Janša, J.	5.4	27.0	25.0	6.8	30.9	29.0	23.4	19.9	22.5
Jelinčič, Z.				1.2	9.3	5.6	5.4	4.6	5.1
Kacin, J.		26.0	27.1	3.5	10.8	5.9	4.7		6.4
Kučan, M.	81.9	87.0	93.6	74.9	62.1	73.0	73.0	72.0	75.0
Oman, I.	8.7								
Pahor, B.								11.9	7.0
Peterle, L.	45.6	25.4	14.1	32.9	23.0	17.9	11.5	9.2	6.1
Plut, D.	5.9								
Podobnik, J.								31.2	13.3
Podobnik, M.				3.5	21.2	25.0	21.3	33.2	14.8
Pučnik, J.	15.6	3.1	5.3	3.6	2.9	2.0	1.5		
Ribičič, C.	9.9								
Rupel, D.	6.7	32.5	27.7	34.8	4.7				
Školč, J.	8.7	1.6			2.0	5.6	4.8		
Thaler, Z.						13.5	5.8	1.3	
Zlobec, C.	8.4								

Vir: SJM 1990-1998. V tabelo so vključena imena "uglednih" politikov, ki so v obdobju 90-98 vsaj enkrat dosegli 5 % ali več navedb.

Prva vključena meritev ugleda politikov (SJM90/2) je bila opravljena po oblikovanju Demosove vlade in v njej z visoko prednostjo poleg Milana Kučana, neposredno izvoljenega predsednika predsedstva republike, ki izstopa kot osebnost z najširšim ugledom, vidno izstopata še takratni predsednik vlade Lojze Peterle in takratni predstavnik Slovenije v predsedstvu SFRJ dr. Janez Drnovšek; pomembneje pa izstopata še dva ključna protagonistista Demosovega političnega bloka, namreč dr. Jože Pučnik in dr. France Bučar. Poleg teh so zaznavnejša še imena dr. Dimitrija Rupla, Janeza Janše in Igorja Bavčarja.¹

¹ Meritve v obdobju pred 1990 so že zaznale osrednji položaj Milana Kučana, takratnega predsednika CK ZK Slovenije, dr. Janeza Drnovška, predsednika predsedstva SFRJ, ter Igorja Bavčarja, sicer na bistveno nižji ravni, kot osrednjuje osebnost v gibanjih za človekove pravice in demokratično preobrazbo in seveda vrsto drugih.

Slika 1: Pet najpogosteje izbranih uglednih politikov - v obdobju 1990-1998 (odgovori na odprto vprašanje - % navedb)

Vir: SJM 1990 - 1998

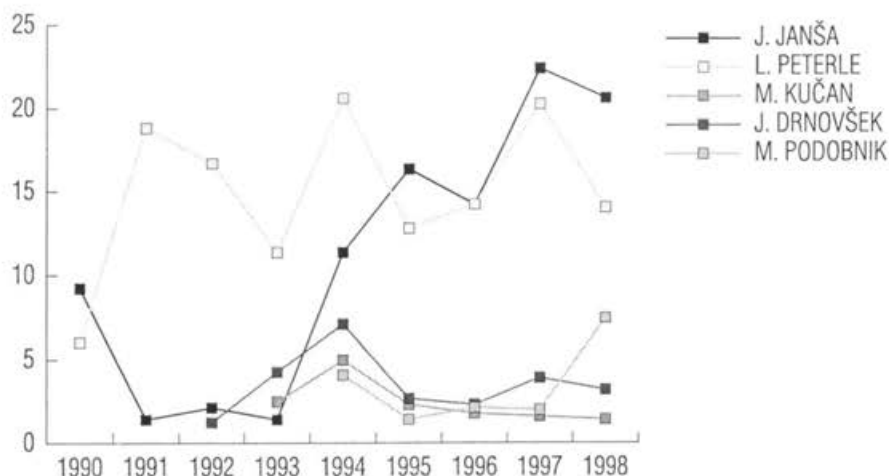
Po meritvah v naslednjih letih vstopajo med ugledne politike nova imena oz. se že uveljavljena uvrstijo više - ali pa tudi nižje ali povsem izginejo. Pri tem je stalnica v vsem obdobju raziskovanja visoka uvrstitev Milana Kučana in dr. Janeza Drnovška (glej sliko 1). Tako se v letu (1991) osamosvajanja in desetdnevne vojne za Slovenijo visoko uvrstijo štirje državotvorni ministri in predsednik Demosove vlade: dr. Dimitrij Rupel (zunanji minister), Janez Janša (obrambni minister) in Igor Bavčar (notranji minister), na novo pa še Jelko Kacin (minister za informiranje), medtem ko Lojze Peterle (predsednik vlade v tem letu) že bistveno zmanjša svoje podporno zaledje. V letu 1992 prvouvrščena ostaneta visoko, uvrstitev vseh preostalih pa značilno upade. Najbolj se to pokaže pri L. Peterletu, ki v preseku 1990-1992 dobi le še četrtno prvotnih navedb. Dr. Jože Pučnik in dr. France Bučar se v letih 1991-1992 na listi uglednih politikov uvrščata nizko. Če pregledamo še rezultate meritev v naslednjih letih do SJM 1998, lahko ugotovimo, da kot stalnica v vseh letih v vrhu ostajata Milan Kučan in dr. Janez Drnovšek, da se z manjšimi nihanjem po SJM 1993 vselej dobro uvrsti Janez Janša, da se v obdobju od 1993 dalje postopoma - in vse vidneje na listi uglednih politikov uveljavlja Marjan Podobnik in v meritvah leta 1995 zavzame četrto mesto. Dalje, ugotovimo lahko, da je Lojze Peterle vseskozi solidno uvrščen, čeprav delež navedb od leta do leta niha, ter končno, da v zadnjem obdobju izrazito pade; da povsem zaostanejo ali izpadejo iz zgornjega dela uvrstitve uglednih politikov dr. Dimitrij Rupel, Igor Bavčar, dr. Jože

Pučnik in dr. France Bučar. In končno, v zadnjih dveh meritvah vidneje izstopajo po svojih uvrstitvah: Zoran Thaler (zunanji minister), Zmago Jelinčič (predsednik SNS) in Jožef Školč (predsednik državnega zbora), vendar z nizkimi deleži navedb in da pri kasnejših meritvah – razen Jelinčiča – izpadejo.

Za presojo tipa politika, ki se uveljavljajo na listi oseb "iz političnega življenja, ki imajo med ljudmi največji ugled", smo v vsem obdobju raziskovanja tega pojava anketirancem postavljali še to vprašanje: "Ali lahko navedete še dva slovenska politika, ki imata sedaj med ljudmi najmanjši ugled?". Primerjalna analiza dveh nizov podatkov, navedb o "najuglednejših" in o "najmanj uglednih" osebah iz političnega življenja v Sloveniji, ki zajema daljše časovno obdobje, namreč razkriva različne tipe politikov glede na odzive, ki jih v javnosti sprožajo. Poleg (1) pogostosti navedb, torej intenzitete (uvrstitev, neuvrstitev, višja, nižja uvrstitev v rangju najbolj uglednih oz. najbolj neuglednih), lahko spremljamo še (2) uvrščanje istih oseb na listah najmanj in najbolj uglednih in pa (3) stabilnost uvrstitev v daljšem časovnem obdobju. Visoko uvrščanje med ugledne, nizko (ne)uvrščanje med neugledne v daljšem obdobju nakazuje integrativni (povezovalni) tip politika. Ta tip se še dodatno potrdi z izenačeno podporo v vseh kategorijah volivcev. Vidnejše uvrščanje med ugledne in neugledne v daljšem časovnem obdobju nakazuje tip politika konfrontacije, spopada. Ta tip ne more biti deležen izenačene podpore vseh kategorij volivcev; eni ga izrazito favorizirajo, drugi pa zavračajo. Vidno uvrščanje med najmanj ugledne nakazuje odbojni tip politika; ta tip politika, ki običajno nastopa zagnano, agresivno, ni deležen pozitivnega odziva v svojem referenčnem okolju, izven njega pa je odklanjan. Prva dva tipa sta v temelju demokracije funkcionalna sestavina političnega pluralizma in parlamentarne demokracije. Tretji tip pa je bolj ali manj nujno dopolnilo političnega dogajanja. Lahko bi ga prikazali tudi kot žrtev, čeprav gre običajno bolj za vprašanje politične (in osebne) kulture in sposobnosti racionalne presoje.

Odgovori na vprašanje o najmanj uglednih, zbrani z raziskavami SJM 1990–1998, so izpisani v tabeli 8. Lista z imeni politikov "z najmanj ugleda" se pretežno prekriva z listo "najuglednejših" politikov, poleg tega pa se na tej listi izvirno uveljavijo politiki, ki na listo uglednih politikov niso uvrščeni. Politiki, ki so vidno uvrščeni na obe listi, so: Lojze Peterle, dr. Jože Pučnik, dr. France Bučar, Zmago Jelinčič in Janez Janša (glej sliko 2). Poleg tega pa se v posameznih presekih vidneje uveljavijo kot "neugledni" še Vitomir Gros, Sašo Lap, Ivo Hvalica. V meritvi SJM 1994 se na tej listi pokažeta tudi Milan Kučan in Janez Drnovšek. Časovni preseki "uveljavljenih" politikov z najmanj ugleda pokažejo, da je po deležu negativnih navedb najbolj izstopal dr. Jože Pučnik, dalje, da se je v vsem obdobju opazovanja najvišje in najstabilneje na tej listi uveljavil Lojze Peterle; dalje, da se od leta 1993 stabilno visoko na listo politikov z najmanj ugleda uvršča Janez Janša. Nihanja ter povezave razvrščanja na pozitivno in negativno listo pa opazimo tudi pri imenih Milan Kučan in dr. Janez Drnovšek, in sicer v obdobju 1993–1994. To ponazarja podatek, da je Milan Kučan v obdobju 1991–1994 izgubil dobro tretjino svoje podpore, hkrati pa se je leta 1994 vidneje uvrstil na negativni listo, in prav tako, da je dr. Janez Drnovšek v obdobju 1992–1994 izgubil slabo tretjino svoje podpore in se leta 1994 prav tako vidneje uvrstil na negativno listo.

Slika 2: Kako pogosto se pet "uglednih politikov" pojavlja na listi najmanj uglednih - trendi 1990-1998 (odgovori na odprto vprašanje - % navedb)

Vir: SJM 1990 - 1998

Pregled obeh list pokaže, da sta Milan Kučan in Janez Drnovšek z visoko uvrstitvijo na pozitivni listi in brez trajne uvrstitve na negativni (z izjemo nakazane-ga odstopanja) izrazito integrativna politika z visokim ugledom. Ugleden položaj, vendar na bistveno nižji ravni, dosegata v letih 1996-1998 Marjan Podobnik. Janez Janša in Lojze Peterle sta politika, na katera se politična javnost odziva najbolj polarizirano. Oba se sicer pozitivno uvrščata (Janša znatno više), hkrati pa se oba nenehno uvrščata tudi v vrh negativne liste. Ob njiju je javnost torej najbolj razdeljena. Še posebej za Janšo velja, da v delu populacije velja kot sinonim za demokratskega politika, pri drugem delu pa prav nasprotno.

Tabela 8: Politiki, ki imajo med ljudmi najmanj ugleda – medletne primerjave 1990–1996. (Odprto vprašanje – največ dva odgovora!)

	SJM 90 ₂	SJM 91 ₂	SJM 92 ₃	SJM 93 ₁	SJM 94 ₄	SJM 95 ₃	SJM 96 ₁	SJM 97 ₁	SJM 98 ₂
Bučar, F.	6.9	13.7	4.3	4.5					
Drnovšek, J.			1.3		7.3	2.7	2.4	3.9	3.3
Gros, V.			33.2	8.3		1.5	1.4		1.8
Hvalica, I.						6.0	7.1	9.1	32.7
Janša, J.	9.2	1.5	2.1	1.4	11.7	16.8	14.3	23.0	20.9
Jelinčič, Z.				2.0	17.8	21.8	17.0	20.2	15.6
Kacin, J.					3.9		1.7		15.3
Kocijančič, J.					3.8	6.2	6.1		
Krapež, A.									5.5
Kučan, M.				2.6	5.3	2.2	1.9	1.8	1.3
Lajp, S.					1.7		7.9	5.1	
Peterle, L.	6.0	19.2	16.9	11.6	21.0	12.8	14.7	20.7	14.2
Pirnat, R.	1.7	6.7							
Podobnik, M.					4.1	1.3	2.2	2.1	7.8
Pučnik, J.	25.7	28.4	4.6	1.9	3.4	4.0	3.2		
Ribičič, C.	6.7	2.5	2.4						
Rupel, D.	8.7	2.4	1.4	6.8	1.6				
Starman, D.			9.3						
Školč, J.	4.4	5.4	1.8		7.9	3.6	4.4		

Vir: SJM 1990–1998. V tabelo so vključena imena politikov, ki so v obdobju 1990-98 vsaj enkrat dosegli 5 % ali več navedb kot "najmanj ugledni".

V analizo najbolj (ne-)uglednih politikov smo vključili tudi osnovne spremenljivke, ki označujejo socialne značilnosti skupin ter nazorske in idejne usmeritve anketirancev. Izbrane ponazoritve iz opravljene analize so prikazane v tabeli 9 (politiki z največ ugleda) in tabeli 10 (politiki z najmanj ugleda).

Tabela 9: Politiki z največ ugleda – glede na izbrane spremenljivke in izbrane skupine (v %) – SJM 1996 (n=1024)

Izbrane spremenljivke in skupine	POLITIKI Z NAJVEČ UGLEDA					N
	M. Kučan	J. Drnovšek	J. Janša	M. Podobnik	L. Peterle	
Starost:						
18-30 let	73	56	23	19	10	266
60 in več let	63	54	22	24	11	202
Izobrazba:						
osnovnošolska	69	55	20	23	13	317
visokošolska	79	73	24	16	10	100
Slojna pripadnost:						
nižji - delavski	72	55	20	23	14	385
zgornji	80	55	16	11	12	60
Vernost:						
verni	65	51	28	25	16	464
neverni	82	69	20	16	5	243
Levo-desna usmerjenost:						
levi	88	73	20	19	6	174
desni	60	54	36	32	23	139
Naklonjenost strankam:						
levosredinskim strankam	91	59	17	16	8	208
desnosredinskim strankam	53	42	45	41	25	219
Evropska usmerjenost:						
najnižja	61	44	18	22	8	163
najvišja	78	72	28	25	12	163
Tržna usmerjenost:						
najnižja	74	61	19	21	12	265
najvišja	76	67	27	21	15	142
Skupaj	73	60	23	21	11	1024

Vir: SJM 1996; N=1024

Tabela 10: Politiki z najmanj ugleda – glede na izbrane spremenljivke in izbrane skupine (v %) – SJM 1996 (N=1024)

Izbrane spremenljivke in skupine	POLITIKI Z NAJMANJ UGLEDA				N
	Jelinčič	L. Peterle	J. Janša	L. Hvalica	
Starost:					
18-30 let	18	14	12	6	266
60 in več let	16	12	14	8	202
Izobrazba:					
osnovnošolska	16	13	13	5	317
visokošolska	16	22	20	12	100
Slojna pripadnost:					
nižji - delavski	16	15	12	7	385
zgornji	22	3	16	8	60
Vernost:					
verni	21	8	8	6	464
neverni	10	21	24	11	243
Levo-desna usmerjenost:					
levi	13	20	22	13	174
desni	25	14	16	6	139
Naklonjenost strankam:					
levosredinskim strankam	13	24	27	14	208
desnosredinskim strankam	33	9	5	7	219
Evropska usmerjenost:					
najnižja	10	14	10	4	163
najvišja	18	20	18	7	163
Tržna usmerjenost:					
najnižja	15	14	11	6	265
najvišja	18	18	21	7	142
Skupaj	17	15	14	7	1024

Vir: SJM 1996; N=1024

Podatki iz obeh tabel dodatno ponazarjajo in potrjujejo ugotovitvi o visokem integrativnem položaju, ki ga med slovenskimi politiki zavzemata Milan Kučan in dr. Janez Drnovšek. Tako Milana Kučana visoko podpirajo vse kategorije, najizraziteje pa anketiranci iz srednjih starostnih skupin, visoko izobraženi, zaposleni nasploh, zaposleni v zasebnih podjetjih ter v upravnih organih in zavodih, izraziteje anketiranci, ki se uvrščajo v zgornji sloj, neverni, liberalneje usmerjeni, levo usmerjeni, anketiranci, ki so naklonjeni levosredinskim strankam in ki so visoko proevropsko in tržno usmerjeni itd. Med anketiranci, ki izrekajo bližino političnim strankam, se za Kučana kot uglednega politika skoraj v celoti (92 % - 96 %) opredeljujejo tisti, ki so blizu LDS in ZLSD, visoka stopnja integrativnosti

Kučana kot politika pa se izraža v tem, da se leta 1996 uvršča najvišje med skoraj vsemi skupinami strankarsko opredeljenih. Tako npr. med pripadniki LDS pred dr. Drnovškom, med pripadniki SKD pred Peterletom, med vernimi pred Peterletom, med kmeti pred Podobnikom itd. Kučan in Drnovšek sta tako politika, ki jima uspe povezati najširšo podporo – in še posebej v skupinah oz. kategorijah anketirancev, ki jih sočasno označuje pozitivnejše vrednotenje temeljev demokratične institucionalizacije. To nista predvsem politika konfrontacije in polarizacije, temveč predvsem politika konsenza. Edina odkrita izjema je skupina, ki izraža bližino SDS, ki Kučana kot uglednega politika (s 47.0 %) uvršča na drugo mesto za Janšo (s 63.9 %), medtem ko je npr. pri SKD to razmerje že obrnjeno: Kučan (54.7 %) je pred Peterletom (46.9 %). S podobno integrativno močjo na nekaj nižji ravni se izkaže tudi dr. Janez Drnovšek.

Janez Janša, ki ga meritev v letu 1996 (23.4 %) po letu 1993 (41.4 %) uvršča najnižje, ne dosega primerljivega integrativnega položaja. Tako se bolje kot v povprečju izkaže med anketiranci, starimi od 50 do 60 let, med strokovno izobraženimi, med gospodinjami, med kmeti, med uslužbenci v upravnih organih in zavodih, med anketiranci, ki se uvrščajo v zgornji sloj, med vernimi, med desno usmerjenimi, med anketiranci, ki se opredeljujejo za desnosedinske stranke (45.2%) itd. In samo med anketiranci, ki se opredeljujejo za SDS, delež pozitivnih navedb zanj doseže 63.9 %, med opredeljenimi za SKD 35.9 % in med opredeljenimi za SLS 31.9 %. Ugled oz. zaupanje, ki ga uživa Janez Janša v slovenski javnosti, pa bistveno dopolnijo podatki o njegovi uvrstitvi na negativno listo, kamor se uvrsti visoko, neposredno za L. Peterletom in Z. Jelinčičem, ki je na tej listi prvo-uvrščeni. Janez Janša torej "uživa" visok negativen ugled, ki se še posebej izraža med anketiranci srednjih in višjih starostnih skupin, med visoko izobraženimi, med samozaposlenimi, med vodilnimi, med nevernimi, med anketiranci, ki se uvrščajo visoko na indeksu tržne in evropske usmerjenosti itd. Najizrazitejšo zadržanost do Janše kažejo anketiranci, ki so blizu ZLSD in LDS. In vendarle levosredinsko strankarsko opredeljena skupina ne pojasni več kot tretjino vseh negativnih opredelitev za Janšo. Njegova negativna uvrstitev je torej izraz opredelitev širše politične javnosti, saj se do njega negativno opredeljujejo tudi anketiranci, ki so blizu desnosedinskim strankam, in še posebej anketiranci, ki niso strankarsko opredeljeni itd.⁵

Lojze Peterle se po uvrstitvah na pozitivni listi v zadnjih letih premika vse bolj na obrobje. To dodatno potrdi njegova visoka uvrstitev na negativni listi. Vidneje negativno je L. Peterle uvrščen pri visoko in višje izobraženih anketirancih, pri KV, VKV delavcih, pri samozaposlenih, med levo usmerjenimi anketiranci, med anketiranci, ki se visoko uvrščajo na indeksu evropske ter tržne usmerjenosti - in končno med anketiranci, ki so blizu levosredinskim strankam oz. konkretno ZLSD, LDS itd. Tudi v tem primeru leva oz. levosredinska strankarska opredeljenost pojasni le manjši del navedb Peterleta kot najmanj uglednega politika, saj take navedbe deloma – in seveda v manjši meri – prihajajo tudi od anketirancev, ki se opredeljujejo za desnosedinske stranke, ki so strankarsko neopredeljeni in se celo opredeljujejo za SLS, SDS itd.

⁵ Vse to so ugotovitve na osnovi raziskave SJM, opravljene v letu 1996 (SJM961; N=1024).

Analiza (ne-)naklonjenosti strankarskim in državnim voditeljem

V mednarodni raziskavi volilnih sistemov (SJM 96) smo postavili naslednje vprašanje: "Sedaj pa vas prosimo, da s pomočjo lestvice od 0 do 10 poveste, v kakšni meri ste naklonjeni ali niste naklonjeni posameznemu političnemu voditelju? 0 pomeni, da temu voditelju sploh niste naklonjeni, 10 pomeni, da ste mu zelo naklonjeni. Če pa o posameznem političnem voditelju še niste nič slišali ali pa imate občutek, da o njem ne veste dovolj, to posebej povejte..."

Zasnova zgornjega vprašanja se bistveno razlikuje od prej opisanega pristopa, ki dejansko pomeni zbiranje imen "osebnosti iz političnega življenja Slovenije, ki sedaj med ljudmi uživajo največji ugled" - in kjer nabiranje imen poteka na podlagi odprtega vprašanja. V primerjavi s takim spontanim navajanjem imen domnevno uglednih politikov smo v tem primeru anketirancem v presojo ponudili imena predsednikov parlamentarnih strank. Seznamu desetih predsednikov v državnem zboru med raziskavo (1996) zastopanih strank smo dodali še ime predsednika državnega zbora ter predsednika republike, saj gre v obeh primerih poleg predsednika vlade (ki je v ocenjevanje vključen kot predsednik LDS) za osrednja nosilca pomembnih sistemskih pooblastil. V ocenjevanje smo torej izpostavili dvanajst imen. Rezultati ocenjevanja s pomočjo 11-stopenjske lestvice so prikazani v tabeli 11. V tabeli so ocenjevalci razvrščeni po višini srednjih vrednosti dobljenih ocen, dodani pa so še deleži naklonjenih (lestvica, vrednosti 0-4) in nenaklonjenih (lestvica: vrednosti 6-10).

Tabela 11: Naklonjenost strankarskim in državnim voditeljev - srednje vrednosti naklonjenosti (lestvica: 0-10) ter deleži naklonjenih in nenaklonjenih v %

(SJM96_{1,2}; N=2060)

Lista	Ime politika	% naklonjenih	% nenaklonjenih	Srednja vrednost (lestvica: 0-10)
1.	Milan Kučan, predsednik republike	61.7	17.9	6.93
2.	dr. Janez Drnovšek, LDS, predsednik vlade	49.4	24.8	5.95
3.	Marjan Podobnik, SLS	37.7	31.9	5.13
4.	Janez Janša, SDS	33.5	31.2	4.35
5.	Jožef Školč, predsednik DZ	24.1	43.2	4.03
6.	Tone Peršak, DS	13.4	30.4	3.84
7.	Lojze Peterle, SKD	21.3	54.8	3.43
8.	Zmago Jelinčič, SNS	19.1	53.5	3.36
9.	Vane Gošnik, ZS	8.9	30.7	3.32
10.	Janez Kocijančič, ZLSD	12.2	49.5	3.04
11.	Jože Globačnik, DESUS	3.4	17.8	2.75
12.	Sašo Lap, SND	4.7	39.6	2.28

Tabela 11 govori o vidnih razlikah pri ocenjevanju strankarskih voditeljev, kar ponazarja segmentacijo in polariziranost samega strankarskega prizorišča v Sloveniji v času raziskave, izraža pa tudi odnos do osebnosti, ki so postavljene v ocenjevanje. Po izraženih ocenah naklonjenosti tudi tokrat izstopata Milan Kučan in dr. Janez Drnovšek. Njun položaj označujejo: visoka opredeljenost anketirancev, visok delež izraženih pozitivnih ocen, nizek delež izraženih negativnih ocen in visoko povprečje. Vse te oznake najizraziteje označujejo položaj Milana Kučana, ki mu naklonjenost izrazi znatno več (61.7 %) anketirancev kot nenaklonjenost (17.9 %). Podobno lahko ugotovimo po pregledu podatkov, ki uvrščajo dr. Janeza Drnovška na drugo mesto (srednja vrednost 5.95; delež naklonjenih: 49.4 %; delež nenaklonjenih 24.8 %). S pozitivnimi ocenami, pridobljenimi od treh četrtin opredeljene oz. polovice politične javnosti, se tudi tu potrjuje že izrečena ocena o ugledu in pomenu, ki ga imata M. Kučan in dr. J. Drnovšek v slovenski politični javnosti.

V drugo skupino po izraženi (ne-)naklonjenosti leta 1996 sodita Marjan Podobnik in Janez Janša. Nekako dve tretjini anketirancev se do njiju opredelita, deleži nenaklonjenih pa so v obeh primerih (neznatno) manjši od deležev naklonjenih. Viden v politični javnosti je tudi predsednik državnega zbora Jožef Školč, ki ga prav tako ocenjujeta dve tretjini anketirancev, vendar pa delež odklonilnih ocen v njegovem primeru skoraj za dvakrat presega delež izrazov naklonjenosti.

S povprečno oceno naklonjenosti se blizu skupaj uvrstijo Tone Peršak (DS), Lojze Peterle (SKD), Zmago Jelinčič (SNS), Vane Gošnik (ZS) in Janez Kocijančič (ZLSD) (povprečja od 3.84 do 3.04). Med njimi pa so vendarle velike razlike. Anketiranci se do njih bistveno različno odzivajo: L. Peterle doseže 76.1 % odzivnost, Zmago Jelinčič 72.6 %, Janez Kocijančič 61.7 %, medtem ko Tone Peršak le 43.8 % in Vane Gošnik 39.6 %. Vidne so tudi razlike v razmerju med deležem izražene naklonjenosti in nenaklonjenosti. Pri L. Peterletu je to razmerje (1 : 2.5) v prid nenaklonjenih, podobno pri Z. Jelinčiču (1 : 2.7), pri J. Kocijančiču pa je še bolj neugodno (1 : 4). Poseben primer v tej primerjavi sta T. Peršak in V. Gošnik z nizko izmerjeno odzivnostjo (1 : 3.3) itd.

Ne da bi se spuščali v presojo okoliščin, ki vplivajo na izražanje (ne-) naklonjenosti do posameznega politika oz. politikov nasploh, lahko ugotovimo, da politiki, ki uživajo visoko naklonjenost (in ne vzbujajo nenaklonjenosti), s svojim delovanjem lažje prispevajo k oblikovanju pozitivnega odnosa ljudi do politike nasploh. Ker pa je v temelju parlamentarnega pluralizma politični spopad interesov, kar se nujno izrazi tudi v nastopanju strankarskih voditeljev, ne kaže pričakovati, da bi ob visoki politični polarizaciji in strankarski razdeljenosti uživali splošno naklonjenost. Tako politiki, ki stoje s svojo dejavnostjo in strankami bolj ali povsem desno, in politiki, ki stoje bolj ali povsem levo, ne morejo biti deležni strnjene izražanja naklonjenosti. To tem bolj velja v razmerah družb na prehodu – in tudi za slovensko, ko interesno oz. nazorsko oblikovanje strankarskega prizorišča šele nastaja in ko med strankami poteka izostren spopad ne le med desnico in levico, temveč tudi znotraj desnice, znotraj leveice itd.

Tabela 12: Naklonjenost anketirancev strankarskim in državnim voditeljem – glede na izbrane spremenljivke in izbrane skupine (lestvica: 1–10; naklonjenost = 6–10; v %; SJM96_{1,2} N=2060)

Izbrane spremenljivke in skupine	Drnovšek	Podobnik	Jelinčič	Janša	Peterle	Kocijančič	Gošnik	Peršak	Lap	Globačnik	Školč	Kučan	N
Starost:													
18–30 let	40	31	19	35	14	5	4	6	3	2	15	53	544
60 in več let	49	36	19	28	29	18	11	18	5	5	27	66	412
Izobrazba:													
osnovnošolska	44	40	16	33	28	10	6	9	4	3	23	64	698
visokošolska	62	28	18	19	11	16	10	23	1	3	32	67	201
Slojna pripadnost													
nižji – delavski	44	40	18	32	25	10	8	9	5	3	20	62	793
zgornji	53	35	20	31	20	10	7	19	3	4	27	61	130
Vernost:													
verni	42	44	17	39	33	9	8	11	5	3	20	58	982
neverni	57	25	22	19	6	17	11	19	4	4	31	66	482
Levo-desna usmerjenost:													
levi	70	28	23	20	11	28	16	26	5	4	45	82	325
desni	45	62	22	58	44	11	15	17	13	7	24	52	282
Naklonjenost strankam:													
levosredinskim	83	30	25	17	13	33	14	28	5	5	50	87	386
desnosredinskim	36	66	17	61	44	7	12	15	9	3	14	50	438
Skupaj	49	38	19	31	21	12	9	13	5	3	24	62	2060

Analiza (tabela 12) nadalje pokaže na povezanost izražanja zadovoljstva s pripadnostjo anketirancev različnim socialnim in političnim skupinam ter glede na njihove politične usmeritve. Tudi tu se pokaže, da si M. Kučan pridobiva daleč največ naklonjenosti med vsemi opazovanimi kategorijami, razen med anketiranci, ki se na levo-desni lestvici opredeljujejo desno, ter med anketiranci, ki se opredeljujejo za desnosredinske stranke. Le ti dve (ideološko opredeljeni) kategoriji izražata več naklonjenosti M. Podobniku oz. J. Janši. Ta odstopanja se izraziteje pokažejo tudi na ravni strankarskih "pripadnikov" desnosredinskih strank. Tako, denimo, uživajo daleč največ naklonjenosti Janez Janša med pripadniki SDS (srednja vrednost: 7.97), Lojze Peterle med pripadniki SKD (7.68) in Marjan Podobnik med pripadniki SLS (7.61). Vse druge strankarske skupine pa M. Kučanu izrekajo več naklonjenosti kot predsednikom svojih strank. Na podlagi podatkov iz tega dela analize lahko sklepamo tudi o voditeljskem položaju posameznih predsednikov strank. Tako dr. J. Drnovšek med pripadniki LDS uživa izjemno visoko naklonjenost (8.30). V obsegu visoke naklonjenosti - vendar na nižji ravni - se znajdejo še predsedniki strank: SDS J. Janša (7.97); SNS Z. Jelinčič (7.69); SKD Lojze Peterle (7.68) ter SLS Marjan Podobnik (7.61); ZLSD J. Kocijančič za temi že vidno zaostaja (6.96), še nižje pa se uvrstijo DS Tone Peršak (5.51), ZS Vane Gošnik (5.13).

Če pogledamo na politične voditelje z vidika posameznih kategorij oz. skupin, lahko sliko dopolnimo še z naslednjimi ugotovitvami: med vsemi starostnimi skupinami je M. Kučan uvrščen na prvem in dr. J. Drnovšek na drugem mestu, med najmlajšimi pa po naklonjenosti vidno izstopa še J. Janša (4.59). Med vsemi kategorijami po stopnji izobrazbe z največ naklonjenosti izstopa M. Kučan, sledi mu dr. J. Drnovšek, vidneje pa med anketiranci z osnovnošolsko izobrazbo izstopa še M. Podobnik (5.68). Med vsemi poklicnimi kategorijami in tudi med brezposelnimi, kmeti, upokojenci ter dijaki in študenti po stopnji naklonjenosti prednjači M. Kučan, sledi pa mu dr. J. Drnovšek; pri kmetih pa se na drugo mesto uvrsti M. Podobnik (6.51) in za njim je J. Janša (6.20). Tudi glede na kvalifikacijo ter panogo oz. področje zaposlitve ter položaj na delovnem mestu pridemo do enakega sklepa. In tudi glede na narodnost anketirancev velja isti vrstni red: vsi ne glede na narodnost izrekajo največ naklonjenosti M. Kučanu, sledita dr. J. Drnovšek in M. Podobnik. Med slovenskimi državljani pripadniki drugih narodnosti je uvrstitev M. Kučana in dr. J. Drnovška visoka, nekaj nad povprečjem, medtem ko M. Podobnik in J. Janša zbereta pri tej skupini le malo manj naklonjenosti kot v povprečju (M. Podobnik 4.72, L. Peterle 4.13, J. Janša 3.91, J. Kocijančič 3.84 in Z. Jelinčič 2.27 itd.). Tudi med vernimi, nevernimi in neopredeljenimi si M. Kučan pridobi daleč največ naklonjenosti. Med vernimi anketiranci mu po stopnji naklonjenosti sledita M. Podobnik (5.83) in dr. J. Drnovšek (5.56), medtem ko sta J. Janša (5.27) in L. Peterle (4.54) uvrščena na četrto in peto mesto itd.

Glede na vloge, ki jih posamezni opazovani politiki odigravajo v političnem sistemu, je več kot očitno, da je opravljanje visoke državniške funkcije (predsednik republike, predsednik vlade, predsednik državnega zbora) povezano s prednostjo glede naklonjenosti ljudi. Nosilci teh funkcij torej odigravajo posebno pomembno vlogo pri oblikovanju odnosa državljanov do politike, državnih institucij in demokracije nasploh. Da trije konkretni nosilci teh funkcij to vlogo opravljajo

uspešno, nakaže njihov povezovalni položaj v politični javnosti, kar še posebej velja za M. Kučana in dr. J. Drnovška.

Znotraj okvira te opisne analize pa si lahko zastavimo še vprašanje, ali so anketiranci pri izrekanju naklonjenosti oz. nenaklonjenosti sledili bolj ali manj razpoznavnim modelom oz. merilom političnega in ideološkega opredeljevanja. Če je prostor političnega, ideološkega opredeljevanja "levo-desno" izoblikovan in kot tak zaznan v javnosti ter če je delovanje posameznih političnih oz. strankarskih voditeljev skladno s takšno strankarsko razdeljenostjo in kot tako v javnosti razpoznano, lahko pričakujemo, da bo razvrščanje politikov potekalo skladno s tem.

S pomočjo podatkov o (ne-)zadovoljstvu s politiki smo izvedli faktorsko analizo. Rezultati so prikazani v tabeli 13. In res je, kar smo domnevali. V prvi faktor se uvrstijo vsi trije politiki z državnimi funkcijami (M. Kučan, dr. J. Drnovšek in J. Školč), poleg njih pa se uvrščajo še voditelji levosredinskih strank, ki v državnem zboru sicer odigra vlogo "konstruktivne" opozicije. To skupino strankarskih in političnih voditeljev bi glede na idejno in interesno bližino kljub razlikam v parlamentarni vlogi lahko označili kot državniško koalicijsko oz. levosredinsko skupino. Na robu te skupine (v faktorju 1) je uvrščen tudi Z. Jelinič, SNS, ki stoji desno, s svojim nastopanjem pa vzbuja tudi leve odzive. V drugem faktorju se skupaj uvrščajo J. Janša, L. Peterle, M. Podobnik, V. Gošnik in S. Lap, torej predsedniki štirih desnosedinskih, desnih oz. skrajno desne stranke ter ZS. To skupino strankarskih voditeljev lahko označimo za izrazito opozicijsko in desnosedinsko skupino politikov. Utemeljena je na skladju med programskimi izhodišči strank in osebnimi nastopi njihovih voditeljev v javnosti. Tudi v tem faktorju iz take usklajenosti odstopa V. Gošnik, ZS, ki je programsko sredinska stranka, medtem ko je V. Gošnik z nastopi v politični javnosti vzbujal vtis desnega politika.

Takšna dvočlena, polarna uvrstitev strankarskih in političnih voditeljev sovpađa z razvrstitvijo strank v razsežnosti levo-desno oz. razvrstitvi glede na njihovo pretežno konstruktivno oz. izrazito opozicijsko vlogo v državnem zboru. In ob tem ni kaj dosti pomembno oz. je sploh nepomembno, da je bila SKD, ki je razvrščena na desnici, med tem ocenjevanjem vladna stranka ali pa da so bili ZLSD in DS v položaju opozicijskih strank, pa so uvrščeni skupaj s stranko, ki je nosila odgovornost za vlado.

Tabela 13: (Ne-)naklonjenost strankarskim in državnim voditeljem:
Razvrščanje – faktorska analiza (N=2060)

Imena	Faktor 1	Faktor 2
J. Školč	.84	
M. Kučan	.79	
J. Kocijančič	.78	
J. Drnovšek	.75	
J. Globačnik	.66	
T. Peršak	.60	
Z. Jelinčič	.49	
J. Janša		.78
S. Lap		.76
M. Podobnik		.74
L. Peterle		.73
V. Gošnik		.58

Če pogledamo v zasnovo takega dihotomnega razvrščanja, odkrijemo, da so anketiranci, ki so visoko ocenili Kučana, visoko ocenili tudi Drnovška (0.67),^o Školča (0.60) in Kocijančiča (0.50). Dalje, da so anketiranci, ki so visoko ocenili Janšo, visoko ocenili tudi Podobnika (0.53), Peterleta (0.54) in Lapa (0.42). In končno, da so anketiranci, ki so visoko ocenili Janšo, nizko ocenili Kučana (-0.14), Drnovška (-0.07), Školča (-0.07) in Kocijančiča (-0.02) itd.

Osnova te dihotomne členitve politikov je v razpoznavanju njihove desno konservativne oz. levoliberalne usmeritve; v presečišču členitve pa je odbojnost, ki jo izražajo Janševi privrženci do četverice: Kučana, Drnovška, Školča in Kocijančiča – in obratno. Peterletovi privrženci kažejo do četverice politikov pri izražanju naklonjenosti enako težnjo kot Janševi, ne pa enake ostrine, še bolj pa se to izrazi pri ocenjevanju četverice po Podobnikovih privržencih.

Sklepne misli

Ali torej tudi za Slovenijo velja, da politična javnost izgublja zaupanje v politike in politiko pod vplivom vsesplošne sekularizacije, ki je značilna za sedanje obdobje v razvoju evropske politične kulture? Ali je morda to izraz njene vse večje osamosvojenosti, dviganja ravni splošne izobraženosti in politične kulture ter vse večje neodvisnosti državljanov od političnih akterjev? Brez dvoma ti dejavniki do neke mere pojasnjujejo prikazana vrednotenja oz. razumevanja politike in politikov. Ker pa se ta razmerja oblikujejo v razmerah družbe v prehodu, ki jo na točki prehoda označujejo visoka pričakovanja ljudi tako glede družbene in individualne blaginje

^o V oklepajih so navedeni korelacijski koeficienti.

kakor tudi glede demokratičnosti, je razumljivo, da pri tem ne gre zgolj oz. predvsem za splošne trende. Velike spremembe in premiki v življenjskih in delovnih razmerah osnovnih slojev prebivalstva, neuresničena oz. neuresničljiva pričakovanja, odpravljane socialnih varovalk, zmanjševanje socialne varnosti in razkroj uveljavljenih egalitarnih norm – vse to so brez dvoma okoliščine, ki se izražajo tudi v odnosu do politike. Pri tem ne smemo pozabiti, da je bilo obdobje osemdesetih, še posebej druge polovice osemdesetih let, obdobje visoke aktivizacije; po eni strani so se zaposleni in prebivalci v krajevnih okoljih še vedno (dejavno) vključevali v vse bolj liberalizirane okvire političnega in gospodarskega sistema; osemdeseta leta pa so hkrati leta razcveta civilnodružbenih gibanj in pobud – zajela so predvsem slovensko kulturno in intelektualno elito – ki so se izražale kot kulturnopolitična kritika sistemskih razmer, kot snovanje alternativnih poti družbenega razvoja, še posebej s programom nacionalne države in narodne osamosvojitve. Osemdeseta leta, zlasti druga polovica, je torej obdobje, ko so vsi dejavni, eni v starih sistemskih okvirih, ki se prilagajajo in pripravljajo za samoodpravo, drugi pa pri kritiki sistema in razmer in v snovanju novega projekta nacionalne države. Po prehodu pa je ta predstava, lahko bi rekli iluzija vsesplošne dejavnosti razpadla, se razblinila. V prostor političnih strank se dejavno vključuje le neznaten del državljanov, vsi drugi se umaknejo v ozadje ali pa radikalizirajo svojo kritiko (političnih, gospodarskih, socialnih, kulturnih) razmer.

Na vrednotenje politike, politikov in presojanje demokratičnih institucij sistema prav gotovo vpliva tudi to, da t. i. sile nove politike, ki so sicer prišle na točki prehoda do deleža oblasti, te z demokratičnimi sredstvi niso mogle ohraniti. Velika neučakanost in nejasne možnosti za dostop do oblasti so povzročale ne le nezadovoljstvo, temveč zaostrovanje političnega spopada in diabolizacijo politike. Tako negativno vrednotenje "politike kot boja za oblast", predvsem kot "nekaj umazanega" prevlada. Bolj zadržani do politike kot v povprečju so bolj izobraženi, mlajši, tržno in evropsko usmerjeni posamezniki, medtem ko drugi niso tako kritični do politike. Ljudje v Sloveniji se sicer zavedajo nujnosti strankarskega političnega pluralizma kot gibal demokratičnega parlamentarnega sistema, vendar pa hkrati vidijo v strankah od ljudi odtujeno, k sebi usmerjeno interesno silo. Ljudje se sicer zavedajo svoje omejeno dejavne vloge pri volitvah, kljub temu pa se večinoma čutijo izključene iz vseh političnih dogajanj in poslancem ne zaupajo. Pa vendar le majhen del vseh vidi izhod v ponovnem postavljanju avtoritarne oblasti. Tako potrebo izražajo predvsem starejši, le osnovnošolsko izobraženi, pripadniki nižjih socialnih slojev, bolj desno opredeljeni ter protievropsko in protitržno usmerjeni posamezniki. Delež tako usmerjenih zajame nekako od 7 % do 32 % vzorca.

Višje začetno zaupanje v politiko se kaže tudi v odnosu do politikov. S svojim načinom delovanja in osebnostjo brez dvoma sovplivajo na oblikovanje in izražanje odnosa ljudi ne le do politikov in politike, temveč tudi do razumevanja prvih demokratičnega institucionalnega sistema in njegovih (socialnih, ekonomskih, političnih) učinkov. Seveda je (politični) sistem okvir za delovanje politikov kot političnih akterjev, ti pa določajo praktično, empirično vsebino sistema oz. njegovo učinkovanje. Gre torej za obojestransko (reverzibilno) povezavo in vplivanje – tudi vpliv na (ne-)zaupanje.

Pogled v obdobje druge polovice osemdesetih let pokaže, da se v slovenski politični javnosti prvič spontano in brez izrazitega diriganega medijskega vpliva oblikuje predstava o uglednih politikih. Visok ugled med ljudmi si pridobijo tisti posamezniki v izvršilnih političnih vlogah, ki se zavzemajo za ohranitev oz. razširitev liberalnih prvin sistema ter za ohranjanje in širjenje prostora slovenskega nacionalnega razvoja in uveljavljanja. Družbena gibanja, še posebej gibanja za človekove pravice, delujejo v javnosti – in javnost se prvič po petdesetih letih spontano odziva in posameznikom, ki nimajo formalnih vlog v sistemu, temveč pomembno izstopajo s svojimi zavzemanji, priznava mesto uglednih politikov. V takšnih razmerah je potekal volilni boj ob prvih demokratičnih volitvah (april 1990). Izsledki raziskav v devetletnem obdobju, ki smo jih prikazali, pokažejo, da se ljudje na posameznike – izpostavljene osebnosti – odzivajo laže in neposredneje kot na institucije in še posebej neposredneje kot npr. v odnosu do političnih strank. Večji ali manjši politični ugled po prehodu pa si spet pridobivajo predvsem nosilci osrednjih izvršilnih političnih vlog. Enim uspe visoka in trajna uvrstitev v javnosti, za kar je potrebna široka in neizdiferencirana podpora. V preteklem desetletju sta si tak položaj pridobili le dve osebnosti. Podpora, ki jo uživata, je široka, neizdiferencirana, lahko bi rekli skoraj nadstrankarska. V drugo skupino sodijo politiki, ki se jim uspe v nekem obdobju – krajšem ali daljšem – uveljaviti, vendar so zanje značilni padci in predvsem sočasno odklanjanje dela javnosti. Gre za politike, ki delujejo tako, da polarizirajo politični prostor, ki v ožji javnosti pridobivajo ugled, širša pa jih odklanja. Preostane še tretja skupina: to so politiki, ki jih označujeta trenuten vzpon v javnosti in hiter padec. To so "muhe enodnevnice". Prvo skupino politikov označuje predvsem visok ugled, drugo skupino delen ugled in sočasno odklanjanje, tretjo skupino pa predvsem visoka stopnja odklanjanja. Na podlagi površne razvrstitve bi lahko rekli, da si nosilci individualnih izvršilnih vlog v državi mnogo laže pridobijo ugled kot tisti posamezniki, ki v javnost vstopajo kot poslanci, vidni v parlamentarnem političnem spopadu. Empirično gradivo pa hkrati potrjuje, da visoke izvršilne politične vloge same po sebi niso jamstvo za politični ugled. To, denimo, še posebej velja za vidne posameznike iz Demosove vlade, ki so bili takoj po prevzemu oblasti poplačani z visokim izhodiščnim ugledom, ki pa se je hitro spremenil v odklanjanje.

Poskus razvrstitve politikov znotraj levo-desne paradigme pokaže, da se – z delno izjemo prvih dveh let tega obdobja (1990–1991) – mnogo uspešneje uveljavljajo politiki levosredinske usmeritve, medtem ko se med neugledne mnogo bolj uvrščajo politiki desnosredinske usmeritve. Za prve velja, da so visoko uvrščeni predvsem zaradi svoje pretežne zmernosti, sredinskosti, ki se izraža tudi v sposobnosti doseganja soglasja, za druge pa, da se visoko uvrščajo na negativni listi prav zaradi svoje radikalnejše vloge in udeležbe v političnih spopadih.

Kljub zadržanemu odnosu javnosti do delovanja političnih strank lahko hkrati ugotovimo, da njihovim voditeljem (to velja za ključne parlamentarne stranke) uspeva pridobivati sorazmerno široko naklonjenost med ljudmi, ki niso zgolj njihovi politični pristaši. In tudi tukaj velja prejšnja ugotovitev: osebnost, ki radikalizira politične spopade, ni deležna javne naklonjenosti v enaki meri, kot osebnost, ki uspeva v povezovanju, iskanju konsenzov, v "graditvi mostov".

Zaupanje javnosti v osebnosti politikov je torej pomemben povezovalni člen do visokega zaupanja v demokracijo. Lahko ugotovimo, da tega v Sloveniji precej primanjkuje. To še posebej velja za politične stranke, katerih vodstva so sestavljena podobno kot upravni odbori podjetij, ki jih zapolnjujejo ključni delničarji. Strankarski voditelji se pretežno ne zavedajo omejenosti svojih vlog in delujejo s predpostavko trajnih in dokončnih mandatov. Če so politične stranke pretežno avtokratično vodene, njihovi voditelji pa prevzemajo pomembne vloge v demokracijo utemeljenem sistemu, je zaupanje v politike in sistem oz. demokracijo, kakršno "proizvajajo", nizko.

LITERATURA

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., and Sanford, R. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Almond, G. A. and Verba, S. 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Barnes, S. H., Kaase, M., et al. 1979. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, Calif.: Sage.
- Beyme, K. 1995. *Politikverdrossenheit und Politik-urssenschaft*, v: Cl. Leggewie, *Wozu Politikwissenschaft*, Darmstadt, Wiss. Buchges.
- Bibič, A. 1994. *Od boja za oblast do skupnega blagra*; v: Toš, N.: *Slovenski izziv II, Dokumenti SJM, FDV - CJMMK*, Ljubljana.
- Crozier, M. J., Huntington, S. P., and Watanuki, J. 1975. *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York: New York University Press.
- Easton, D. 1975. 'A Re-Assessment of the Concept of Political Support'. *British Journal of Political Science* 5: 435-57.
- Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme in Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- King, A. 1975. "'Overload': Problems of Governing in the 1970s". *Political Studies* 23: 284-96.
- Lau, R. R. 1982. *Negativ in Political Perception*. *Political Behavior* 4: 353-378.
- Lipset, S. M. 1960. *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.
- Lisethaug, O., 1995. *The Dynamics of Trust in Political. V: Citizen and the State*; ed.: Klingemann M. D., Fuchs, D., *Beliefs in Government*, Oxford, New York.
- Offe, C. 1972. *Struktur probleme des kapitalistischen Staates*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 1992. *Demokratietheorie*, Darmstadt.
- Tome, G. 1993. *Slovinci o politiki in politikih*, v: Adam Franc: *Volitve in politika po slovensko*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Toš, N. 1996. *Zaupanje v demokracijo, Teorija in praksa*, Ljubljana, Vol. XXXII, 4/96, str. 631-672.
- Weil, F. D. 1989. 'The Sources and Structure of Legitimation in Western Democracies: A Consolidated Model Tested with Time-Series Data in Six Countries since World War II'. *American Sociological Review* 54: 682-706.

KOMUNICIRANJE Z JAVNOSTJO O TVEGANJIH

Povzetek. *Komunikacije z javnostjo o tveganjih so učinkovitejše, če potekajo v kontekstu zaupanja. Posledice nezaupanja v strokovne ocene tveganja se lepo kažejo v neuspelih prizadevanjih za določitev lokacij za odlagališča nizko in srednje nizkoradioaktivnih odpadkov. Predstavljeni so štirje pristopi k obvladovanju in javni sprejemljivosti tveganja. Novejše usmeritve v ocenjevanju novih tehnologij razširjajo kriterije, da bi se s tem upoštevalo družbene vrednote, ki vplivajo na odnos javnosti do tehnologij. V zahodnih demokracijah se prakticirajo najrazličnejše demokratične komunikativne forme, da bi se v javnosti doseglo soglasje glede sprejemljivosti ali nesprejemljivosti rizičnih tehnologij. Slovenija v tem pogledu močno zaostaja.*

Ključni pojmi: *tveganje, javnost, demokratične komunikativne forme, zaupanje, odpadki, ocenjevanje tehnologij, soglasje, konsenzualne konference*

Kriza zaupanja

Trajnostni razvoj naj bi bil v največji meri sposoben preprečevati in upravljati s tveganji. To pa zahteva spremembe v dosedanem razmerju med znanstvenotehno-
loškim razvojem in družbo. Pred drugo svetovno vojno so odločitve o uvedbi inovacij sprejeli predvsem posamezniki ali podjetja z minimalnim vmešavanjem vlade v obliki regulacij. Ni mogoče upravljanje s tveganji v smislu popolnega obvladovanja, izločevanja in preprečevanja tveganja. Nerealno je zahtevati ničelno tveganje. Gre za izločevanje določenih tveganj ter za kontroliranje oziroma zmanjšanje drugih tveganj. Upravljanje s tveganjem pogosto nujno vključuje komunikacijo z javnostjo. Upravljanje s tveganjem je pragmatične, operativne narave in predpostavlja strokovno ocenitev tveganja. Ta vključuje merjenje in ovrednotenje tveganja ter odločitve o tem, ali je tveganje sprejemljivo po določenih kriterijih. V zadnjih dveh fazah pa lahko prihaja do pomembnih razhajanj med javnostjo in stroko. Predsednik Evropskega predora Alistair Morton je na konferenci v Londonu 1995 opozoril, da bodo mnoga podjetja morala premisliti svoj "dogovor" z javnostjo v zvezi s tveganji (Waring, Glendon 1998,11).

V znanstvenotehnoško razvitih državah imamo že vrsto let opraviti s krizo zaupanja v strokovnjake. Durant (1998,71) sodi, da obdobje 1945-65 predstavlja

* Dr. Andrej Kirn, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

višek spoštovanja znanstvenih ekspertov v očeh javnosti. Je zaupanje nujno za upravljanje s tveganjem in če ni, kako se s tveganjem lahko upravlja v odsotnosti zaupanja? Nezaupanje ima lahko različne izvore. V ZDA ljudje mislijo, da vlada tesno sodeluje z industrijo in da ima slednja posebne interese. V Veliki Britaniji je izvor nezaupanja v vladne okoljske regulacije tudi zaradi tega, ker je večina inspektorjev v teh organih nekoč delala v industriji, hkrati pa so kazni za kršitev predpisov redke in nizke. Institut poslovne skrivnosti podjetij, ki ga morajo spoštovati inspektorji, vodi k nezaupanju in izgubi verodostojnosti s strani javnosti (Lofstedt, Horlick 1999, 86).

(Ne)zaupanje zmanjšuje zahtevo po dokazovanju oziroma jo povečuje. Zaupanje ima to osnovno značilnost, da se verjame govornemu in se ne čaka na dejanja. Zaupanje izhaja iz preteklega izkustva in temelji na podobnosti vrednot. Lipset in Schneider sta že v 80. letih ugotavljala, da v ZDA upada zaupanje v tvorce politike in da se podoben trend opaza tudi v drugih državah (Cvetkovich, Lofstedt 1999, 5).

Na področju ocenjevanja tveganja je dolgo prevladovalo stališče, da je treba izhajati iz delitve strokovno tehničnega postopka ocenjevanja tveganja in vrednotno obremenjenega procesa odločanja. Prvo sodi v področje znanosti, drugo pa v področje politike. Dokaz o tveganju naj bi bila stvar objektivnih znanstvenih dejstev, ki so zajeta v standardu kvantitativnih meril tveganja. Na tej ravni je vstop vrednot nedopusten, nepotreben in spoznavno škodljiv. Takšno strogo ločevanje je bilo predstavljeno v takoimenovani "rdeči knjigi" Risk Assessment and Federal Government 1983. Študijo je opravil National Research Council (NRC). To razdvajanje je bilo tudi v funkciji političnega procesa obnove EPA (Environmental Protection Agency), ki je bila izpostavljena pritiskom politizacije v obdobju predsednika Reagana. Prizadevali so si celo odstraniti nekatere znanstvenike iz svetovalnih teles EPA. Niso pa posvečali pozornosti pomiritivi znanstvenega procesa ocenjevanja tveganja s potrebnimi demokratičnega postopka. Kasneje so dopustili, da ima javnost več besede že v procesu ocenjevanja tveganja, samih predpostavk ločevanja pa niso problematizirali (Silbergeld 1991, 102).

Komunikacije o tveganjih (risk communications) lahko preprečijo zmote, ki zaostrujejo konflikt med strokovno in laično oceno tveganja, vendar pa praviloma ne zmanjšujejo prepada med tehničnim in laičnim ocenjevanjem tveganja in tudi ne olajšujejo odločitev v zvezi z odlagališči jedrskih ali kakšnih drugih odpadkov, če se je v javnosti že krepko zasidral NIMBY sindrom. Komunikacije o tveganjih so učinkovitejše, če potekajo v kontekstu zaupanja. Ne vodijo pa k soglasju o rešitvi problema ob izpuhitem zaupanju, kar je še hujše od ravnodušnosti, ko se še ni izoblikovalo niti zaupanje niti nezaupanje. Ob odsotnosti zaupanja ne daje rezultatov nobena komunikativna forma. Odsotnost komuniciranja je že posledica odsotnosti zaupanja. Zaupanje je bolj temeljni pogoj za rešitev konflikta kot pa zgolj komunikacije o tveganjih. Zaupanje je dragocen družbenopolitični in psihološki kapital, ki se ga lahko hitro izgubi, toda počasi pridobi. Ko je zaupanje vzpostavljeno, funkcionira asimetrično razmerje. Dejanja, ki potrjujejo zaupanja, so samoposebi umevna, posebej se ne poudarjajo in niso zapažena. Zapažena pa so nasprotno dejanja, ki slabijo zaupanje. Negativni dogodki imajo večji vpliv na

erozijo zaupanja, kot pa ga imajo pozitivni na njegovo utrjevanje. Tu je podobno razmerje kot med vsakodnevnimi običajnimi dogodki in nesrečami. Na stotine letal vsak dan po vsem svetu uspešno prispe na cilj. O tem se ne poroča. Vsaka letalska nesreča pa predstavlja medijski dogodek.

Na javno zaznavanje in sprejemanje tveganja v zvezi z nuklearno in kemijsko tehnologijo niso veliko vplivale strokovne ocene tveganja na teh področjih (Slovic 1999, 44). Posledice tega razhajanja, ki so povezane z nezaupanjem javnosti v strokovna zagotovila o sprejemljivosti tveganja, se lepo kažejo v primerih, ko gre za večletno neuspešno prizadevanje določiti odlagališča za radioaktivne odpadke komercialnih reaktorjev. Takšna situacija je tudi v Sloveniji. Tu imamo opravka s tipičnim NIMBY sindromom (Not IN MY Back Yard! - Ne na mojem dvorišču!). V kolikor je ta sindrom splošno razširjen, pa v bistvu pomeni "na nobenem dvorišču". To zahteva strategijo, ki je okoljsko sicer najbolj zaželeno, toda ni vselej niti tehnično niti ekonomsko izvedljiva. Pri metafori "ne na mojem dvorišču" se le to lahko razume zelo široko". V *SJM* 97/3 so v bistvu celo Slovenijo imeli za svoje dvorišče tisti, ki se pod nobenimi pogoji niso strinjali, da bi bilo odlagališče za nevarne odpadke v kraju njihovega prebivanja. Kot rešitev problema so namreč predlagali izvoz odpadkov v druge države. Samo 3,7% jih je menilo, da bi lokacije za te odpadke morali najti drugje v Sloveniji.

Na prvi pogled se zdi, da obstaja obratno sorazmerje med zaupanjem in stopnjo tveganja. Kjer je veliko tveganje, tam je zaupanje manjše in obratno. Tega ne potrjujejo javnomnenjske raziskave o odnosu javnosti do jedrske tehnologije v Franciji in ZDA. Francija vodi v svetu z odstotkom električne energije (73%, leta 1991), ki je bila proizvedena v jedrskih elektrarnah. V ZDA je ta odstotek znašal 21%. Francozi, tako kot Američani, izkazujejo visoko zaznavanje tveganj jedrske tehnologije, vendar pa imajo veliko zaupanje v vlado in jedrske strokovnjake, ki konstruirajo in vodijo jedrske elektrarne, čeprav imajo malo kontrole nad tveganjem za svoje zdravje in varnost. Francoski jedrski program vodi država ne pa privatna industrija. V ZDA se enako visoka stopnja zaznavanja tveganja povezuje z nezaupanjem v vlado, znanost in industrijo. Slovic (1999, 51) sodi, da so odnosi tako zastrupljeni, da v kratkem času ne bo mogoče vzpostaviti zaupanja in določiti trajna odlagališča za radioaktivne odpadke. Veliko finančnih sredstev in časa je bilo porabljeno, da je znanost ugotovila in kvantificirala tveganja, pa kljub temu ni prišlo do rešitev na izvedbeni ravni. Odnos javnosti do določenih tehnologij postane lahko odločilen za rešitev problema. Če rezultati analize odnosa ameriške javnosti do jedrske tehnologije izgledajo depresivni, "pa je še mnogo bolj depresivno, da se ne uspe razumeti kompleksnih družbenih, kulturnih, političnih, psiholoških silnic, ki določajo uspehe in neuspehe upravljanja s tveganjem" (Slovic 1999, 52). Lokalno prebivalstvo je odklanjalo rezultate študij o najbolj primernih mestih za odlaganje radioaktivnih odpadkov. Krannich in Albrecht (1995, 448) vidita izhod iz situacije, ko so bili popolnoma blokirani programi zvezne vlade za lokacijo odlagališč radioaktivnih odpadkov, da se v prihodnje enako posveča pozornost tudi družbenim tehničnim razsežnostim problema. Ameriška zgodba je tudi naša in njen nauk velja tudi za slovenske razmere. V *SJM* 97/3 jih kar 72% pod nobenimi pogoji ne bi pristalo na odlagališče nizko in sredneradioaktivnih od-

padkov (NSRO) v bližini svojega kraja. Stabilnost tega stališča se kaže v tem, da je bilo samo nekoliko višje v SJM 93/2 in sicer 76,1%. Tisti, ki pod nobenimi pogoji ne bi pristali na odlagališče NSRO v bližini svojega kraja, so navedli podrobno rešitev problema kot za odlagališče nevarnih odpadkov in sicer: izvoz v druge države 25,3%, zmanjšanje odpadkov pri izvoru 22,1%, ne ve pa jih za rešitev 32,2%. Kot pri komunalnih odpadkih se tudi v tem primeru kaže, da imajo respondenti celo Slovenijo za "svoje dvorišče", če uporabim metaforo NIMBY sindroma, saj jih je samo 2,9% odgovorilo, da naj bo odlagališče NSRO drugod v Sloveniji.

Osnovni pristopi k obvladovanju in javni sprejemljivosti tveganj

V 90. letih je po nekaterih ocenah zaskrbljenost javnosti zaradi nevarnih odpadkov celo presegla druge probleme kot so onesnaženje zraka, oceanov, kisli dež, globalna otoplitev in krčenje gozdov. Ne samo v primeru odpadkov, ampak tudi pri reševanju drugih okoljskih problemov in aktivnosti, ki so obremenilni za lokalno prebivalstvo, se prakticirajo štirje pristopi:

- a) tehnični
- b) javni, participatorni, da se pridobi soglasje prizadetih ljudi
- c) distributivnoprostorsko pravičniški, ki upošteva porazdelitev okoljske obremenitve državljanov z odlagališči odpadkov
- d) tržni

Izključno tehnični pristop je dolgo časa prevladoval. Ni upošteval družbenih zaznav tveganj. Zadel je na družbenopolitični odpor. Pristop javne udeležbe pa lahko vodi k tehnično manj kvalitetnim rešitvam. V okviru tržnih ekonomij se je veliko pričakovalo od finančnih nadomestil državljanom in lokalnim skupnostim za njihovo pripravljenost, da sprejmejo tveganja pri reševanju okoljskih problemov ali izvajanju določenih ekonomskih aktivnosti. Ta pristop pa je popolnoma neučinkovit v primeru, ko so ljudje prepričani, da bo odlagališče nevarnih odpadkov ogrozilo njihovo zdravje in zdravje njihovih otrok. Očitno so določene vrednote takšne, da so finančna nadomestila brezpredmetna. Potrjuje se samo staro zdravorazumsko stališče, da vsega pač ni mogoče ovrednotiti z denarjem. V SJM 97/3 jih je samo 19,4% odgovorilo, da bi bili pripravljeni pristati na odlagališče komunalnih odpadkov v kraju prebivanja, če bi za to dobili finančno odškodnino. Za tiste, ki bi soglašali, da je takšno odlagališče v njihovem kraju, so odločilni razlogi brezhibnost meril po katerih je odlagališče urejeno, opravljena študija o primerčnosti lokacije in neodvisna kontrola nad funkcioniranjem odlagališča. Pri odlagališču za nevarne odpadke se je odstotek tistih, ki bi ga bili pripravljeni sprejeti, če bi dobili finančno nadomestilo, zmanjšal na 11,1%. Pri odlagališču za nevarne odpadke so procentualne vrednosti vseh modalitet nižje, razen pri modaliteti "nikakor ne bi pristal". Ta je poskočila od 33,5% na 59,5%. V tem primeru za mnogo ljudi odlagališče ni sprejemljivo, četudi bi bila zagotovljena strokovna utemeljenost o primernosti lokacije in neodvisna kontrola funkcioniranja odlagališča. Očitno je, da se je v tem primeru zelo zožil prostor za tržni, kompenzacijski pristop. Največ izmed tistih, ki nikakor ne bi pristali na odlagališče nevarnih komunalnih odpad-

kov v svojem kraju, so kot alternativo za rešitev problema videli v zmanjšanju teh odpadkov na samem izvoru (24,3%) ali pa v izvozu odpadkov v druge države (14,2%). Dobra tretjina pa ni vedela, kako problem rešiti.

Tržna razmerja naj bi funkcionirala tudi pri (ne)sprejemljivosti tveganj na delovnem mestu. Bolj tvegana delovna mesta naj bi potegnili za seboj takomimeno-vane premijske plače, ki naj bi odtehtale nelagodje in nevarnosti, katerim je izpostavljen delavec na delovnem mestu. Denarne vzpodbude naj omogočijo, da se prostovoljno opravijo umazana, neprijetna, za zdravje nevarna dela. Teorija o mezdnem diferencialu pravi, da razlike v plačah odražajo razlike v zaželenih ali nezaželenih lastnostih delovnega mesta. Predpostavka o prostovoljnosti odločitve za takšna dela je obvešččenost delavcev o vseh lastnostih in tveganjih dela, ki so ga pripravljeno opravljati za višjo plačo. Druga predpostavka je mobilnost delovne sile, se pravi, da delavec lahko prosto prehaja iz enega delovnega mesta na drugo. Kasperson R. E. in Kasperson J. X. (1991,15-16) pa sodita, da gre za ideološke mite pri podmeni, da so delavci v ZDA seznanjeni s tveganji, da lahko izbirajo in da je tveganje kompenzirano z višino plače. Čisto tržni pristop o tveganjih na delovnem mestu izhaja iz iluzije, da se vsa tveganja lahko izrazijo v denarnih nadomestilih in da so jih pač nekateri delavci pripravljeno prostovoljno sprejeti. Nujne so zakonske prepovedi prekoračenja določenega tveganja na delovnem mestu. Znotraj te meja lahko funkcionira trg dela kot mora funkcionirati proizvodnja blaga in njegove fizične lastnosti znotraj okoljskih standardov, da je zagotovljena varnost proizvajalcev in potrošnikov.

Ocenjevanje tehnologij

Novije teorije o družbeni konstrukciji tehnologij (Jasanoff, Markle, Petersen, Pinch 1994; Bijker, Hughes, Pinch 1987) so tradicionalen interes za raziskovanje posledic tehnologij, dopolnile z raziskovanjem družbenega oblikovanja, "konstruiranja" tehnologij. Na pojav novih tehnologij in produktov se ne gleda kot na avtonomen, izoliran spoznavnopsihološki, inovativen proces, ampak kot na družben proces, prepleten z različnimi zahtevami. Določeno tehnologijo imamo toliko časa za neproblematično, dokler iz različnih razlogov ne postanejo nestabilni odnosi, ki jo stabilizirajo in delajo za samoposebi umevno in sprejemljivo. Tehnologije se v novem teoretskem kontestu ne razume več kot avtonomno silo v družbi in kot produkt družbenih strukturnih odnosov, ampak kot rezultat pogajanj med različnimi družbenimi akterji, npr. med delavci in lastniki kapitala, moškimi in ženskami, javnostjo in politiko, inovatorji in uporabniki. Tehnologija je rezultat vrste odločitev, ki jih naredijo pač človeški akterji. Te odločitve pa vključujejo družbene in tehnične dejavnike. V skladu z drugačnim družbenim razumevanjem tehnologije, tudi njeno ocenjevanje ni zgolj racionalen izračun koristi in stroškov, ampak je proces družbenega pogajanja.

Prizadevanje za konstruktivno, anticipatorno ocenjevanje tehnologije vključuje aktivnosti, ki vzpodbujajo interakcijo različnih akterjev že v zgodnji fazi razvoja tehnologij, da lahko predvidijo probleme, ki bi lahko vzniknili v kasnejših fazah.

Stroški so tako manjši kot bi bili v primeru soočanja s problemi, ko je produkt že vstopil na tržišče. Za podjetja je gotovo zelo pomembno, da se zgodaj ugotovijo problemi sprejemanja tehnologije s strani javnosti, ko je še možno z manjšimi stroški izpeljati različne prilagoditve. Tržni uspeh produkta in tehnološke politike je zelo odvisen od javne podpore. Krinsky (1991,211) je prišel do štirih možnih situacij s kombinacijo sedmih kriterijev: ekološkega, zdravstvenega (psihični in fizični učinki na ljudi), etičnega, ekonomskega (produktivnost), distributivne pravičnosti, prispevka k temeljnim družbenim potrebam (izobrazba, zdravje, blaginja, kvaliteta okolja). Najugodnejša je situacija, kjer pozitivne učinke izkazujejo vsi kriteriji, ugodna, ko imamo opravka s pozitivnimi učinki pri večini kriterijev, mešana situacija, ko imamo opravka s pozitivnimi ali negativnimi učinki pri posamičnih kriterijih, pri nekaterih pa z mešanimi ali negotovimi učinki ter najslabša situacija, ko so učinki pri vseh kriterijih negativni. V realnosti najpogosteje nastopa druga in tretja situacija, ki pa vključuje vedno tudi negotovost.

Ocenjevanje tehnologij je bilo najprej v funkciji protehnoške politike. Omejevalo se je predvsem možne okoljske in zdravstvene posledice ter pozitivne ali negativne ekonomske učinke novih tehnologij. V ameriškem kontekstu je ocena tehnologije lahko pomenilo različne stvari. Ko je ameriški Urad za ocenjevanje tehnologije (Office of Technology Assessment- OTA) leta 1984 ocenjeval komercialno biotehnologijo, je dal velik poudarek temu, da je zvezna vlada dolžna zaščititi ameriški kompetitivni položaj na področju biotehnologije. Nova kritična šola ocenjevanja tehnologij, ki se opira na poglede Mumforda, Dookchina, Shumacherja in Lowinsa, je razvila niz dodatnih kriterijev kot so: vpliv tehnologije na neobnovljive vire, ekološke vrednote, kakovost dela, nadomestitev delavcev, stopnja, do katere se lahko tehnologijo demokratično upravlja (Krinsky 1991, 210). Kritiki postmodernega industrijskega kapitalizma izražajo pri ocenjevanju tehnologij zavezanost vrednotam, ki jih zagovarjajo koncepti globinske ekologije, humanizacije dela in skrbništva narave. Klasičen okvir ocenjevanja tehnologij je bil preveč tehničen in premalo družben.

Institucionalizirane so bile najrazličnejše oblike ocenjevanja tehnologije. Pionirsko vlogo so pri tem imele ZDA, ko je leta 1972 Kongres ustanovil Urad za oceno tehnologije (Office of Technology Assessment). Njegova naloga naj bi bila, da predvidi možne posledice tehnoloških sprememb in razne načine, kako tehnologija lahko prizadene življenje ljudi. Največ ocen tehnologij so opravili sami strokovnjaki. To je naletelo na odpor pri tistih, ki so menili, da je brez vključitve laične javnosti v ocenjevanje tehnologij, izgubljena njena ključna funkcija, da se ustvari soglasje o sprejemljivosti posledic znanstvenotehnološkega razvoja.

Nove komunikativne forme med javnostjo, politiko in stroko lahko razumemo kot nov kontekst pogajalskega procesa družbenega ocenjevanja, sprejemanja ali odklanjanja tehnologij. Na Nizozemskem so drugačni teoretski pogledi na družbeno naravo tehnologij vzpodbudili nastanek t.i. "konstruktivnega ocenjevanja tehnologije" (Constructive Technology Assessment -CTA). Pri CTA naj bi za razliko od klasičnega ocenjevanja tehnologije, kot se je začelo v ZDA, šlo za prirojitev tehničnih sprememb družbenim potrebam in ciljem: zaposlenosti, kakovosti dela, zmanjšanju onesnaženja, varnosti, zasebnosti in etičnim normam. Družbeni učni

proces, ki predvideva bodoče posledice tehnologij, naj hkrati vpliva tudi na snovanje boljših tehnologij in praks. Naloga CTA je, da pozitivno oblikuje tehnologijo pred njeno uvedbo v družbo.

Udeležba javnosti za doseganje soglasja

Okoljski problemi, povezani z nenamernimi stranskimi učinki in tveganji znanstvenotehnološkega razvoja, so vodili k novim oblikam neposredne udeležbe javnosti v procesih odločanja. Družbena gibanja in državljanske pobude so sicer že med obema vojnama zagovarjale večji neposredni vpliv državljanov na politično odločanje, toda te ideje so v zahodnih demokracijah postale družbeno učinkovite šele z okoljskimi gibanji v 70. letih. Pri okoljskih problemih in družbenih dilemah znanstvenotehnološkega razvoja se je zelo jasno pokazala nezadostnost tradicionalne parlamentarne demokracije. Vse večji je bil pritisk za pravno legalizacijo in institucionalizacijo določenih oblik udeležbe javnosti (participacije). Neposredna udeležba državljanov pri reševanju okoljskih problemov ima lahko več funkcij: informira udeležence, oblikuje soglasje, legitimira odločitve, izboljša odločitve, prispeva k temu, da so državljani del odločevalnega procesa, ne pa žrtve in objekt odločitev, ki so jih naredile anonimne agencije in institucije. Prišlo je do miselnih premikov v samih vladah. Tako so npr. nekateri v zvezni vladi ZDA začeli gledati na udeležbo javnosti ne samo kot na sredstvo za zaščito individualnih interesov, ampak da je tudi bistvena za dobro vladanje (Webler, Renn 1995, 19). Danes se v ZDA od skoraj vsake državne agencije zahteva, da vključi določeno obliko udeležbe v postopke regulatornega odločanja. Nekateri inovacije iz Evrope kot npr. odbore državljanov in švedske študijske krožke so uvedli v ZDA, v Evropi pa se je razširil ameriški vzorec reševanja spora (dispute resolution). Spreminjati se je začela praksa delanja politike za zaprtimi vrati. Cilji udeležbe javnosti so zelo različni: da državljani ščitijo svoje pravice, da se pride do odločitev, ki imajo podporo v javnosti in je zato večja verjetnost njenega uspeha, da se kontrolira vlada in da vlada boljše dela. Ker so sedanje oblike udeležbe javnosti že zelo razširjene v zahodnih demokracijah, jih imajo nekateri že za nujne za stabilnost sistema in za zmanjšanje konfliktov. Z vidika teorije demokratičnega elitizma so pomisleki proti preveliki udeležbi javnosti, češ da ta lahko vodi k razkroju funkcioniranja družbenega sistema, da je ekonomsko neučinkovita in da je strokovnotehnično neprimerna. Nasplošno, ne samo v povezavi z okoljskimi problemi, se udeležbo javnosti danes upravičuje in utemeljuje z naslednjimi razlogi (Renn, Webler, Wiedemann 1995, 26).

- a) Udeležba kot terapija. Državljanji so se čutili prevarane, če se jih je pritegnilo k udeležbi, ko so določitve že sprejete.
- b) Nezadostno znanje. Okoljski menedžerji so pogosto neinformirani o skrbah državljanov in o njihovih prioritetah.
- c) Nezaupanje. Večina ljudi ima omejeno zaupanje v javne institucije in procese odločanja. Hočejo jih nadzorovati in določiti cilje.
- d) Konfliktna racionalnost. Izračuni ekspertov o stroških in koristih so za ljudi

redko sprejemljivi. Tako so državljani prepričani, da je proces okoljskega odločanja tehnokratski, nasprotno pa so izvedenci obtoževali laično javnost, da je "iracionalna."

S polarizacijo vrednot in kriterijev družbenotehnološkega razvoja so povezana tudi razhajanja o funkciji soglasja, ki naj bi izhajalo iz udeležbe javnosti v različnih komunikativnih formah. Zagovorniki radikalne kritične konfliktne teorije bodo trdili, da je soglasje o tehnologijah sredstvo, da se znanost in javnost uporabita za opravičevanje določene politične in industrijske prakse. Soglasje naj bi bilo v funkciji interesov vladajoče tehnološke in politične elite, da se ohranijo obstoječa razmerja moči in da ne pride do kakšnih temeljitejših sprememb. Vzpostavljanje soglasij, da je primer tiranije večine nad posameznikom. Trdijo, da javne udeležbe niso izpolnile zahtev in potreb državljanov, ker ni ustreznih možnosti za udeležbo. Zagovorniki soglasja pa sodijo, da je le-to lahko v funkciji sprememb in boljših odločitev. Nekateri pa so skeptični glede možnega vpliva udeležbe javnosti na znanstvenotehnološke odločitve. Sprašujejo se: če je to redkokdaj uspelo celo dobro organiziranim sindikatom, kako naj potem uspejo mnogo manj organizirane skupine državljanov? Iz tega sledijo velike posledice "za mešan tip ekonomij Zahodne Evrope: izgubili smo politično kontrolo nad glavnimi razvoji v naših družbah" (Leydesdorff, Beseleaar 1987, 3/49). Opravka imamo s tipičnim paradoksom, ki ga je ugotavljal že Beck: znanost in tehnologija sta postala ključna dejavnika v oblikovanju smeri družbenega razvoja, hkrati pa je to področje nepristopno za demokratično intervencijo. Avtorji poročila OECD (1979) so za rešitev omenjenega nasprotja predlagali večjo državno intervencijo, večjo informiranost javnosti in "konstruktivno ocenjevanje tehnologije (Constructive Technology Assessment"- CTA), ki ga je pionirsko prakticirala Nizozemska.

Konsenzualne konference

Konsenzualne konference se uveljavljajo kot ena izmed komunikativnih demokratičnih form za reševanje okoljskih in družbenotehnoloških razvojnih problemov. Kot že ime pove, je njihov osnovni cilj oblikovanje soglasja o nasprotujočih si, različnih pogledih, ki zadevajo družbeno in okoljsko relevantne probleme znanosti in tehnologije. Predstavljajo nove možnosti in okvir, v katerem javnost oblikuje razumevanje znanosti in tehnologije. So primer družbenega učnega procesa za udeležence s področja znanosti, javnosti in politike. Z javno razpravo se spreminjajo stališča izvedencev, politike in javnosti. Seveda jih ne spreminjajo vsi. V danskem primeru se je ugotavljalo, da je 1/3 udeležencev konsenzualnih konferenc v pozitivnem ali negativnem smislu spremenila svoja stališča. Tisti, ki pa jih niso spreminjali, so izjavljali, da so njihovi pogledi postali bolj kvalificirani (Cronberg 1995, 130). Skratka, nobeden ni ostal neprizadet v tem javnem učnem procesu.

Evropske izkušnje kažejo, da konsenzualna konferenca vključuje običajno 10 - 16 državljanov. Udeleženci imajo nalogo, da ocenijo družbeno nasprotujoče poglede na različne probleme znanosti in tehnologije. Laiki zastavljajo vprašanja

skupini izvedencev, ocenjujejo njihove odgovore in razpravljajo o njih. Končni rezultat konference je pisno poročilo o doseženem soglasju o različnih stališčih in trditvah, ki so bile predmet razpravljanja. Rezultati konsenzualnih konferenc so pokazatelj tega, kakšen odnos si je izoblikovala do družbeno spornih zadev znanosti in tehnologije tista javnost, ki se je kritično soočila z različnimi pogledi.

V povezavi z ocenjevanjem tehnologij so se v ZDA že v 70. letih uvajale konference za doseganje soglasja (consensus development conference). V razdobju 1977-1994 je samo National Institute of Health organiziral več kot 100 takih konferenc. Evropske države so sicer na začetku sledile, nato pa so se v ocenjevanju tehnologij odmaknile od ameriškega sistema čisto ekspertnega ocenjevanja tehnologij in vključile tudi druge akterje in interese (Joss, Durant 1995, 9).

V evropskih državah so imele konsenzualne konference s področja medicine cilj premostiti razkorak med medicinsko znanostjo in klinično prakso na eni strani ter medicinsko znanostjo in javnostjo na drugi. Odbore konferenc so sestavljali izvedenci, običajno pa izvedenci in laiki. Večina konferenc je bila odprtih za javnost in medije, toda glavno občinstvo in ciljna skupina teh konferenc so bili specialisti, splošni zdravniki in zdravstveni delavci. Čas priprave takšne konference je trajal od 6-12 mesecev. Izbor teme za konsenzualno konferenco je moral zadostiti določene kriterije. Tema je morala biti pomembna za širši krog ljudi tako izvedencev kot laikov. Morala so obstajati znanstvena nasprotja ali pa razkorak med obstoječim znanjem in prakso. Predmet spora je moral biti tak, da je bilo mogoče strokovno razčiščevanje in da stališča in zaključki niso bili odvisni samo od vtisov in vrednotnih sodb članov izvedenskih odborov konferenc. Tudi čas konference je moral biti primerno izbran. Ni smel biti prezgodaj v razvoju nove tehnologije, ko še ni zadovoljivih podatkov, pa tudi ne prepozno, ko bi konferenca samo še ponavljala doseženo soglasje v stroki. Nekateri so dodali še kriterij stroškov, javni interes in vpliv na preventive. Mislim pa, da ne bi smel biti izpuščen tudi kriterij stopnje tveganja (okoljskih, zdravstvenih, ekonomskih, družbenih, etičnih) uresničevanja novih znanstvenoteknoloških možnosti in razkoraka med strokovnimi in laičnimi pogledi ter razširjenost in izoblikovanost različnih pogledov tako znotraj javnosti kot stroke.

Danska je v 80. letih zelo izstopala z intenzivnostjo javnih razprav o biotehnologiji. Dansko ministrstvo za tehnologijo je leta 1987 začelo organizirati konsenzualne konference o družbeno in politično občutljivih znanstvenih in tehnoloških vprašanjih. Danskemu zgledu so sledile Nizozemska, Velika Britanija in druge evropske države. Dansko ministrstvo za tehnologijo je konec 80. let, z ozirom na ameriško prakso, uvedlo pomembno spremembo, ko je eno izmed izvedenskih porot znotraj medicinskih konsenzualnih konferenc nadomestilo z neekspertno, laično poroto in povežalo laične razmisleke z izvedenskimi mnenji. S tem je bil v razpravah odprt prostor za prioritete in vidike, ki se zelo razlikujejo od ekspertnih in interesnih skupin, ki so že na nek način povezane s tematiko, ki je predmet presoje. Danska je organizirala več kot 10 takšnih konsenzualnih konferenc o različnih znanstvenih in tehnoloških zadevah.

Nekateri zaključki konsenzualnih konferenc na Danskem so vodili tudi k spretju zakonodaje, ki je npr. prepovedala obsevanje hrane ali k priporočilu, da se

raziskovalnim programom v letih 1987-1990 ne dajejo sredstva za gensko manipulacijo z "višjimi organizmi" (Cronberg 1995,128). Priznati pa je treba, da so redki takšni primeri vpliva konsezuvalnih konferenc. Zanimarjiva je vloga konsenzualnih konferenc za razvoj novih lastnosti že obstoječih ali možnih tehnologij. Zaključna poročila konsezuvalnih konferenc so bila praviloma kritična do novih tehnologij in so predstavljala določeno protiutež običajni optimistični drži ekspertov, ki so imeli do novih tehnologij profesionalni interes. S konsenzualnimi konferencami se je tudi za politike ustvaril širši manevrski prostor. Dobili so še drug kanal za informacije in oblikovanje stališč. Do sedaj so bili odvisni predvsem od izvedencev in organizacij, ki so imeli neposreden interes za razvoj določenih tehnologij. Sedaj se je oblikoval politični prostor za drugačne koalicije. Zaključki konsenzualnih konferenc so posredno lahko imeli vpliv tudi na politične odločitve.

V Londonu so leta 1995 predstavniki iz 13 držav izmenjali izkušnje pri organiziranju konferenc za doseganje soglasja, zlasti na področju biotehnologije, in ocenili njihov pomen (Joss, Durant 1995). Konsenzualne konference imajo tudi svoje hibe. Ni soglasja ali so za oceno teh slabosti merodajna kvantitativna ali kvalitativna merila. Nekateri opozarjajo, da kvalitativne ocene ne morejo voditi k trdim podatkom (hard data), ker so ti lahko samo rezultat strogih metodoloških postopkov družboslovnih znanosti. Ti sodijo, da le sistematičen pristop lahko vodi k objektivni in natančni oceni o uspešnosti ali neuspešnosti konsenzualnih konferenc. Konsenzualne konference se ocenjuje kot hibrid med direktno in participatorno demokracijo (Cronber 1995, 131). Ne moremo jih imeti za končno rešitev problema demokracije v tehnološki kulturi, so pa eden izmed možnih korakov k naraščajoči odprtosti, ki je predpogoj za bolj demokratične odločitve o tehnologiji.

Sam obstoj konsenzualnih konferenc kaže, da sta znanost in tehnologija postali problematični za javnost. V zvezi z znanstvenotehnološkimi možnostmi se v javnosti oblikujejo samonikle prioritete za uresničevanje teh možnosti. Anketiranci iz 12 evropskih držav so bili mnenja, da bi bilo treba pospeševati raziskave genske tehnologije na področju zdravljenj in cepiv, rastlin, mikroorganizmov za razgradnjo odpadkov in očiščenja okolja. Najmanj pa so podprli uporabo in razvijanje genske tehnologije na področju živinoreje in živil (Marlier 1992, 75).

Konsenzualne konference niso edine inovacije pri iskanju novih oblik udeležbe javnosti pri odločanju o tehnoloških in okoljskih zadevah. Poleg tradicionalnih oblik, kot so referendum, javna zaslišanja ali preiskave, arbitraža, znanstvene svetovalne skupine, javnomnenjske ankete, iščejo in uvajajo še druge komunikativne forme in participativni modeli, na primer: svetovalni komiteji državljanov, odbori državljanov, porote državljanov, državljske pobude, pogajanja o oblikovanju pravil, nizozemske študijske skupine idr. (Renn, Webler 1995). Udeležba javnosti v komunikativnih formah za doseganje soglasja pri reševanju okoljskih problemov je izrednega pomena za demokratično substanco družbe. Če izostanejo ali odpovedo neposredne demokratične komunikativne forme, potem na koncu ostaja avtoriteta oblasti kot edino sredstvo rešitve problema. Ljudje niso naklonjeni takšnemu načinu reševanja. V Slovenskem javnem mnenju (SJM 93/2, SJM 97/3) se jih je preko 70% odločalo za opcijo, da je treba do lokacij za odla-

gališča komunalnih odpadkov priti v soglasju z lokalno skupnostjo in v soglasju z neposredno prizadetimi prebivalci. Da se do njih pride s korektno izvedenimi postopki, ki jih določa zakon, se jih je odločilo samo 29,1% (SJM 93/2) oziroma 32,8% (SJM 97//3). Slovenski politični prostor ne pozna inovativnih komunikativnih participativnih oblik, s katerimi se eksperimentira v tujini pri demokratičnem reševanju okoljskih problemov in iskanju soglasja za družbenotehnološke, razvojne zadeve.

Zelo pomembno bo, kako bodo ljudje sprejemali in soglašali s tehnologijami, ki naj bi ustrezale ciljem in pogojem trajnostnega razvoja, in da bi hkrati imeli tudi vpliv in možnost, da odklonijo uvajanje visokorizičnih tehnologij, ki ne ustrezajo paradigmi trajnostne družbe, sonaravnosti in podobno. Bolj ali manj upravičeno družbeno nasprotovanje določenim tehnologijam pa lahko otežkoča sprejem in razvoj drugih manj rizičnih tehnologij. Glavni akterji znanstvenotehnološkega razvoja le-tega ne morejo več opravičevati samo s sklicevanjem na njegove ekonomske in druge koristi.

Ni pričakovati, da bo znanost dolgoročno lahko uspevala brez javne podpore ali celo v družbenovrednotnem nenaklonjnem okolju. Nove komunikativne forme, ki razširjajo prostor za različne akterje (javnost, politiko, stroko, podjetja, nevladne organizacije idr.) bodo prispevale k temu, da se javnost v soočenju z negotovostmi in tveganji ne bo odvrnila od znanosti in tehnologije in da po drugi strani demokracija, človekovo dostojanstvo, zdravje, varnost, biotska raznovrstnost ne bodo žrtve uresničevanja znanstvenotehnoloških in ekonomskih možnosti. Izhod ni niti v rastočem skepticizmu do znanosti in tehnologije niti v eroziji avtoritete vlade, ampak v širitvi udeležbe javnosti pri presoji družbenookoljsko pomembnih znanstvenotehnoloških zadevah. Tudi Slovenija se temu trendu ne bo mogla izogniti, pa ne predvsem zaradi procesa formalnega vključevanja v Evropsko unijo, ampak zaradi same narave razmerij med sodobnim znanstvenotehnološkim napredkom in demokracijo. Zaenkrat ni pobud in pritiskov s strani civilne družbe, stranke zelenih, okoljskih združenj in skupin, da se uvajajo komunikativne forme za ocenjevanje tehnologij, ki se že več kot 10 let prakticirajo v demokracijah znanstvenotehnološko razvitih družb.

LITERATURA

- Bauer, M. (ed.). 1997. *Resistance to New Technology. Nuclear Power, Information Technology and Biotechnology*. Edinburgh: Cambridge University Press
- Bechmann, G. (Hrsg.). 1993. *Risiko und Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Beck, U. 1988. *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Beck, U. 1991. *Politik in der Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Beck, U. 1992. *Risk Society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications
- Beck, U., Beck, G.E. (Hrsg.). 1994. *Riskante Freiheiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Beck, U. 1999. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press
- Braun, I., Joerges, B. 1994. *Technik ohne Grenzen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Brundtland Report. 1987. *Our Common Future*. Oxford University Press

- Cronberg, T. 1995. Do marginal voices shape technology? -V: Durant J., Joss, S. (ed.). Public participation in science. The role of consensus conference in Europe. London: Science Museum
- Cvetkovich, G., Lofstedt, R. E. (ed.). 1999. Social Trust and the Management of Risk. London: Earthscan Publications Ltd
- Douglas, M., Wildawsky, A. 1982. Risk and Culture. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Durant, J. 1998. Once the Men in White Coats Held the Promise of a Better Future.-V: Frankline, J. (ed). The Politics of Risk Society. Cambridge: Polity Press
- Elichirigoity, F. 1999. Planet Management. Limits to Growth, Computer Simulation and the Emergens of Global Spaces. Evanston, Illinois: Northwestern University Press
- Franklin, J. (ed.). 1998. The Politics of Risk Society. Cambridge: Polity Press
- Freudenburg, N. 1984. NOT in Our Backyards. Community Action for Health and the Environment. New York: Monthly Review Press
- Gerard, M. B. 1995. Whose Backyard, Whose Risk. Fear and Fairness in Toxic and Nuclear Waste Siting. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press
- Grove-W. R. 1998. Risk Society, Politics and BSE.-V: Franklin, J. (ed.). The Politics of Risk Society. Cambridge: Polity Press
- Hiskes, R. P. 1998. Democracy, Risk, and Community. Technological Hazards and the Evolution of Liberalism. New York, Oxford: Oxford University Press
- Irwin, A. 1995. Citizen Science. A Study of People Expertise and Sustainable Development. London and New York: Routledge
- Jasanoff, S., Markle, G.E., Petersen, J. C., Pinch, T.J. 1994. Handbook of Science and Technology Studies. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications
- Johnson, B. B., Covello, V. 1987. The Social and Cultural Construction of Risk. Essays on Risk Selection and Perception. D. Reidel Publishing Company
- Joss, S., Durant, J. (ed.). 1995. Public participation in science. The role of consensus conference in Europe. London: Science Museum
- Kasperson, R. E., Kasperson, J.X. 1991. Hidden Hazards.-V: Mayo, D.G., Hollander, R.D. (ed.). Acceptable Evidence. Science and Values in Risk Management. New York, Oxford: Oxford University Press
- Kates, R. W., Hohenemser, C., Kasperson, J. X. (ed.). 1985. Perilous Progress. Managing the Hazards of Technology. Boulder and London: Westview Press
- Kirn, A. 1995. Tveganje kot družbenovrednotna kategorija.-V: Teorija in praksa, 32, št. 3-4, str. 212-220
- Krannich, R.S., Albrecht, S.L. 1995. Opportunity/Threat Responses to Nuclear Waste Disposal Facilities.-V: Rural Sociology, 60 (3), 435-453
- Krimsky, S. 1991. Biotechnics and Society. The Rise of Industrial Genetics. New York, Estport, Connecticut, London: Praeger
- Krohn, W., Krucken, G. (Hrsg.). 1993. Riskante Technologien: Reflexion und Regulation. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Kuhlmann, A. 1986. Introduction to Safety Science. New York, Berlin, Heidelberg: Springer Verlag
- Lawless, E. W. 1977. Technology and social shock. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press
- Likar, M. 1998. Vodnik po onesnaževalcih okolja. Ljubljana: Zbornica sanitarnih tehnikov in inženirjev Slovenije
- Leydesdorff, L., Van den Besselaar, P. 1987. Squeezed between Capital and Technology: on the participation of labour in the knowledge society.-V: Acta Sociologica, 30, str. 339- 353

- Lofstedt, R. E., Horlick, T. J. 1999. Environmental Regulation in UK: Politics, Institutional Change and Public Trust.-V: Cvetkovich, G., Lofstedt, R. E. ed. 1999. Social Trust and the Management of Risk. London: Earthscan Publications Ltd
- Marlier, E. 1992. Eurobarometer 35.1: opinions of Europeans on biotechnology in 1991.-V Durant, J. (ed.). Biotechnology in public. A review of recent research. London: Science Museum for the European Federation of Biotechnology
- Mayo, G. D., Hollander, R. D. (ed.). 1991. Acceptable Evidence. Science and Values in Risk Management. New York, Oxford: Oxford University Press
- OECD. 1979. Technology on Trial: public participation in decision-making related to science and technology. Paris: OECD
- O'Mahony, P. (ed.). 1999. Nature, Risk and Responsibility. Discourses of Biotechnology. New York: Routledge
- Otway, H., Wynne, B. 1989. Risk Communication: Paradigm and Paradox.-V: Risk Analysis, Vol.9, No.2, 141-145
- Renn, O., Webler, T., Wiedemann, P. F. (ed.). 1995. Fairness and Competence in Citizen Participation. Evaluation Models for Environmental Discourse. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers
- Ruckelshaus, W.D. 1985. Risk, Society, and Democracy. -V: Issues in Science and Technology No. 3, 19-38
- Schettler, T. et. al. 1999. Generations at Risk. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press
- Silbergled, E. K. 1991. Risk Assessment and Risk Management: An Uneasy Divorce.-V: Mayo, D. G., Hollander R. D. ed. Acceptable Evidence Science and Values in Risk Management. New York, Oxford: Oxford University Press
- Slovic, P. 1999. Perceived Risk, Trust, and Democracy.-V: Cvetkovich, G., Lofstedt, R. ed. Social Trust and the Management of Risk. London: Earthscan Publications Ltd
- Toš, N. et. al. 1998. SJM 97/3. Mednarodna raziskava "STALIŠČA O DELU". (Work Orientation, ISSP 1997) in "EKOLOŠKA SONDAŽA". Podatkovna knjiga in tabele. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Waring, A., Glendon, I.A. 1998. Managing Risk. Critical issues for survival and success into 21 st century. London, Boston, Detroit : International Thomson Business Press.

ETIČNO OGLAŠEVANJE IN SAMOREGULATIVA

Povzetek. *Oglaševalska stroka se proti številnim kritikam na njen račun bori ne le z argumentacijo legitimnosti svojega početja, pač pa zlasti z izdelanim sistemom samoregulative oglaševanja. Sistem, ki temelji na sprejetju rigoroznih kodeksov oglaševanja, je v partnerskem razmerju z zakonodajo in služi sankcioniranju posamičnih oglaševalcev, ki v gonji po profitu prekršijo temeljne moralne norme. Kljub dejstvu, da je oglaševanje ena najbolj reguliranih oblik komuniciranja, se v medijski prostor še vedno prikradejo posamezna etično sporna sporočila. Ker je neetičnost uporabe komunikacijskih sredstev skoraj vedno posledica neetičnosti njihovega uporabnika ali naročnika, je dokončno rešitev problema moč iskati tudi v spremembi paradigme menedžmenta. Sodobni trendi, ki opisujejo prehod k razsvetljenemu podjetništvu, najavljajo tovrstne spremembe in oglaševanju tako postavljajo nov izziv - da postane etična komunikacija ne le zaradi niže lastne legitimizacije, ampak iz niže po samoumevni etičnosti procesov menjave v družbi.*

Ključni pojmi: *oglaševanje, etika, zakonodaja, samoregulativa, kodeksi oglaševanja, razsvetljeno podjetništvo.*

Uvod

Oglaševanje je pogosto vsiljena komunikacija. Kot tako je stalen predmet kritike, ki je še zlasti intenzivna v drugi polovici dvajsetega stoletja. Kritiki najdejo skupni imenovalec v prepričanju, da je treba to obliko množičnega komuniciranja venomer preverjati skozi optiko njene moralne neoporečnosti in jo ustrezno omejevati. V nasprotnem primeru lahko njen "manipulativni aparat" povzroči nedopustne posledice v delovanju družbe. Skladno s povečano kritičnostjo, se oglaševanje srečuje tudi z lastnimi omejitvami. Romantično obdobje oglaševalske supremacije v marketinškem upravljanju podjetij je očitno za nami. Danes vstopamo v nepregledno oglaševalsko gnečo, v kateri je težko sploh biti opažen, kaj šele biti sprejet in ustrezno učinkovit.

* Dr. Zlatko Jančič, docent na Fakulteti za družbene vede in Predsednik Oglaševalskega razsodišča Slovenskega oglaševalskega združenja.

Oglaševanje lahko učinkovito deluje le v pogojih pristanka druge strani - potrošnikov, da zaradi uveljavljanja svoje pravice do izbire, zastavi svojo "pravico do naivnosti". Pri tem mora oglaševanje biti resnično, pošteno, dostojno in v skladu z zakoni. Potrošnik pa mora delovati bolj ali manj racionalno in na temelju podanih informacij znati odgovorno in domišljeno izbirati glede na največjo koristnost za vloženi strošek. Med drugim se mora zavedati, da je oglaševanje pogosto do neke mere legitimno pristranska komunikacija in mora zato tudi znati presojati med težo informativnih in prepričevalnih poudarkov v oglaševanju.

Demokracija je tudi evolucija marketinške odgovornosti članov neke družbe. V njej, razen za natančno opredeljene kategorije ljudi, ni prostora za naivnost. Konsenz o potrebni družbeni solidarnosti, ki je seveda ravno tako bolj ali manj pomembna sestavina vsake demokracije, pa je hkrati idealno lovišče najrazličnejših "skrbnikov duš". Ti domnevno nemoč ljudi v odnosu do v našem primeru oglaševanja, skušajo paternalistično zaščititi z drastičnimi zakonskimi omejitvami ali pa z denigracijo stroke. Taka reakcija je, domnevamo, tudi nadomestek izgube primata družbenih elit v pomembnem segmentu interpretacije današnjega sveta, to je porabniških odločitev, segmentu torej, ki ga je sodobno oglaševanje dodobra demokratiziralo.

Oglaševanje je neke vrste "advokatura" poslovnega sveta. V svojih nastopih z vsemi sredstvi brani svojega varovanca - organizacijo, ki je naročnik oglaševanja. Pri tem pogosto prekrši konvencije, ki vladajo v določeni družbi, ali pa mu številni nasprotniki te kršitve preprosto pripišejo. Zaradi posamičnih deviantnih pojavov, ki jih skuša plejada kritikov posplošiti na celotno stroko, se oglaševanje danes nahaja v položaju, kjer družba vzpostavlja najgostejše sito svojih regulativnih mehanizmov.

Kritike in obrambe oglaševanja

Vrsta avtorjev je sistematizirala razpršeno plejado številnih kritik oglaševanja (Leiss in drugi 1986; Velasquez 1992; Boatright 1993; Kirkpatrick 1994; Belch in Belch 1998, Philips 1997). Iz njihovih in naših lastnih spoznanj bomo potegnili srž in izpostavili glavne smeri kritičnosti ter jim vzporedili tudi ustrezne ugovore. Gre po našem mnenju za naslednje tri ključne sklope:

- kritike ekonomskih učinkov oglaševanja
- kritike družbenih učinkov oglaševanja
- kritike prepričevalnih učinkov oglaševanja

Kritike ekonomskih učinkov

Prvi val kritik prihaja s strani makroekonomistov, ki ne razmišljajo o potrebnosti oglaševanja s strani organizacije, pač pa ga vidijo le kot skupni strošek na ravni celotnega gospodarstva. Oglaševanju očitajo, da je zapravljivo in neučinkovito orodje, ki zmanjšuje standard življenja v razvitih družbah, saj po nepotrebnem dviguje cene dobrin. Drugi temu oporekajo in trdijo, da oglaševanje učinkovito omogoča doseganje ekonomije obsega, ki se na koncu odrazi v nižjih stroških za

kupca. Strošek oglaševanja se tako ne prevale na kupca, temveč ga v resnici pokrije tisti konkurent, ki ni sposoben svoje ponudbe predstaviti na enako učinkovit način, cen svojih izdelkov pa zaradi pomanjkanja ugleda prav tako ne more dvigniti.

Prav doseganje ekonomije obsega pa je za kritike nov dokaz deviantnosti in sicer zaradi suma, da oglaševanje dviguje vstopne pregrade novim konkurentom in vzpostavlja monopolne tržne strukture. Če bi bilo tako, odgovarjajo zagovorniki oglaševanja, bi morala obstajati pozitivna korelacija med ekstenzivnostjo monopolov in količino oglaševanja. Takih vzorcev pa v praksi ni opaziti (Boatright 1993).

Drugi val kritik prihaja s strani neoliberalnih, marksističnih in novodobnih kritikov. Prvi oglaševanju očitajo ustvarjanje želja in s tem povpraševanja (Galbraith 1990). V znanem članku, ki je prvič izšel že leta 1958, avtor govori o učinku odvisnosti, kjer so želje odvisne od procesa preko katerega se zadovoljujejo. Po njegovem mnenju naj bi proizvodnja s pomočjo oglaševanja ustvarjala svoje lastno povpraševanje. Galbraith to kritiko zapiše v povojnem času vsesplošne obnove, ko se mu zdi veliko bolj pomembno, da bi se osredotočili na javno porabo, ne pa s pomočjo oglaševanja na zasebno, ki je po njegovem mnenju bolj ali manj marginalna in potratna. Na ta članek se ostro odzove Hayek (1990), ki negira podmeno o učinku odvisnosti in to dokaže s primeri iz človeške umetniške ustvarjalnosti. Podmena, da proizvalci v popolnosti oblikujejo želje ljudi, je po njegovem mnenju obskurna. Proizvodnja predstavlja le enega izmed kompleksnih dejavnikov vplivanja na oblikovanje želja potrošnikov.

Marksistični kritiki najprej očitajo oglaševanju, da ne ustvarja nikakršne nove vrednosti v procesu reprodukcije in je zato povsem neproduktivno. Naše mnenje je, da temu ni tako. Poleg nujnih informacij, ki jih daje in so pravzaprav del izdelka, oglaševanje pogosto omogoči, da neka inovacija sploh dobi svojo veljavo in postane množični izdelek. Njena vrednost bi sicer ob omejeni uporabi lahko bila povsem marginalna. Seveda je za nas vrednost vedno tržna kategorija. Izdelek, s še toliko vloženega dela, a brez povpraševanja, nima vrednosti. Lahko bi rekli, da je zgolj strošek.

Hkrati pa ti kritiki oglaševanje neposredno povezujejo s kapitalističnim proizvodnim načinom, ki brez te komunikacijske funkcije ne bi mogel obstati (Baran in Sweezy 1978). Podmena o ekskluzivni simbiozi med kapitalizmom in oglaševanjem seveda ne zdrži v celoti, kar je dokazala že antična zgodovina in nenazadnje razvoj oglaševanja v nekaterih nekdanjih socialističnih državah (Madžarska, bivša Jugoslavija). Prej kot z družbenim sistemom, je oglaševanje namreč predvsem povezano z obstojem konkurence med gospodarskimi (in drugimi) subjekti, z urbanizacijo in pismenostjo, kar pa seveda niso le značilnosti kapitalizma. Res pa je, da se pravi razmah oglaševanja pojavi šele z nastankom industrijske družbe, v kateri oglaševanje, skupaj z drugimi modernimi inovacijami (množičnimi mediji, transportnimi sredstvi, nastankom industrijskih organizacij, spremembo življenjskega sloga velikega dela ljudi, znanstvenotehnološkim razvojem itd.) odigra pomembno vlogo deagrariacije vrednot prebivalstva in edukacije za samostojno življenje v industrijski družbi svobodnih posameznikov.

Med novodobne ekonomske kritike uvrščamo ugotovitve zagovornikov trajnostnega razvoja sveta (Schumacher 1974), da bi bilo prej kot pospeševati, smotrneje iskati načine za zmanjševanje potrošnje. Brez tega bomo kmalu izrabili vse naravne vire in človeštvo se bo znašlo v katastrofičnih razmerah. Če to brez pridržka drži, mora poslovni svet in z njim oglaševanje vsekakor privzeti nove vrednote, kar, kot bomo videli v zadnjem delu članka, se v svetu že dogaja.

Kritike družbenih učinkov

Navkljub šibkemu vrednotenju v družbi, pa ima oglaševanje pomembno družbeno moč, ki jo lahko oglaševalci tudi zlorablajo. Kritiki celo menijo, da oglaševanje *"pospešuje materializem, da premamlja ljudi, da kupujejo stvari, katerih ne potrebujejo, da pogloblja stereotipe in da nadzoruje medije"* (Belch in Belch 1995, 688).

Posebej intenzivna je kritika s strani radikalnih avtorjev, ki oglaševanju očitajo ustvarjanje lažnih potreb, katerih v odsotnosti le-tega ljudje ne bi čutili. Leiss in drugi (1986, 24) navajajo Marcuseja, ki je trdil, da so lažne potrebe nadete posamezniku z namenom njegove represije in z namenom, *"da perpetuirajo garanje, agresivnost, bedo in nepravilnost"*. Vse to pa zaradi ohranjanja dominantnih interesov določenega družbenega sistema, ne pa zaradi zadovoljevanja resničnih želja posameznika. Mender pa je celo menil, da je cilj oglaševanja pravzaprav *"ustvarjanje nezadovoljstva... notranjega pomanjkanja zadovoljstva"* (v Leiss in drugi 1986, 27).

Tukaj se moramo seveda vprašati, ali ima oglaševanje zares tako moč kot menijo njegovi kritiki. Ali ni morda resnica prav nasprotna in sicer, da oglaševanje le reflektira družbeno situacijo? Ali ni to prej kritika materialističnega etosa industrijske družbe kot pa kritika le enega izmed njenih mehanizmov? Oglaševanje vendarle ni samostojna sila, izločena iz celotnega družbenega konteksta. Je le eno izmed sredstev za doseganje ciljev gospodarskih in drugih subjektov družbe. Samostojno oglaševanje, meni Kotler (1988), ne more ustvarjati potreb, lahko pa pomaga pri formiranju konkretnih želja in posebej zahtev potrošnikov (hočem izdelek znamke A in ne morda znamke B).

Belch in Belch (1995, 689) v povezavi z navedenim povzemata Foxa, ki v knjigi *Mirror Makers* pravi naslednje: *"Kriviti danes oglaševanje za najbolj osnovne tendence ameriške zgodovine je zmotno. Očitno gre za to, da skušamo raje ubiti sla, kot pa se spopasti s slabo novico. Ljudje, ki so ustvarili moderno oglaševanje niso skriti prepričevalci, ki pritiskajo na naše gumbe z nekim slabim namenom. Oni le podajajo zelo nazorno manifestacijo, dobro in slabo, ameriškega načina življenja."*

Če bi imelo oglaševanje resnično tako veliko moč kot menijo nekateri kritiki, ne bi poznali tolikšnega števila propadlih izdelkov in to navkljub milijonskim vložkom v oglaševanje. Škarje in platno imajo v svojih rokah vendarle potrošniki, ki seveda niso več tako naivni kot nekoč in na osnovi lastne presoje ter informacij vedno bolj kvalificirano odločajo o zmagi ali porazu proizvajalcev na trgu.

Še beseda o nadzoru medijev. Obstajata dve diametralno nasprotni si stališči. Prvo govori o res močni vlogi oglaševalcev v odnosu do posameznih medijev. To

še posebej velja za šibke medije, skoraj nikakor pa to ne velja v primeru močnih medijev. Drugo stališče pa temu oporeka in izhaja iz premise, da oglaševalci bolj potrebujejo medije kot obratno in da zato nanje ne morejo imeti odločujoče moči. Vendar lahko tudi tu postavimo ločnico med močnimi in šibkimi mediji.

Kritiki oglaševanja omenjajo tudi druge negativne vplive oglaševanja na družbo. Pogosto se v povezavi s tem pojavlja mnenje, da oglaševanje žali dober okus in da je iritirajoče. To morajo zagovorniki oglaševanja po mnenju Velasqueza (1992) vzeti v zakup, saj mora biti oglaševanje pogosto vsiljivo in ponavljajoče se, da bi doseglo svoj učinek. Da bi ga lahko razumeli tudi najbolj preprosti ljudje, mora biti mnogokrat dolgočasno, plehko in žaljivo za intelekt marsikaterega recipienta. Opozoriti pa velja, da tovrstna kritika največkrat (malodane izključno) pokaže s prstom le na primere takega oglaševanja preko radia in še zlasti televizije. Znanstveno nekorektno se ekscesne pojave nato posploši na celotno oglaševanje.

Pod ta sklop kritik lahko uvrščamo tudi posplošeno mnenje o neresničnosti trditvev v oglaševanju in celo očitek o njegovi goljufivosti. To je seveda eklatantno etično vprašanje, če se dokaže, da gre za namerno zavajanje potrošnikov. Posebej bomo o etičnih problemih spregovorili še v nadaljevanju.

Kritike prepričevalnih učinkov

Prepričevalni ali persuazivni moment je v oglasih že po definiciji prisoten oz. pričakovan. Prav v tem se na nek način oglas tudi loči od skopega informativnega obvestila, uradnega razpisa, razglasa. Prepričevalnost pa obenem sproža pravi plaz sumničenj in očitkov oglaševanju. Največ tovrstnih kritik oglaševanja beležimo v 60. in 70. letih. Ustvarile so prepričanje, da oglaševanje pri svoji sicer pogojno legitimni prepričevalni noti, svoje cilje dosega na neetičen način.¹

Vance Packard (1957) govori o velikanskih naporih, ki jih nekateri oglaševalci in agencije vlagajo v iskanje poti, s katerimi bi se lahko vrinili v potrošnikovo podzavest. Pri tem kritizira uporabo raziskovanja motivov (Dichter 1973), tehnike, ki bolj sodi v psihiatrijo kot pa v množično komuniciranje oziroma oglaševanje. Po njegovem mnenju ljudje zaradi takega početja niso več racionalna bitja, pač pa prično delovati po načelih pogojnega refleksa. Packard se vendarle ogradi od posplošene kritičnosti in pove, da je večina oglasov sicer poštenih in narejenih na okusen umetniški način.

Drug vidik nekorektne prepričevalnosti se kaže skozi očitek o uporabi metod doseganja podprazne zaznave (subliminalne percepcije). Oglaševalci naj bi v sporočila vgrajevali slike in besedila, ki so skrita našim očem ali ušesom, pa vendar jih naša podzavest zazna in lahko nanjo tudi vplivajo. Glavni zagovornik te teorije je bil W. B. Key, ki je na primer tudi trdil, da je našel izpis besede "seks", zapečen v površino krekerjev blagovne znamke ritz in zaznal očitno seksualno namigovanje v postavitvi kock ledu v kozarcu alkoholne pijače na nekem oglasu (v Leiss in drugi 1986, 20). Vendar pa navedeni avtorji dodajajo, da ne Packard ne Key nista mogla pokazati na konkretne primere, kjer naj bi te domnevne manipulativne

¹ Boorstin pravi, da oglaševalcev ne bi smeli obtoževati, saj vir prepričevanja in mistifikacije ni bila toliko njihova brezvestnost kot pa naša želja, da nas osvoje; ni šlo torej toliko za njihovo željo zapeljivati pač pa za našo, biti zapeljan (v Baudrillard 1998, 127).

tehnik pripravile potrošnike, da bi se odločali drugače kot bi se po lastni presoji odločali sicer.

Persuazivnost pa ni problematična le po tehnološki plati. Največkrat je povezana s samo vsebino oglaševalskih sporočil. Oglaševanje naj bi se po mnenju kritikov povsem odmaknilo od zgolj prenašanja informativnih vsebin in pričelo manipulirati z lažnimi simboli in magičnimi obljubami. Ali kot meni Williams (v Leiss in drugi 1986, 22), gre pri oglaševanju... "za visoko organiziran in profesionalen sistem magičnih vzpodbud in zadovoljitev". Z obljubami, da jih bo izdelek popeljal v družbo zaželenih oseb, jim naredil nekaj posebnega, čudežnega, kar bo spremenilo njihovo življenje, oglasi lahko zavedejo potrošnike, s čimer prekršijo temeljna pravila etičnosti.

Seveda se tu spet zastavi vrsta temeljnih vprašanj o tem, ali so potrošniki zares tako naivni, da bi podlegli vsakršnim "obljubam". In če nekateri so, kakšen je njihov delež v celotni populaciji? Kako daleč naj se družba spusti v toleriranje naivnosti? Ali mora biti oglas razumljiv čisto vsem prebivalcem ali pa le večini itd? Odgovori na ta vprašanja so izrazito politične narave, povezani s stopnjo paternalizma posamezne države.⁴

Prepričevanje je normalni sestavni del našega vsakdana. Pri tem pa nimamo v mislih le racionalnih poskusov tovrstnega diskurza, pač pa tudi celo plejado emocionalnih. Le zamislimo si, kako bi izgledalo snubljenje, politično prepričevanje, delo odvetnikov, nenazadnje tudi vzgoja otrok zgolj z uporabo racionalnih sredstev. Kje je torej problem, če tak diskurz zavzame tudi gospodarstvo? Ilustrativno to argumentira Levitt (1990), ko oglaševanje primerja s poezijo. Slednja z uporabo metafor, rime, namigovanj itd. na pretiran, potvorjen, včasih tudi lažen način odslikava realnost. Začuda to in podobno umetniško ustvarjalnost vsi kujejo v zvezde. Trgovina, pravi, bi potemtakem morala imeti enako svobodo, s tem, da so njena umetnost oglaševanje, embalaža, industrijsko oblikovanje. Tako kot pri umetnosti, je tudi tu cilj vplivanje na javnost in ustvarjanje iluzij, predstav, ki obljublajo več kot zgolj racionalno korist.

Razmislek o oglaševanju in njegovi etičnosti nam doslej ponuja kaj ambivalentno podobo. Po eni strani gre za legitimno in gospodarsko koristno dejavnost marketinškega komuniciranja, posel, ki je danes v svetu vreden že več kot sto milijard dolarjev, po drugi strani pa po mnenju mnogih radikalnih kritikov za povsem nesprejemljivo družbeno deviacijo, ki jo je potrebno do kraja omejiti, če ne celo odpraviti.

Problemi določanja etičnosti oglaševanja

Čas najintenzivnejše kritičnosti do oglaševanja je hkrati tudi čas neproblematizirane paradigme vsesplošnega napredka v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni. Znotraj te paradigme se oglaševanje vzpostavlja kot legitimno in učinkovito

⁴ De George (1990, 226) navaja, da se pogosto celo v ZDA pojavljajo zahteve različnih zveznih institucij (FDA, FTC), ki so bolj paternalistične in restriktivne kot to zahteva moralna. V nekaterih primerih so določile, da je oglaševanje zavajajoče že tedaj, ko le 5 odstotkov populacije sporočila ne razume pravilno.

orodje vzpodbujanja gospodarske (podjetniške) rasti, ki ima skoraj neomejeno moč. Njegova percepcija je v največji meri povezana z vero v neposredno pozitivno korelacijo med oglaševanjem in prodajo izdelkov. To je tudi okvir znotraj katerega se giblje večina kritik pa tudi obramb oglaševanja. Vendar pa je ta okvir po našem mnenju miopičen in redukcionističen, saj ne upošteva drugih vlog oglaševanja. Pri tem ne mislimo le na informativno, vzgojno in socializacijsko vlogo oglaševanja, pač pa denimo tudi na njegovo kulturno umetniško vlogo, ki oglaševanju odpira povsem nov, danes pogosto celo prevladujoč prostor. Podrobnejši uvid v celoto oglaševanja pa bi nam povrh razkril še spoznanje, da množica oglasov sploh ni namenjena konkretni prodaji (korporativno, institucionalno, socialno oglaševanje itd).

Naša pozicija zato vsekakor ni na strani kritikov, hkrati pa tudi ne sprejemamo popolnega zavračanja kritične perspektive, ki izhaja iz utilitarističnega argumenta, da je "neto izkupiček problemov in koristi, ki jih prinaša oglaševanje, kljub vsemu pozitiven in služi k povečevanju splošnega blagostanja", kakor navajata Laczniak in Murphy (1993, 151). Dejstvo je, da nedvomna družbena moč lahko postane predmet zlorabe, ki jo je treba preprečevati. Že v prvem delu smo navedli nekaj področij oglaševanja, ki bi lahko bila etično sporna, sedaj pa si oglejmo posamezna podrobneje. Wells, Burnett in Moriartyjeva (1992, 40-51) navajajo šest področij etičnih problemov in sicer: napihovanje, vprašanje dobrega okusa, stereotipiziranje, oglaševanje otrokom, oglaševanje kontroverznih izdelkov in subliminalno oglaševanje.

Napihovanje je pogost spremljevalec oglaševalskih sporočil, zato zasluži malo obširnejšo razlago. Gre za uporabo superlativov, prispeodob in nenavadnih predstav, ki naj bi očarale in prepričale potrošnike. Mnenja o etičnosti tovrstnega početja si si deljena. Nekateri menijo, da gre za legitimno navdušenje oglaševalcev, ki ga potrošniki znajo realno ovrednotiti, drugi pa menijo, da bi bilo potrebno poseči za zakonskimi sredstvi in tovrstna sporočila preprečiti.

De George (1990) meni, da gre za laž, laž pa je nemoralna, le če nekdo zavestno hoče prepričati drugega v nekaj, za kar tudi sam ve, da ni resnično. Sicer pa lahko to vprašanje opazujemo ne le pri oglaševanju, ampak tudi v povsem vsakdanjem življenju, ko nekdo naprimer trdi, da je "lačen kot volk in da bi lahko pojedel vola". To seveda ne more biti resnična trditev, česar se zavedata tako tisti, ki napihuje svojo trditev, kot tudi njegov sogovornik. Je le raba figurativnega jezika, ki ni vedno povsem natančna in je odvisna od ljudi in situacij, kjer se uporablja. Tako je tudi možno, kot pravi Boatright (1993, 303), "da oglas vsebuje lažne trditve, ne da bi bil zavajajoč in hkrati, da oglas zavaja, ne da bi vseboval kakršno koli lažno trditev". Boatright (1993, 309) zato poskuša zavajanje v oglaševanju definirati na naslednji način: "Zavajanje se dogodi, kadar napačno prepričanje,

*katerega oglaševanje ustvari ali pa zlorabi, ključno vpliva na zmožnost ljudi, da bi sprejemali racionalne odločitve o potrošnji.*⁷⁵

Vprašanje dobrega okusa je nadvse subjektivno vprašanje. Posamezni oglasi se morda zde večini zelo duhoviti in ustvarjalni, a lahko istočasno iritirajo in celo užalijo določeno skupino ljudi, ki misli drugače. Največkrat gre za uporabo spolnih namigovanj, izkoriščanje drobnih človeških slabosti ali telesnih pomanjkljivosti (npr.: jecljavčki, očalniki, plešci, debeluh, suhci itd.). Zagovorniki menijo, da je oglaševanje sicer kdaj res rado neokusno, kar pa še ni rečeno, da je tudi avtomatično neetično (De George 1990; Velasquez 1992).

Stereotipiziranje je pogost očitek oglaševanju. V največ primerih gre za znane spore o prikazovanju družbene vloge moških in žensk ali pa za stereotipno prikazovanje družbenih skupin (rasnih, verskih ali narodnih manjšin, generacij mladih, poklicnih ali dohodkovnih razredov ipd.). Temeljno vprašanje etične presoje pri tem je, ali oglaševanje ustvarja in vzpodbuja stereotipe ali pa jih, kot je bilo že večkrat dokazano, zgolj povzema in razkriva.

Oglaševanje otrokom je stalen predmet etičnih razprav, saj se meni, da otroci zaradi svoje naivnosti in pomanjkanja izkušenj, ne morejo biti enakovredni partner oglaševalcem. Treba jih je torej zaščititi pred vse večjimi pritiski industrije, ki v otrocih vidi ogromen potencialni trg za svoje izdelke in hkrati "lahko tarčo". V nasprotju s to morda legitimno ugotovitvijo zagovorniki poslovnega liberalizma menijo, da morajo tudi otroci biti podvrženi svobodnemu oglaševanju, saj se lahko le na ta način pravilno socializirajo za odraslo življenje v družbi tržnega gospodarstva.

Kontroverzni izdelki že s svojo pojavnostjo lahko vzbude vrsto etičnih dilem. Oglaševanje tobačnih izdelkov, alkoholnih pijač, orožja, zdravil, v zadnjem času pa še posebej sredstev za zaščito pred spolnimi boleznimi, je že apriorno, ne glede na samo obliko ali vsebino sporočil, mnogokje obsojeno neetičnosti.

Subliminalno oglaševanje je vsekakor neetično, problem pa je, da ga je zelo težko odkriti oziroma dokazati njegovo delovanje. Kritiki menijo, da bi bilo potrebno prepevedati tako oglaševanje tudi tedaj, kadar gre za tovrstno prenašanje ne-

⁷⁵ Schrank (v Chonko 1995, 230-1) problematizira celo paleto oglaševalskih obljub, ki lahko zavajajo, a je to težko dokazati (o problematiki praznih in lažnih obljub glej tudi v Jančič 1999):

1. Trditev podlasice (*ta žival posrka vsebino jajca v gnezdu in to stori na način, da jajce na prvi pogled ostane nedotaknjeno*). Primer: *posoda bo dobesedno čista*.

2. Nedokončana trditev (*govori o superiornosti izdelka, a brez argumenta*). Primer: *izdelek x daje več!*

3. Trditev o drugačnosti in enkratnosti. Primer: *Čez izdelek x ga ni!*

4. Trditev, da je voda mokra (*gre sicer za resnično navedbo, ki pa je značilna za vse tovrstne izdelke*). Primer: *Olje brez holesterola*.

5. Trditev: "In kaj potem?" (*podobno kot prej, le da tu sploh ne gre za prednost*). Primer: *Izdelek x je dovolj močan za moškega, a je narejen za žensko*.

6. Negotova trditev (*uporablja barvite besede brez vsebine*). Primer: *Ustnice še nikoli niso izgledale tako sočne*.

7. Pričevanje (*znane osebe pričajo za kakovost izdelka*). Številni primeri.

8. Znanstvena ali statistična trditev. Primer: *Naš prašek ima 33% več pralne moči kot drugi!*

9. Kompliment potrošniku. *Ijudje z izdelkom x so nekaj posebnega*.

10. Retorično vprašanje. Primer: *Ali svoji družini ne privoščite najboljšega?*

dvomno širše družbeno koristnih idej, saj prisegajo na temeljno pravico človeka, da svobodno in zavestno sprejema informacije in da jih z enako svobodo lahko tudi zavrne.⁴

Poleg teh šestih sklopov pa, po našem mnenju, obstaja še precej področij, ki so v oglaševanju etično sporna. Omenimo le probleme dokazljivosti resničnosti trditve v oglasih (zlasti v različnih oblikah primerjalnega oglaševanja), probleme vnašanja vrednot asocialnega vedenja, probleme varovanja zasebnosti, verskih oz. ateističnih čustev in prepričanj, probleme omalovaževanja tekmecev, posnemanja in kraje tujih idej in obeležij, probleme pri navedbah cen, garancij, okoljevarstvenih obljub in še bi lahko naštevali. Gre torej za celo vrsto področij, ki zahtevajo jasno in razvidno ureditev, saj v nasprotnem primeru škodo trpijo vsi udeleženci v oglaševalskem sistemu (oglaševalci, oglaševalske agencije, množični mediji, potrošniki in družba nasploh).

Mehanizmi regulacije oglaševanja

Načini regulacije etičnosti v oglaševanju so nedorečeni in predmet neskončnih diskusij, lobiranja, politične demagogije, iskanja kompromisov. Načeloma se etična vprašanja v poslovnem svetu rešujejo na tri načine:

- z zakonsko regulativo,
- skozi tržni pritisk in
- s samoregulativo ali moralno obligacijo (Smith 1990, 88).

Čeprav je zakonska regulativa najslabša možna rešitev, saj je počasna, toga, nejasna in pogosto neživljenjska, pa ima zlasti na področju oglaševanja dokaj močno vlogo. Oglaševanje je ena najbolj pravno reguliranih funkcij poslovanja. Nekatere države imajo urejeno integralno zakonodajo tega področja ali pa je ta v pripravi, druge (tudi Slovenija) se soočajo z razpršenostjo zakonskih odločil, ki v večji ali manjši meri posegajo tudi v oglaševanje. V večini držav pa vsekakor obstaja konsenz, da oglaševanja nikakor ne gre prepustiti le tržnemu pritisku in da je treba, če že ne drugega, regulirati vsaj nekaj ključnih področij in določene oblike oglaševanja prepovedati ali pa jih vsaj ostro omejiti. Tu gre najprej za že omenjeno vprašanje kontroverznih izdelkov, katerih spiski, poleg že omenjenih tobačnih in alkoholnih izdelkov, orožja, zdravil, v posameznih "fundamentalističnih" državah zajemajo celo izdelke kot so na primer: toaletni robčki in papir, deodoranti, bideji, moško in žensko spodnje perilo, kopalke, kontracepcijska sredstva in še cela vrsta drugih "problematičnih" pripomočkov.

Nasproti tej poplavi prepovedi, ki je v nesorazmerju z demokratizacijo družbe, se postavlja liberalno načelo, ki oporeka prepovedim s podmeno, da moramo dopustiti oglaševanje za vse tiste izdelke, ki so v prosti prodaji. Če jih lahko legalno prodajamo, jih lahko tudi svobodno oglašujemo, saj je oglaševanje pač nujen del prodajnega procesa vsakega izdelka. Tu se zagovorniki liberalizacije sklicujejo

⁴ Nekatere trgovine so v svoja glasbena sporočila vključile subliminalne nagovore kupcem, da naj ne kradejo blaga. Raziskave so dokazale, da so omenjene trgovine imele manjši odstotek kraja kot tiste, ki tega niso počele (De George 1990).

na pravico do svobode govora, ki pa je na področju oglaševanja spoštovana z zadržki. Čeprav se svoboda govora in kreativnega izraza danes udejanja na celotnem področju popularne kulture, kjer mediji lahko posredujejo vse od nasilja, pornografije pa do odkritega antidružbenega vedenja, je pri oglaševanju drugače. Oglaševanje ostaja visoko regulirana forma sporočanja. Glavni argument pri tem je, da gre za vsiljeni "komercialni" govor, za katerim stoji profitni motiv govorca. Oglaševanje se namesto informacij poslužuje prepričevanja in vplivanja na psiho potrošnika. Po mnenju kritikov je zato tak način govora brez vrednot in tako ni upravičen do zaščite iz naslova svobode govora (1. amandma ameriške ustave) (Moore in drugi 1998, 46).⁵ Gonzales Llorente, predsednik medameriške Družbe za svobodo komercialnega govora, meni v povezavi s tem naslednje: "Pravi razlog leži v nevednosti o dejanski vlogi oglaševanja na svobodnem trgu, v popolnem preziru, ki ga vlade čutijo do oglaševanja in njihovem pretiranem paternalizmu, ki sloni na predpostavki, da so potrošniki šibki in ranljivi, nezmožni razsojati in nemočni pred trditvami oglaševalcev. Ta mit vodi k nujni po nadzoru sporočil, njihovi cenzuri, še posebej takrat, kadar gre za vprašanja javnega zdravja in varnosti" (WFA Report 1997/98, 9).

Evropska unija pristopa do oglaševanja s pozitivnega stališča. Sodišče EU v Luksemburgu meni, da je oglaševanje treba spodbujati oz. ga vsaj ne zatirati. Zatirati pa ga je mogoče tudi zaradi različnih predpisov znotraj posameznih držav članic EU (Ilešič 1997). Z namenom harmonizacije zakonodaje, Evropska unija ureja problematiko oglaševanja skozi naslednje oblike:

1. Uredbe, ki so zakoni, veljavni takoj in za vse članice.
2. Direktive, ki določajo nujne usmeritve, a dopuščajo posameznim državam, da vzpostavijo lastno zakonodajo, ki naj doseže zelene cilje.
3. Odločitve Evropskega sodišča, ki imajo enak učinek kot uredbe (Bennett 1993, 85).

Kljub naporom k harmonizaciji pravne regulative tudi na tem področju, pa v praksi še vedno veljajo različni pristopi k obravnavi oglaševanja. Zakonodaje posameznih držav se ločijo glede na:

1. kategorije izdelkov, ki jih je dovoljeno oglaševati
2. vsebino oglasov, ki je dopuščena (npr. uporaba igralcev, ki igrajo zdravnike, uporabo otrok kot nastopajočih modelov, primerjalno oglaševanje itd.)
3. dopustne kreativne pristope
4. dopustne medije oz. omejitve znotraj le-teh
5. dopustnost uporabe tujega jezika v domačem oglaševalskem prostoru (Bennett 1993, 81).

⁵ Problem "komercialnega govora" je glede na 1. amandma k ustavi ZDA svojevrsten eksemplar. Da ni enakovreden drugim oblikam izražanja, dokazuje sodna praksa. Leta 1939 je sodišče v primeru Schneider proti državi razsodilo, da se obtožena ne more sklicevati na svobodo govora. Gospa Schneider je bila Jehovina priča in je od vrat do vrat razširjala svoje versko prepričanje in to brez dovoljenja oblasti. Sodišče je z razsodbo dalo vedeti, da "lahko družbeno skupnost legitimno razlikuje med različnimi oblikami govora, glede na njihovo vsebino - iz česar posledično izhaja, da komercialni govor nima enake zaščite kot druge oblike govora (Moore in drugi 1998, 20). Ameriška sodna praksa je nato sprejela še vrsto podobnih in tudi prav nasprotnih razsodb (dokazana preverljivost oglaševanja, ki to obliko govora celo dviguje nad ostale oblike govora), kar v navedeno problematiko vnaša dobršno mero nejasnosti, predvsem pa subjektivnega in političnega vidika.

Ostra zakonska ureditev problematike oglaševanja ima v posameznih članicah EU številne zagovornike. Bennett (1993, 83) navaja ključne argumente v prid zakonodaji:

1. Javnost je vključena v problematiko vedenja oglaševalske industrije. Oglaševanje vpliva na estetsko in kulturno okolje vseh. Edini način, kako lahko javnost vpliva na oglaševalsko industrijo je preko svojih izvoljenih predstavnikov, ki lahko sprožijo zakonski nadzor.
2. Velike korporacije z visokimi oglaševalskimi proračuni imajo možnost vplivati na povpraševanje z dvomljivimi promocijskimi trditvami. Zato so potrebni zakoni, ki velikim gospodarskim subjektom preprečijo izkoriščanje potrošnikov.
3. Obvezujoči zakoni in postopki natančno določajo, kaj je dovoljeno. To odstrani nejasnosti in negotovosti ter določi enaka pravila igre za vsa podjetja.
4. Pravice porabnikov (do zasebnosti, varstva pred zavajanjem itd.) so lahko zaščitene tudi v primeru, če so v neskladju s cilji velikih in močnih podjetij.
5. Potrošniki imajo vso pravico, da niso zavedeni z lažnimi trditvami in užaljeni zaradi neželenega vdiranja v njihovo življenje. Prav tako imajo tudi podjetja zakonsko zaščito pred lažnimi in zavajajočimi obtožbami s strani njihovih konkurentov.

Ti argumenti spregledajo kompleksnost sodobnega oglaševanja in nerealno ocenijo zmožnost pravnega sistema, da hitro, učinkovito in sprotno razreši številne etične probleme oglaševanja. Poleg tega izhajajo iz predpostavke, da so vodstva podjetij apriorno neetična že zaradi narave profitnega delovanja in da jim zato ne gre zaupati.

Bennett (1993, 84) nato navaja še argumente proti totalni zakonodajni regulativi na področju oglaševanja:

1. Redki zakoni so tako dobro zasnovani, da lahko veljajo za vse situacije in za vse čase. Poslovni svet je dinamičen, okoliščine se spreminjajo, zakonski postopki so lahko dolgotrajni in na koncu irelevantni za sporno situacijo, zaradi katere so bili sproženi.
2. Ob vsakem sodnem sporu obstaja vrsta negotovosti, četudi so sama zakonska določila na videz povsem jasna in natančna. Pogosto se lahko zgodi, da so interpretacije zakonov pravno pravilne, a hkrati uničujoče za poslovni svet in na koncu tudi za potrošnike, v zaščito katerih so bili zakoni sprejeti.
3. Prostovoljni nadzor je lahko učinkovitejši in v praksi lažje izvedljiv, saj so tisti, ki so zadolženi za njegovo izvajanje, tudi snovalci tega nadzora.
4. Kolikor bolj oglaševalci kršijo pravila, toliko bolj se pogloblja nezadovoljstvo z oglaševanjem in s tem povezano večanje zahtev po zakonskih rešitvah. Oglaševalska industrija ima torej vgrajeno potrebo, da umirja svoje vedenje.

Samoregulacija oglaševalske stroke

Kljub vselej prisotnemu nezaupanju se v svetu, še zlasti pa v Evropi, v zadnjem času uveljavlja prepričanje, da moramo pomanjkljivosti zakonodaje dopolniti z najrazličnejšimi samoregulativnimi mehanizmi, ki se manifestirajo skozi etične kodekse oglaševanja. Oglaševalske organizacije (oglaševalci, mediji, oglaševalske

agencije) so že zgodaj spoznale, da ni svobode brez odgovornosti in da je v njihovem interesu, da preprečijo škodljivo prakso posameznikov znotraj stroke, ne pa da to prepuščajo državi. Potreba po kodifikaciji oglaševanja se je pojavila že v "progresivni dobi" med leti 1900 in 1917 (Schultze 1981). Že leta 1911 so v Ameriški zvezi oglaševalskih klubov (The Associated Advertising Clubs of America) pričeli z akcijo za resnico v oglaševanju, ki naj bi prekinila s prakso tedaj zelo pogostih lažnih obljub proizvajalcev "čudežnih zdravilnih pripravkov". Pobudo na tem področju so prevzeli tiskani mediji kot npr. Good Housekeeping ali pa Printers Ink, kjer so med prvimi izoblikovali pravila, s katerimi se je onemogočalo neresnično in zavajajoče oglaševanje. V letu 1914 pa je ameriška zveza oglaševalskih klubov sprejela tudi svoje Standarde prakse (Standards of Practice), v katerih je etičnost postala strokovna ideologija v interesu javnosti. Namen tovrstne regulative naj bi bil v tem, da spreobrnejo kršilce in ne da jih zgolj zakonsko preganjajo. Na ta način naj bi javnost spoznala, da je stroka sposobna sama urediti svoje probleme (Schultze 1981, 66). Za opis historične situacije v ZDA omenimo še ustanovitev samoregulativne organizacije BBB (Better Business Bureau) v letu 1916. Prvi evropski kodeks oglaševanja pa je bil sprejet v Veliki Britaniji leta 1924, Wembleyski kodeks etike.⁶ Sedanjo obliko so kodeksi posameznih razvitih držav (leta 1994 tudi Slovenija) prevzeli po kodeksu Mednarodne trgovinske zbornice (ICC) iz leta 1937, ki je seveda do danes doživel že veliko posodobitev.

Danes ima svoj kodeks oglaševanja večina evropskih držav.⁷ Vendar je treba povedati, da zaradi specifičnosti nacionalnih kultur še dolgo časa ne bomo videli npr. enotnega kodeksa oglaševanja Evropske unije. Vsaka država si pri presoji oglaševanja kot specifičnega diskurza v družbi zadrži pravico, da po svoji meri regulira vrsto posameznih občutljivih vprašanj. Tako na koncu ostane sklep, da je skupno samo to, kar so predvidela že splošna izhodišča Mednarodne trgovinske zbornice in sicer, da mora biti oglaševanje *zakonito, dostojno, resnično in pošteno*, kar pa seveda ni dovolj za razrešitev tako zapletene problematike. Vsaka država ima torej svoj sistem samoregulative oglaševanja, zato se je na ravni EU v Bruslju ustanovilo združenje EASA (European Advertising Standards Alliance), ki skrbi za

⁶ V Wembleyskem kodeksu etike med drugim lahko zasledimo tudi naslednje opredelitve:

· Izjavljamo, da bomo:

· svoje napore posvetili izboljševanju poslovnih in družbenih storitev;

· iskali resnico in živeli po njej;

· povedali oglaševalsko zgodbo na preprost način, brez pretiravanja in se izogibali vsakemu vzgibu k zavajanju;

· se vzdržali nepoštenega kritiziranja tekmecev;

· promovirali boljše mednarodno razumevanje, zasnovano na spoznanju o naši skupni odgovornosti in soodvisnosti;

· ohranjali zase in za prihodnje generacije ideale obnašanja in standarde oglaševalske prakse, ki so nastali na prepričanju, da resnicoljubno oglaševanje gradi tako osebnost kot tudi poslovnost (Leiss in drugi 1986, 302-3).

⁷ Vse članice EU in pridružene članice k EASA imajo samoregulativno telo na državni ravni. Nimajo pa vse države celovitega kodeksa oglaševanja. V Nemčiji obstaja močno razvita zakonodaja na področju oglaševanja. Na Finskem, Švedskem in Danskem pa tovrstno problematiko ureja potrošniški ombudsman (glej *The Blue Book 1997*).

reševanje problemov v primerih, ko oglaševanje iz ene države zaide na teritorij druge in lahko na ta način povzroči kolizijo etičnih pravil. Leta 1995 je postala polnopravna članica EASA tudi Slovenija. Omeniti velja še to, da so kodeksi tudi znotraj držav lahko različni, največkrat se ločijo po vrstah oglaševanja in širše gledano, tržnega komuniciranja.

Oglaševalska stroka torej prevzema na svoja ramena še dodatno regulacijo njenega dela - samoomejevanje. To je nedvomno znak njene visoke družbene odgovornosti, hkrati pa je to tudi edini način, kako zaježiti premočan vpliv državnih posegov v stroko. Pri tem seveda ne gre za popolno samocenzuro, pač pa za hitro, varčno in fleksibilno ter učinkovito sankcioniranje posameznih kršiteljev, ki mečejo slabo luč na celotno oglaševanje. Kljub temu lahko rečemo, da gre pri kodeksih oglaševanja pogosto za način iskanja *krepostnosti zaradi niže*, ne pa tudi že za dejanski dokaz popolne etične korektnosti. Morda tudi zaradi tega očitka v vse več državah častna razsodišča, ki sicer neodvisno skrbijo za izvajanje določil kodeksa, ne sestavljajo več samo ljudje iz oglaševalskega trikotnika, pač pa tudi nevtralni strokovnjaki, ki naj bi zastopali interes celotne javnosti.

Po pravilu so kodeksi oglaševanja sestavljeni tako, da se v prvem delu opredele do posameznih etično problematičnih področij in v drugem še do posameznih kontroverznih izdelkov, pri katerih morajo biti oglaševalci posebej pazljivi. Za razliko od zakonov, katerim kodeksi vedno predstavljajo le dopolnilo, pa imajo slednji tudi specifično prednost. Kodeksi namreč delujejo ne le po črki pač pa tudi po namenu, zato ni potrebno natančno opisovati vseh detajlov možnih kršitev, pač pa zadoščajo jasna načela, ki jih potem člani nacionalnih častnih razsodišč konkretno aplicirajo na vsako pritožbo posebej. Pri tem se častna razsodišča osredotočajo na vprašanje, kaj je *prav* (za stroko in širšo javnost) in ne kaj je *pravno*. Gre za temeljno razliko med kodeksom in zakonom. Medtem ko je treba kršitelju pravnih norm krivdo najprej dokazati, je pri kršiteljih kodeksa ravno obratno - da mora torej obdolžena stran dokazati, da ni imela namena namerno kršiti določil in duha kodeksa.

Omeniti še velja, da naj bi največje breme pri izpolnjevanju etičnih določil kodeksa nosil oglaševalec, to je organizacija ali posameznik, ki oglas tudi naroči, kar ponovno potrjuje že omenjeno tezo, da oglaševanje ni samostojna sila, pač pa vedno le orodje menedžmenta (glej tudi Slovenski kodeks oglaševanja). S tem seveda še zdaleč ni rečeno, da so drugi udeleženci oglaševalskega sistema (avtorji v oglaševalskih agencijah, mediji) brez etične odgovornosti.*

Če vendarle skušamo realno oceniti stopnjo družbene odgovornosti oglaševanja, moramo ugotoviti, da gre za dejavnost, ki ji pravzaprav ni enake v pogledu njene deklarirane družbene odgovornosti. Tako so v oglaševanju samoumevne naslednje oblike odgovornosti:

- odgovornost do naročnika oglaševalskega sporočila, ki mora skozi oglaševanje doseči realno dosegljive marketinške in komunikacijske cilje

* Mnoge oglaševalske agencije v ZDA imajo odbore za presojo kreativnih rešitev, ki jih sestavljajo izkušeni zaposleni, ki razsojajo, ali je predlog neke akcije napadaten, zavajajoč in/ali varljiv (Belch in Belch 1998, 655). Agencije morajo tudi preveriti trditve njihovih naročnikov, saj v primeru, da se te izkažejo za neresnične, posledice zadanejo tudi oglaševalsko agencijo.

- odgovornost do medijev, ki morajo prenašati etično korektna oglaševalska sporočila
 - odgovornost do potrošnikov in drugih javnosti, ki jih oglasi ne smejo zavajati
 - odgovornost do stroke, ki lahko utrpí veliko škodo zaradi posamičnih ekscesov
- zakonska in moralna odgovornost, ki se mora kazati v popolnem spoštovanju zakonov in etičnih pravil podanih v kodeksih etike oglaševanja.⁹

Slovenska oglaševalska samoregulativa

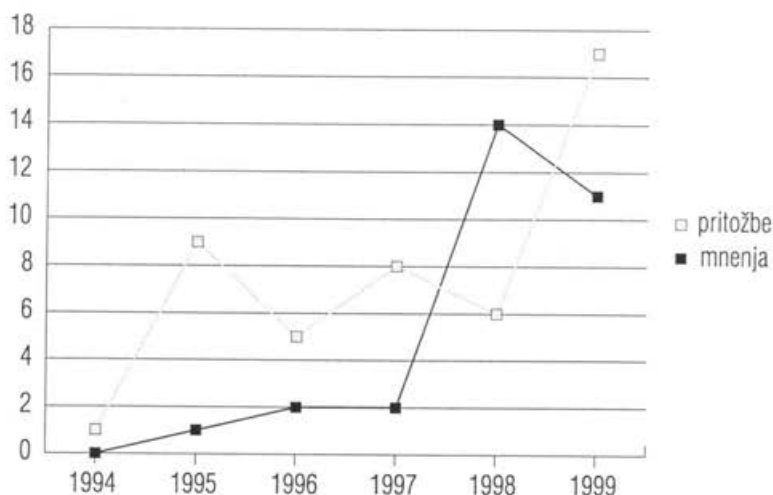
Prelom s totalitarnim nadzorom informacijskega sistema je v začetku 90. pri nas povzročil določeno praznino tudi v regulaciji oglaševanja. Sprejem oglaševalskega kodeksa se je ob razpršeni in nepopolni zakonodaji in liberalizaciji medijskega prostora kazal kot edina demokratična alternativa. Prvi predlog Slovenskega oglaševalskega kodeksa je bil tako predstavljen že leta 1991, vendar politična situacija in situacija znotraj oglaševalske stroke še nista bili dovolj zreli. Skladno z ustanovitvijo Slovenskega oglaševalskega združenja in stabilizacijo političnih ter tržih razmer, je končno prišlo tudi do sprejema tega pomembnega akta. Slovenski oglaševalski kodeks je sprejel Zbor članov SOZ v Portorožu, dne 12. 10. 1994. Kodeks je v nadaljnjih letih doživel še dve dopolnitvi in sicer leta 1997 (manjša formalna prilagoditev evropski samoregulativi) ter leta 1999 (specifikacija določil o oglaševanju tobačnih in alkoholnih izdelkov).

Sama zasnova kodeksa je nastala na podlagi britanskega kodeksa oglaševalske prakse, kodeksa ICC in še nekaterih drugih nacionalnih kodeksov oglaševanja, upoštevane pa so bile tudi ideje, ki so jih različni avtorji razvijali pri nas že v 80. letih. Na osnovi tako zasnovanega kodeksa je EASA sprejela Slovenijo v svoj okvir leta 1995 in to kot prvo nekdanjo socialistično državo.

Slovenski kodeks zavezuje vse udeležence v oglaševalskem trikotniku v Sloveniji (oglaševalce, medije in oglaševalske agencije) k spoštovanju temeljnih in posebnih določil etičnosti oglaševanja. Za njegovo izvajanje pa je pooblaščen šestčlansko Častno (danes Oglaševalsko) razsodišče. Izhodišče delovanja slovenske oglaševalske samoregulative je v prepletanju le-te z oglaševalsko zakonodajo, saj lahko le njuno skladno sodelovanje prinese zelene rezultate. Kodeks deluje tako, da je možno dati skozi presojo njegovih določil vsako oglaševalsko sporočilo, ki se pojavi v slovenskih medijih. Postopek pred oglaševalskim razsodiščem pa lahko sproži vsak državljani Republike Slovenije. Sankcije so v primeru utemeljene pritožbe lahko različne: od negativne publicitete pa do prekinitve oglaševalske akcije in pobude za sprožitve kazenskega postopka.

⁹ Če še obstajajo okoreli lažnivci v oglaševanju, so ti danes pod nadzorom. Caveat emptor se je umaknil v korist caveat vendor (Ogilley v Marconi 1997, 121).

Graf 1: Gibanje števila pritožb in povpraševanj po mnenju Ogllaševalskega razsodišča SOZ

Vir: Podatki Ogllaševalskega razsodišča SOZ

Graf prikazuje količino dela na Ogllaševalskem razsodišču SOZ, ki je v petih letih svojega dela obravnavalo 46 pritožb na oglaševalska sporočila in podalo 30 mnenj o ustreznosti načrtovanih oglasov pred njihovo objavo v množičnih medijih. Značilnost prikaza je velika rast obeh področij v zadnjih dveh letih, ko vsako leto beležimo podvajanje skupnega števila pritožb¹⁰ in prošenj za mnenja.

Izkušnje v delovanju Častnega razsodišča so bile sprva nadvse spodbudne. Še leta 1996 smo poročali (Jančič 1996), da večji del stroke pozitivno sprejema delovanje oglaševalske samoregulative, ki da pomembno prispeva k ugledu celotne stroke pri nas. Razsodbe so bile ocenjene kot pošteno in skladne. Danes pa se, podobno kot v nekaterih drugih državah, zaradi želje po izstopanju v medijskem prostoru, pojavlja vse več pritiskov na delo oglaševalske samoregulative in oporekanj posameznim razsodbam. Slovenska oglaševalska samoreglativa je tako na pomembnem razpotju.

¹⁰ Po podatkih SOZ je največ pritožb zadevalo naslednje probleme: resničnost oglaševanja (6), dostojnost (3), poštenost (3), oglaševanje otrokom (3), posnemanje (2), oblika predstavitve (2). Posamični problemi so se dotikali še zakonitosti, odgovornosti do družbe in porabnikov, verskih čustev, omalovaževanja, zaščite blagovnih obeležij in alkohola ter tobacnih izdelkov. Polovica pritožb je prišla s strani državljanov, polovica pa s strani pravnih oseb. Častno razsodišče SOZ je za 18 pritožb ugotovilo, da so utemeljene in proti kršiteljem sprejelo ustrezne sankcije.

Nuja po etičnosti oglaševanja

Izhajamo iz podmene, da je etičnost oglaševanja v prvi vrsti povezana z etičnostjo menedžmenta organizacij. Je odraz odnosa med podjetji in njihovimi javnostmi, odraz razmerij v družbeni moči. Je tudi vprašanje kulture in vrednot ljudi, ki tvorijo produkcijske in konsumpcijske entitete v določeni družbi.

Če podjetja poslujejo po makijavelističnih principih, je težko pričakovati, da bo oglaševanje samodejno etično, pač pa bo v najboljšem primeru le korektno in v skladu z zakonodajo in kodeksi. Problem marketinške discipline je, da se etične kršitve največkrat manifestirajo prav skozi oglaševanje. Zato ni čudno, če nekateri kritiki pavšalno povezujejo domnevno neetičnost marketinga (mislijo pa na njegov vrh ledene gore - oglaševanje) tudi z neetičnostjo ljudi, ki delajo na tem področju. Hunt in Chonko (1984) sta empirično ovrgla ta stereotip in diskusijo vrnila nazaj k problemu makijavelizma poslovnega sveta, če ne kar celotne družbe. Rekli bi lahko torej, da, kakršne so vrednote v družbi, takšno je tudi oglaševanje.

Znotraj marketinške discipline se problemom etičnosti že dlje časa posveča velika pozornost (Clasen 1967; Bartels 1967). Pa vendar šele devetdeseta leta prinašajo korenitejša zasuk. Povezani so s spremembo paradigme v marketingu (Jančič 1993), kot seveda tudi z vsesplošnimi spremembami v poslovnem svetu. Največji rezervoar sprememb vidimo v pojavu t. i. razsvetljenega podjetništva, ki v vse svoje poslovne razmisleke striktno vpleta tudi visoko etičnost (Roddick 1991; Embley 1993; Nichols 1994). Podjetja, ki svoje poslanstvo vidijo skozi etično poslovanje, tudi do oglaševanja ne morejo imeti drugačnih kriterijev. V oglaševanje vstopajo s predpostavko, da mora njegova etičnost preseirati pravila, ki veljajo v regulativi in samoregulativi.

Lacznia in Murphy (1993) v svojem delu navajata pet ugodnih trendov pri prihodnjem razvoju etike oglaševanja, ki jih na kratko povzemamo:

1. sprememba v razmišljanju oglaševalcev (izogibanje etično spornim sporočilnim vzorcem)
2. fragmentacija in specializacija medijev, ki vodi k izostritvi oglaševalskih sporočil in njihovi uskladitvi s pričakovanji konkretne publike
3. zmanjšanje deleža oglaševanja v proračunih za tržno komuniciranje
4. večje upoštevanje pritožb potrošnikov glede vsebine programov, ki jih sponzorirajo oglaševalci
5. učinkovitost samoregulative in zakonske regulative oglaševanja po vsem svetu.

Seveda moramo v isti sapi povedati, da obstaja tudi vrsta nasprotnih trendov, ki se izražajo v oglaševalski gneči, v čezrobnosti popularne kulture in medijskega sporočanja, nejasnosti moralnih načel sodobne družbe itd.

Etičnost oglaševanja lahko razumemo le skozi odpoved enosmerni akcijsko usmerjeni logiki konvencionalnih podjetnikov. Ti menijo, da so potrošniki tarča, ki jo je s pomočjo premišljenega (in zvitega) oglaševanja lahko doseči in pridobiti za svoje cilje. Ta logika potrošnika ne razume kot partnerja in kot sooblikovalca marketinškega procesa. Zato skuša oglaševalec (podjetje, država, politična stranka itd.), v prepričanju o potrošnikovi naivnosti, ponujati tudi lažne obljube. Tu se pojavita dva ekstremna fenomena. Prvi je v približevanju oglaševanja logiki reklame

(agresivna komunikacijska oblika osebne "krošnjarske" prodaje na tržnicah, sejmiščih ipd), ki s pretiranim hvaljenjem in zavajajočimi obljubami skuša zaključiti enkratno in bolj ali manj enostransko koristno transakcijo. Drugi pa je fenomen rabe oz. zlorabe metod oglaševanja za namene ideološke, politične ali verske propagande (razširjanje naukov), kjer gre pogosto za nesubstancialne obljube, zasnovane na širjenju ali poglobljanju strahov, uporabi ekonomskih polresnic, lažnem moraliziranju itd. Ne reklame ne propagande pa ne uvrščamo v okvir oglaševanja (Jančič 1995, glej tudi Slovenski kodeks oglaševanja), saj bi sicer bila razprava o njegovi etiki že v naprej negativno determinirana.

Etično oglaševanje se mora odreči tako vulgarni prodajnokomercialni kot tudi ideološkopropagandni logiki. Le na ta način se lahko osvobodi in postane zupanja vredna informativna in obenem prepričevalna komunikacija. Vsak oglas, tako kot vsak izdelek, je namreč izraz etične zavesti podjetja in njegovega menedžmenta (Jančič 1991). Etika pa je danes postala že pomemben imperativ sodobnega poslovanja in hkrati konkurenčna prednost mnogih novodobnih podjetij kot tudi velikih razsvetljenih korporacij. Oglaševanje torej ne sme v nobenem primeru krniti ugleda takega podjetja, zato se mnogi zavestno izogibajo njegovi agresivni in kratkovidni uporabi. Kadar oglašujejo, svoja izhodišča in tudi samo vsebino sporočil oblikujejo precej drugačne kot je bilo to v navadi v preteklosti (ponujanje izpolnjivih obljub, s pogostokrat poudarjeno ekološko in družbeno angažirano vsebino). Tako oglaševanje ni več krepostno le zaradi nuje, pač pa mu je krepostnost imanentna.

Sklep

Kljub temu, da danes oglaševanje precej izgublja na pomenu, saj vse večji del sredstev za tržno komuniciranje prehaja na področja neposredne prodaje, pospeševanja prodaje in drugih oblik, diskusije o tem kompleksnem fenomenu moderne dobe ne presahnejo. Vrsta kritikov še vedno skuša ustaviti "zastavonoše" gospodarstva, ki so v mnogočem pripomogli k temu, da se gospodarska sfera danes enakopravno kosa z ostalimi sferami družbene nadzidave.

Dobršen del očitkov kritikov leti na neetičnost oglaševanja. Ta je povezana s temeljnim prepričanjem, da je možno z uporabo "pravičnih" pristopov v menjavi pridobiti več kot se vanjo vloži, da se torej neetičnost izplača, če le ni razkrita. V naši razpravi smo se dotaknili mnogo tovrstnih pristopov in opozorili tudi na drugačne poglede, ki oporekajo posplošeni kritiki etičnosti oglaševanja. Dotaknili smo se tudi načinov reševanja posameznih ekscesov, ki so v oglaševanju vsekakor prisotni.

Ugotovili smo tudi, da je oglaševanje najmočneje regulirana oblika množičnega komuniciranja s celo plejado odgovornosti. Pri tem smo poseben poudarek namenili samoregulativnim mehanizmom, ki slone na kodeksih oglaševanja. Z njihovo vzpostavitvijo oglaševalska stroka šele determinira svoj profesionalni obstoj in profil. Omogočijo ji integriteto in pravico do samostojnega odločanja o vitalnih

vprišanih. Ugled oglaševalske stroke je tako posledica zaupanja v njeno sposobnost samoorganizacije, samorefleksije in samoregulacije.

Še tako podrobna zakonodaja in samoregulativa pa ne moreta preprečiti vseh deviacij, ki se lahko manifestirajo skozi oglaševanje, kakor seveda tudi skozi katekroli drugo obliko množičnega komuniciranja. Oglaševanje je orodje množičnega komuniciranja, ki temelji na posredovanju izpolnjivih tržnih obljub. Kot tako je etično nevtralno, česar pa seveda ne moremo vedno trditi za tiste, ki ga naročajo, oblikujejo ali objavljajo. Razumeti je vsekakor treba, da oglaševanje ni neka samodejna sila, pač pa je za njim vedno neki identificirani pošiljatelj, ki pa ima lahko pri doseganju svojih ciljev bolj ali manj etične nagibe. Problem etičnosti oglaševanja je torej v prvi vrsti problem etičnosti menedžmenta. Zato veseli vse bolj razširjen pojav razsvetljenega podjetništva, ki posluje po etičnih principih in tako pristopa tudi k oglaševanju.

Ker pa si večina organizacij še ni privzela tako visokih standardov etičnosti in še vse pre pogosto deluje obremenjena z mentaliteto doseganja kratkoročnih profitov, je možnosti za zlorabo oglaševanja še vedno zelo veliko. Zaradi tega je razvijanje tako zakonskih, predvsem pa samoregulativnih mehanizmov, še naprej povsem smotno početje.

LITERATURA

- Baudrillard, J. 1998. *The Consumer Society. Myths&Structure*, London: Sage.
- Baran, Paul A. in Sweezy Paul M. 1978. *Monopolni kapital*. Zagreb: Stvarnost.
- Bartels, Robert. 1967. A Model for Ethics in Marketing, *Journal of Marketing*, Vol. 31, januar str. 20-26.
- Belch, G. E. in Belch, M. A. 1998. *Advertising and Promotion. An Integrated Marketing Communications Perspective*, 4. izdaja, Boston: Irwin Mc Graw-Hill.
- Belch, G. E. in Belch, M. A. 1995. *Introduction to Advertising & Promotion. An Integrated Marketing Communications Perspective*, 4. izdaja, Boston: Irwin.
- Bennett, Roger. 1993. *The Handbook of European Advertising*, London: Kogan Page.
- Boatright, J. R. 1993. *Ethics and the Conduct of Business*, Prentice-Hall, Inc.
- Chonko, Lawrence B. 1995. *Ethical Decisions Making in Marketing*, Thousand Oaks: Sage Publications Inc.
- Clasen, Earl A. 1967. *Marketing Ethics & the Consumer*, Harvard Business Review, jan.- feb.
- De George, Richard T. 1990. *Business Ethics*, Macmillan Publishing Company.
- Dichter, Ernst. 1973. *Handbook of Consumer Motivations: The Psychology of the World of Objects*, New York: McGraw-Hill.
- Embley, Lawrence L. 1993. *Doing Well While Doing Good*, Prentice Hall.
- Galbraith, J. K. 1990. The Dependence Effect, v Hofmann in Moore (ur.): *Business Ethics*, McGraw-Hill.
- Hayek, F. A. von. 1990. The Non Sequitur of the "Dependence Effect", v Hofmann in Moore (ur.): *Business Ethics*, McGraw-Hill.
- Ilešič, Mirko. 1997. Reklama v pravu Evropske skupnosti, *Podjetje in delo*, 6-7, XXIII, 1239-1246.
- Jančič, Zlatko. 1991. Poslovna etika in kodeks oglaševanja, *Marketing Magazin*, oktober, 21-25.
- Jančič, Zlatko. 1993. *Teorija družbene menjave in celostni koncept marketinga*, doktorska disertacija, FDV, Univerza v Ljubljani.

- Jančič, Zlatko. 1995. Ustavite reklamo!, Marketing Magazin, avgust/september, 24-25.
- Jančič, Zlatko. 1996. Advertising self-regulation in Slovenia. Zbornik Golden Drum Forum, Portorož, 9-10 oktober, 66-69.
- Jančič, Zlatko. 1999. Prodajna in marketinška etika oglaševanja, Zbornik 4, marketinške konference, Bernardin, 4.- 5. junij, 74-78.
- Kirkpatrick, Jerry. 1994. In defence of Advertising: Arguments from Reason, Ethical Egoism, and Laissez-Faire Capitalism, Quorum Books.
- Kotler, Philip. 1988. Marketing Management: Analysis, Planning, Implementation and Control, London: Prentice Hall.
- Laczniak, G. R. in Murphy, P. E. 1993. Ethical Marketing Decisions. The Higher Road, Needham Heights: Allyn&Bacon.
- Leiss, W., Kline, S in Jhally, S. 1986. Social Communication in Advertising. Persons, Products, & Images of Well-Being, Methuen.
- Levitt, Theodore. 1990. The Morality (?) of Advertising, v Hofmann in Moore (ur.): Business Ethics, McGraw-Hill.
- Marconi, Joe. 1997. Shock Marketing. Advertising, Influence, & Family Value, Chicago: Bonus Books, Inc.
- Moore, R. L., Farrer, R. T. in Collins, E. L. 1998. Advertising and Public Relations Law, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Nichols, Martha. 1994. Does New Age Business Have a Message for Managers?, Harvard Business Review, marec- april, 52-60.
- Packard, Vance. 1957. Hidden Persuaders, Pocket Books, Inc.
- Philips, Michael J. 1997. Ethics and Manipulation in Advertising: Answering a Flawed Indictment, Wesport: Quorum Books.
- Roddick, Anita. 1991. Body and Soul, Ebury Press.
- Schultze, Quentin J. 1981. Professionalism in Advertising: The Origin of Ethical Codes, Journal of Communication, Vol. 31, N. 2, 64-71.
- Schumacher, E. F. 1974. Small is Beautiful. A Study of Economics as if People Mattered, Abacus.
- Slovenski kodeks oglaševanja. 1994. SOZ, Ljubljana.
- Smith, Craig N. 1990. Morality and the Market: Consumer Pressure for Corporate Accountability, Routledge.
- "The Blue Book". Advertising Self-Regulation in Europe. An analysis of advertising self-regulatory systems and their codes of practice in 20 European countries. 1997. European Advertising Standards Alliance, Bruselj.
- Velasquez, Manuel G. 1991. Business Ethics: Concepts and Cases, Prentice-Hall, Inc.
- Wells, W., Burnett, J. in Moriarty, S. 1992. Advertising. Principles and Practices, Prentice Hall.
- WFA Report, World Federation of Advertisers, winter, 1997/98, 8-13.

MIKRO – MAKRO POVEZAVE

Primer sociološkega proučevanja čustev

Povzetek. Članek obravnava mikro-makro povezave kot enega osrednjih teoretskih problemov sodobne sociološke teorije s posebnim ozirom na čustva. Čustva najprej analizira kot integralne dele vseh konstitutivnih procesov mikro univerzuma (procesi motiviranja, interakcije in strukturiranja), za tem pa avtorica predstavi čustva kot odvisne in neodvisne spremenljivke. Čustva so izkušnje, ki jih oblikujejo makro subjektivni (kultura) in makro objektivni (družbene strukture) pojavi, obenem pa mikro emocionalni procesi in dogodki prispevajo k potrjevanju, ohranjanju in spreminjanju makro ravni družbene realnosti.

Ključni pojmi: mikro-makro povezave, družbene strukture, družbene spremembe, čustva.

Mikro-makro povezava kot osrednji problem sociološke teorije

Prizadevanje sociologov/inj v zadnjih dveh desetletjih (glej npr. Knorr-Cetina in Cicourel 1982, Einsenstadt in Helle 1985, Fielding 1988, Huber 1991) pomembno določa spoznanje o nujnosti preseganja tradicionalnih dualizmov in dihotomnega načina mišljenja, značilnih za pretekle pretežno ekskluzivne teoretske tradicije. Številni avtorji soglasno ocenjujejo, da so delitve kot so narava/kultura, privatno/javno, mikro/makro delovanje, akter/struktura itd. omejevale spoznavne potencialne sociološkega teoretiziranja in gradile debele zidove med polemičnimi pristopi in paradigmi (glej npr. Ritzer 1996, Adam 1995). Vse do osemdesetih let tega stoletja je npr. ameriško teorijo označeval konflikt med dvema nasprotnima taborama (mikroskopske in makroskopske teorije), ki sta se oblikovala kot posledica enostranske selekcije iz del klasičnih sociologov (A. Comte, H. Spencer, E. Durkheim, G. Simmel in M. Weber so se namreč v najbolj splošnem smislu ukvarjali z mikro-makro povezavo, Ritzer 1996, 490). Ekstremne mikroskopske teorije so mikro raven družbene realnosti (psihološke pojave, posameznike, delovanje, interakcijo) enostransko in napačno obravnavale kot od institucionalnega reda neodvisno, makroskopski pristopi pa so makro-strukture obravnavali kot neodvisne od kreativnih zmožnosti akterjev ter njihovih (re)interpretacij in delovanj.¹

* Dr. Zdenka Šadl, docentka na Fakulteti za družbene vede.

¹ G. Ritzer (1996, 490) na eni strani velike ločnice uvršča simbolični interakcionizem, teorijo racionalne izbire, teorijo (iz)menjave, etnometodologijo in na drugo konfliktno teorije, strukturalni funkcionalizem in nekatere neo-marksistične teorije.

Preseganje principa ekskluzivizma, na katerem je temeljila (dis)komunikacija med različnimi teoretskimi tradicijami in pristopi, omogoča tematiziranje odnosov med posameznikom, delovanjem in strukturo oz. med mikro in makro ravni družbene realnosti. Pojav tega "povsem drugačnega obdobja teoretske razprave" pomeni možnost revitalizacije številnih stagnirajočih perspektiv² in "večjo spoznavno prodornost in boljši imidž (sociologije – op.Z.Š.) v javnosti" sploh (Adam 1995, 17).

Povezava med mikro in makro ravni ni enosmerna, ampak deluje v obeh smereh: družbeno strukturalni procesi skozi posredovalni člen situacij od "zgoraj navzdol" oblikujejo akterje, njihove izkušnje, delovanje in interakcije, vsakdanje izkušnje ljudi in mikrointerakcije pa obenem dialektično od "spodaj navzgor" prispevajo k oblikovanju, ohranjanju in spreminjanju samih struktur in procesov. Takšne nove raziskovalne možnosti odpira tudi novejša interdisciplinarno proučevanje čustev. Povezovanje naših najbolj osebnih izkušenj s širšimi institucionalnimi oblikami družbene organizacije in dialektično proučevanje odnosov med obema ravnema, se uveljavlja kot eden glavnih prispevkov novejšega sociološkega zanimanja za čustva k preseganju ekskluzivizma preteklih teoretskih perspektiv.

Ko govorimo o čustvih in vzorcih delovanja in interakcij, ki iz njih običajno in značilno (ne pa nujno) izhajajo, govorimo o procesih, ki potekajo na mikro ravni družbene resničnosti. Konceptualizacija mikro ravni v literaturi ni enotna; različne definicije obsegajo različne pojave kot so psihološki pojavi, posamezniki in vzorci interakcije med posamezniki. Podobno uvrščajo različni sociologi na makro raven različne družbene pojave od pozicij, populacij, družbe in njene strukture do svetovnih sistemov (Ritzer 1996, 495). Pri konceptualizaciji povezav med čustvi in delovanji ter interakcijami, ki izhajajo iz čustev na eni strani in makro strukturami na drugi strani, se bomo naslonili na model mikro-makro povezave avtorja G. Ritzerja (1996), ki ga bomo dopolnili z definicijo mikro sfere avtorja J. H. Turnerja (1990).

Pri oblikovanju glavnih ravni družbenega sveta razlikuje G. Ritzer (1996, 494-498) dva kontinuuma družbene resničnosti. Prvi kontinuum določata dva pola: mikro in makro družbeni pojavi, ki se razvrščajo od individualnih akterjev, njihovega mišljenja in delovanja preko interakcij, skupin in organizacij do družbe in svetovnih sistemov. Drugi kontinuum določata objektivni in subjektivni pol, kar pomeni, da je potrebno upoštevati, da so vsi mikro in makro družbeni pojavi bodisi objektivne ali subjektivne narave. Makro-objektivna raven vključuje obsežne materialne resničnosti in strukture kot so družba, vlade, birokracija, pravo, arhitektura, tehnologija in jezik.³ Makro-subjektivna raven zajema obsežne nematerialne pojave kot so kultura, norme in vrednote. Na mikro ravni vključuje mikro-objektivna resničnost objektivne entitete kot so vzorci obnašanja, delovanja in interakcije, medtem ko mikro subjektivna sfera zajema duševne procese, s katerimi ljudje

² Npr. s proučevanjem povezave med mikro (emocionalnimi) procesi in makro strukturami se odpirajo nove raziskovalne možnosti na deficitarnih področjih simboličnega interakcionizma (Franks 1985, 161-162). Po drugi strani omogoča zanimanje za interakcijske procese doseganje (pogosto deficitarne) empirične osnovanosti strukturalne analize.

³ Pri obravnavi učinkov makro ravni na čustva bomo jezik uvrstili v polje makro-subjektivnost.

konstituirajo družbeno resničnost. Križanje obeh kontinuuumov (mikro-makro, objektivno-subjektivno) tvori štiri ravni družbene analize, ki so po Ritzerju pomembne same po sebi, še bolj pa njihov notranji in medsebojni dialektični odnos.

Čustva kot integralni del mikro ravni družbene realnosti

Čeprav so nekatera čustva tesno povezana z določenimi oblikami obnašanja, pa samo čustvo ni istovetno z delovanjem oziroma impulzivnim obnašanjem, ki iz njega izhaja.⁴ Ker so čustva primarno subjektivni pojavi, duševni procesi, sodijo v Ritzerjevem modelu v mikro subjektivno polje. Vendar čustva niso zgolj refleksivne narave, ampak - za razliko od sentimentov, ki bolj kot delovanje spodbujajo psihične procese - nagibajo subjekt k delovanju ali dejanjem. Drugače povedano, jasno izražen behavioralni impulz čustev (običajno, ne pa nujno, se čustva izražajo prek določenega delovanja oz. obnašanja) definira čustva kot subjektivne vidike objektivnih vzorcev obnašanja, delovanja in interakcij, v katere vstopajo akterji. V tem smislu je obravnavo čustev mogoče povezati z družbeno analizo, ki v Ritzerjevem modelu ustreza polju mikro-objektivnost. Da bi pokazali čustva kot integralni del vseh konstitutivnih procesov mikro univerzuma, je smiselno upoštevati Turnerjevo (1990) podrobnejšo razčlenitev, po kateri konstituirajo mikro področje družbene realnosti trije procesi: motivacijski, interakcijski in strukturirajoči procesi.

Motivacijski procesi

Motivacijo opredeljuje intenzivnost ali energija, ki posameznike mobilizira za delovanje in interakcijo. V splošnem smislu se motivacija nanaša na "processe vključene v vzbujanje, usmerjanje in ojačevanje individualnega delovanja" (Geen 1995, 38) in interakcij. Čustva vplivajo na akterje kot močan motivacijski ali mobilizacijski vzgib obnašanja oz. delovanja in interakcij. Motivacijski potenciali čustev⁵ izhajajo iz vrednotenjskega vidika odnosa med subjektom in objektom čustva.

⁴ Verjetno najpogostejša primera napačnega istovetenja čustev in delovanja oz. obnašanja sta enačenje strahu z umikom ali begom in jeze z agresivnim obnašanjem. Jeza je samo ena od možnih čustev v ozadju agresivnega obnašanja, saj se kot agresivno obnašanje lahko izražajo tudi druga čustva kot so zavist, sovraštvo, frustracija, strah, ljubosumnost. Po drugi strani ni nujno, da se jeza eksternalizira, a tudi ko se behavioralno izrazi, ni nujno, da se udejanji na agresiven način. Reduciranje čustev na obnašanje ali visceralne reakcije, je prisotno v teoretskih diskurzih (npr. behaviorizem) in v zdravo-razumskem mišljenju. Splošno prepričanje, da je čustvo neka vrsta avtomatskega obnašanja, je prevladovalo še v nedavni preteklosti, medtem ko v sodobnih pogojih (verbalno in ekspresivno) izražanje čustev ne pomeni več, da subjekt avtomatsko deluje na osnovi izraženih čustev. Npr. med zalivsko vojno so piloti, intervirajući v svojih letalih pred samim bojnim vzletom, na televiziji odkrito izražali svoj strah. Takšnega priznanja si v drugi svetovni vojni, ni bilo mogoče zamisliti, kajti to bi pomenilo, da se subjekt nahaja v stanju, ki bistveno onemogoča njegovo učinkovito izvajanje bojnih operacij.

⁵ Ti so vsebovani v samem etimološkem pomenu lat. *movere*, gibati se navzven ali k nečemu; *e+movere*, emocija; koren besede za emocijo je isti kot pri besedi motivacija.

Ocena dražljajske situacije v veliki meri določi prioritete delovanja: po pravilu se izogibamo tistim (interakcijskim) situacijam, objektom in dejavnostim, ki povzročajo neugodje oziroma negativna čustva (npr. gnus, strah), usmerjamo pa se k tistim, ki zbujejo ugodje oziroma pozitivna čustva (npr. veselje, simpatija). V tem smislu so čustva pogosto predhodniki motivacijskih pojavov: ocena kot bistvena sestavina večine človeško značilnih čustev ima neposredne motivacijske implikacije. Ocena pomena dražljaja kot osebno pomembnega aktivira specifične biološke programe, ki pripravijo telo za adaptivno delovanje. Telesne spremembe v visceralnih funkcijah (avtonomni živčni sistem in endokrini sistem) in v motornih funkcijah (somatski živčni sistem) "dvignejo energetske nivo telesa in mobilizirajo organizem za eventualno delovanje: pripravljenost za delovanje ima kvaliteto motivacije" (Milivojević 1993, 32). Tako ocena osebne pomembnosti dražljaja vodi k motivacijskim težnjam.

R. Collins (1981, 1990) govori o emocionalni energiji, ki se kaže v pripravljenosti za delovanje, le-ta pa se izraža v prevzemanju iniciative znotraj družbenih odnosov oz. v odnosu do posameznih oseb. Visoka stopnja emocionalne energije je povezana z občutjem samo-zavesti in navdušenosti za družbeno interakcijo, nizka stopnja emocionalne energije (npr. depresija) pa povzroči umik od aktivnosti in izogibanje interakcijam z drugimi. Samo-zavest, povezana z občutjem gotovosti in trdnimi pričakovanji, predstavlja emocionalno osnovo in pozitivno spodbudo delovanja akterjev (Barbalet 1996, 76-77). Za razliko od sramu in plašnosti, ki spodbujata družbeno konformnost subjekta, ustvarja samo-zavest spodbude, ki vodijo k samo-določenemu delovanju. Glede na motivacijski odnos do delovanja, se samo-zavest razlikuje tudi od anksioznosti, žalosti, potrnosti in obupa, ki vodijo k negotovosti, ta pa zmanjšuje subjektovo pripravljenost za delovanje.

Čustva so posebej pomembna kot motivacijska stanja, ki vplivajo na interakcijo, ki po Turnerju (1990, 593) predstavlja najosnovnejšo enoto sociološke analize. Sodelovanje akterjev je emocionalno osnovano, pri čemer je posebej pomembno zaupanje. Že klasični sociolog G. Simmel (1964, 318) je zaupanje opredelil kot čustvo, ki je zlasti v modernih, objektiviziranih družbah pomembna osnova in oblika družbenih interakcij. Zaupanje opredeljuje J. Barbalet (1996, 77) kot "občutje, da se lahko nekako zanesemo na druge; brez tega občutja sodelovanje z drugimi kot samostojno delujočimi posamezniki ne bi bilo mogoče." Osnova zaupanja nista znanje ali preračunavanje, ampak "afektivno ali emocionalno sprejemanje odvisnosti od drugih" (ibidem, 78).⁶ Na osnovi zaupanja delujejo posamezniki tedaj, ko njihova pričakovanja glede prihodnjih delovanj drugih pozitivno vplivajo na njihova lastna delovanja.⁷ Zaupanje je pomembno, saj delovanja udeležencev v pro-

⁶ Tako opredeljujeta zaupanje tudi T.D. Kemper in N. Luhman (Barbalet 1996, 78), po katerem je zaupanje v sistem konstitutivni dejavnik kompleksne družbe (Jogan 1995). Tudi A. Giddens (1991) opredeljuje zaupanje kot eno od osrednjih lastnosti visoko moderne dobe. Z razvojem abstraktnih sistemov, katerih načela delovanja so običajnim ljudem nejasna - medtem ko je njihovo vsakdanje življenje odvisno od njih - postane zaupanje v brezosebna načela in anonimne druge neizogiben pogoj družbene eksistence.

⁷ Povezava zaupanja in samo-zavesti je v tem, da zaupanje vključuje trdna, gotova pričakovanja, da se bodo delovanja drugih skladala z našimi pričakovanji glede njihovega delovanja.

cesih sodelovanja potekajo istočasno ali pred delovanji drugih, kar pomeni, da akter ne more vedeti, kako bodo delovali drugi. Zaupanje tvori emocionalno osnovo ter zadosten in nujen pogoj sodelovanja, medtem ko nezaupanje omejuje možnosti sodelovanja. Družbeno življenje v veliki meri temelji na procesih sodelovanja, ki ga poleg dejavnikov prisile in/ali samo-interesa, zagotavljajo prav emocionalni mehanizmi medsebojnega zaupanja.⁸ Zapletena mešanica zaupanja in nezaupanja označuje negotove družbene vezi. Vzajemno zaupanje in s tem varne vezi se oblikujejo tedaj, ko člani skupine razvijejo ne le kognitivni, ampak tudi emocionalni konsenz (delitev čustev). Emocionalni konsenz lahko signalizira varne vezi celo, če med člani ni kognitivnega soglasja, medtem ko lahko pomanjkanje emocionalnega konsenza izraža negotove vezi celo tam, kjer prevlada kognitivno soglasje (Scheff 1990, 183).

Interakcijski procesi

Interakcijske procese kot drugo konstitutivno sestavino mikro sfere opredeli Turner (1900, 597) kot "vzajemno branje, interpretiranje in odzivanje na geste drug drugega". Čeprav te subtilne procese označuje visoka kompleksnost, pa interpretiranje znakov drugih in signaliziranje lastnih namer drugim v glavnem ne povzroča težav. Relativno "gladko" potekanje teh procesov temelji na "kognitivni osnovi signaliziranja in interpretiranja" - posamezniki imajo miselne zmogljivosti (racionalno vrsto kognicije), s pomočjo katerih tehtajo, ocenjujejo in anticipirajo ter "priročno zalogo vedenja" (A. Schutz).

Toda gole miselne zmožnosti ne zadostujejo. V razumevanje in interpretiranje situacij vstopajo tudi čustva ali drugače, čustva (manj racionalna vrsta kognicije) predstavljajo integralni del "kognitivne osnove signaliziranja in interpretiranja". Kot ugotavlja N. Denzin (1990, 181), je človeška emocionalnost "osnova interpretacije in razumevanja v vsakdanjem in znanstvenem življenju (...) Družbene strukture vsakdanjega življenja zahtevajo emocionalno intersubjektivnost, to je, sposobnost subjektov, da emocionalno in kognitivno razumejo pomene in namere drugih (...) Emocionalnost ustvarja in se nahaja v osnovah vsakdanjega družbenega življenja." Proces interpretacije je ključno odvisen od razlagalnih (interpretativnih) oziroma vrednotenjskih zmogljivosti čustev.

Emocionalnost interakcijskih partnerjev je vključena tudi v procese signaliziranja. Čustva imajo signalno funkcijo - drugim sporočajo odzive in namere, spodbude obnašanja oz. delovanja (Hochschild 1983),⁹ kar pomeni, da dobi akt izražanja čustev v polju socialne komunikacije pomen sporočila ali transakcije: postane dražljaj, ki ga drugi interpretirajo v skladu s svojimi kulturnimi in indivi-

⁸ F. Fukuyama v svoji knjigi *Zaupanje* ugotavlja, da vsa uspešna gospodarstva temeljijo na visoki stopnji zaupanja, torej na vrednotah, širših od individualnega samo-interesa. Po njegovem prepričanju ima zaupanje veliko in (iz)merljivo ekonomsko vrednost (po A. Kanjuo-Mrčela, "Skлади kanalizirajo kapital v porabo", *Sobotna priloga Dela*, 1. Marec 1997).

⁹ Obrazni izrazi čustev so se verjetno razvili kot predjezikovni, nebesedni medij za hitro sporočanje o dogodkih v okolju in o subjektovih lastnih potrebah in namerah (Gordon 1991, 170).

dualnimi kodami (Milivojević 1993, 49-50). Emocionalni izrazi razkrivajo in sporočajo subjektovo ovrednotenje, oceno situacije, njegovo pozornost in vpletenost v družbeno interakcijo oz. srečanje (npr. izrazi vznemirjenosti in z dolgočasnosti kažejo različen odnos, podporo ali spoštovanje do sogovornika, odnosa ali skupine). Čustvo igra v interakcijski mikropolitiki - ustvarjanju in pogajanju o hierarhiji, "družbenem mestu" posameznika v družbenem odnosu - pomembno strateško vlogo: udeležencem interakcije rabi kot "označevalec prostora". Čustvo ima pomen informacije o tem, "kje stojimo" v določenem trenutku glede na druge (npr. sram, ponos, globoko spoštovanje) in obenem izraža "zahteve po mestu", sporočila o tem, "kakšno mesto" smo si izbrali ali želimo zavzeti (npr. jeza, ljubezen) (Clark 1990). Funkcija čustev je tudi razkrivanje identitet (npr. starost, razredni položaj). Intenziven čustveni odziv subjekta ima lahko pomen strateškega, retoričnega opozorila o globoki predanosti določeni vrednoti ali o nekem močnem pričakovanju (Gordon 1990, 170).

Ko govori Turner o vrstah signaliziranja in gestikuliranja ("gesturing") navaja, da se proces vzajemne signalizacije in interpretiranja odvija tudi preko procesa prevzemanja vloge drugega. Ta proces duševnega postavljanja v vlogo oz. položaj drugega in usmerjanje lastnega delovanja tako, da se prilagaja verjetnemu poteku delovanja (vloge) drugega, posameznikom omogoča, da sodelujejo drug z drugim. Vendar govori Turner zgolj o kognitivnem prevzemanju vloge. V človeški interakciji pa igrajo pomembno vlogo tudi spremljajoči emocionalni procesi kognitivnega prevzemanja vlog ali "čustva prevzemanja vloge" ("role-taking emotions") (Shott 1979, 1323). Čustva kot so krivda, sram, zadrega, ponos, samoljubje in empatija (kot emocionalna izkušnja) so neločljivo vključena v procese signaliziranja in predstavljajo motivacijsko silo, ki usmerja individualna delovanja in interakcije med akterji. Empatija (v smislu delitve čustev z drugimi) povečuje zavest posameznika o občutjih drugih in tako omogoča vstopanje v tuje izkušnje in s tem prilagajanje delovanjem drugih; omogoča tudi, da posameznik "opusti svoje trenutne sebične želje" in ga vodi k "nudenju pomoči drugemu in s tem k prilagajanju samega sebe in svojih delovanj moralnim standardom skupine" (Denzin 1990, 180).

Posamezniki vstopajo v interakcijo, kot navaja dalje Turner (1990, 601), s čisto implicitno predpostavko, da jih vežejo skupni svetovi (A. Schutz, E. Goffman, H. Garfinkel). Pomemben delež delovanja posameznikov v interakciji torej predstavlja signaliziranje - in iskanje signalov pri drugih - da delijo skupne zunanje in notranje svetove. V tej povezavi je pomembna ugotovitev R. Collinsa (1984, 386), da strukturo družbenih svetov nadzorujejo emocionalni in ne kognitivni mehanizmi, saj čustva predstavljajo - glede na kognicijo - "bolj fundamentalno sestavino družbene interakcije in človeškega akterja" (1986, 1348) in da "interakcije in njihove spremljajoče kognicije temeljijo na nekognitivnih osnovah" (1981, 262), t. j. na občutjih in čustvih.¹⁰ Večina ljudi večino časa deluje na osnovi domnevne normalnosti, ki ni podvržena zavestni presoji: "Tiho ozadje, ki presega očitno kognicijo in

¹⁰ *Alli kot to Collins še drugače izrazi: "Naše kognicije se odvijajo v kontekstu čustev, ki jih je napačno pojmovati kot izolirane individualne aspekte individualne psihologije, ampak jih je treba razumeti kot bistveno družbene in dinamične" (1986, 1348).*

predstavlja podlago običajno nevprašljive družbene rutine, je po mojem stališču emocionalno" (Collins 1986, 1348). Garfinklovo "mundano realnost" označuje dlje trajajoče, manj očitno "občutje - poudarjam, da je to prej občutje kot pa eksplicitno spoznanje - da se ne dogaja nič neobičajnega"; ta "občutek običajnosti" ("mundanity") ima skratka generične emocionalne kvalitete (Collins 1990, 30). Znani Garfinklovi eksperimenti iz leta 1967 so pokazali, da kršitve zdravorazumskega vedenja, njegovih običajno "tihih" vidikov in samoumevnih konvencij ter s tem zlom običajnega poteka/ređa stvari sprožijo intenzivne negativne odzive sodelujočih - običajno čustveni izbruh, osuplost, jezo ali depresijo. To pomeni, da se čustva, ki podpirajo družbeno realnost, izrazijo v intenzivnejši obliki. Ali povedano drugače, ob razkritju arbitrarnosti in tihe konstruiranosti družbenih svetov so "prizadeta" čustva, ki tvorijo osnovo razpoloženj, ki prežemajo družbeno življenje in podpirajo običajno realnost. Na podlagi Garfinklovih odkritij lahko sklenemo, da so čustva tesno vpletena v interakcijske procese, ki so vključeni v družbeno konstrukcijo realnosti in da izražajo posebne ranljivosti človeško producirane družbenega ređa.

Pojem čustva se v vsakdanjih in teoretskih diskurzih običajno nanaša na neadne in dramatične, razdiralne, kratkotrajne emocionalne izkušnje s spremljajočimi fiziološkimi simptomi in ekspresivnim obnašanjem. Večina konvencionalnih diskusij in raziskav se tako osredotoča na kratkoročne čustvene izbruhe, ki razbijejo "normalen" tok aktivnosti. Tej usmeritvi seveda ni mogoče odrekati legitimnosti, vendar pa so po drugi strani možnosti analize povezav med čustvi in širšimi družbenimi procesi in strukturami omejene, če spregledamo ali ne upoštevamo manj dramatičnih, trajnejših čustvenih in razpoloženskih stanj ter njihovo oblikovalno vpletenost v procese družbenega življenja.

Čustva niso zgolj mehanični pojavi in "priložnostni vdori" v normalne poteke vsakdanjih rutin, ampak neprekinjeno prežemajo procese družbenega življenja. Čustva torej niso atipični pojavi interakcijskega in družbenega življenja, ampak so v njem nepretrgoma navzoča, zato jih je smiselno pojmovati kot njegov vselej prisoten konstituens. Udeleženci interakcij se vselej nahajajo v nekem emocionalnem stanju oz. občutju, razpoloženju ali sentimentu, ki predisponirajo, določajo ali prežemajo njihovo pozornost, zaznavanje, dojemanje, interpretacije, interes, želje in racionalne oblike spoznavanja (kognicije), s čimer usmerjajo njihovo mišljenje in delovanje.

Takšna emocionalna stanja bi lahko v nasprotju s "faznimi" poimenovali "tonska", saj dajejo življenju ton oziroma obarvajo doživljanje sveta. Intenzivnost tonskih čustev je relativno manjša, tipično jih ne spremljajo zaznani telesni odzivi (to je, intenzivno čutenje vzbujenja): v glavnem se odvijajo pod ravnijo zavestne refleksije. Kljub tem lastnostim, imajo lahko odločilen vpliv na številne vsakdanje odločitve in delovanja akterjev. Sama intenzivnost fizioloških telesnih sprememb ob čustvenem doživljanju nima kritične vloge v proučevanju povezave med emocionalnimi in družbenimi procesi (predvsem) z vidika vpletenosti prvih v druge. Tipične lastnosti nedramatičnih čustev niso nezdružljive z družbeno funkcijo, ki jo opravljajo. Manj silovita čustva vodijo mišljenje in delovanje akterja - v primerjavi s

tipičnim (vidnim, očitnim) učinkovanjem dramatičnih čustev - na bolj subtilne načine, ki pa se jih vselej ne zavedamo.¹¹

Čustva so v mikro interakcijskih procesih skratka kontinuirano prisotna kot neločljiva in osrednja sestavina vsake in sleherne človeške interakcije ali družbenega srečanja. Vsak udeleženec vstopa v interakcijo z nekim razpoloženjem in emocionalnimi pričakovanji, ki jih potem sama interakcijska izkušnja potrdi, intenzivira, modificira in spremeni. Čustva imajo v družbenih interakcijah pomembno označevalno, sporazumevalno in interpretativno funkcijo: posamezniki s svojimi čustvenimi odzivi in izrazi poročajo svoja razumevanja situacije, odnos do objektov in družbenega sveta sploh, svoje namere, pričakovanja, zahteve in vrednote. S pomočjo svojih občutij in čustev posamezniki spoznavajo drug drugega¹² (in samega sebe), se zbližujejo, potrjujejo, povezujejo ali oddaljujejo. Udeleženci interakcij na osnovi svojih emocionalnih razumevanj drugih in situacij tako oblikujejo in vodijo interakcije. Ni torej družbenih odnosov, ki bi se odvijali v odsotnosti bodisi mišljenja ali čustva.

Strukturirajoči procesi

Mikro strukturirajoči procesi kot zadnji od treh konstitutivnih procesov mikro ravni družbene stvarnosti se nanašajo na ohranjanje in organizacijo interakcije v času in prostoru (Turner 1990, 600). Strukturiranje interakcije učinkovito olajšuje ritualizacija kot tisti mehanizem, ki določa standardizirano in stereotipizirano zaporedje gest za posamezne elemente interakcij - odpiranje in zaključevanje interakcij, zaporedja, ponovno vzpostavljanje pravilnega stanja ("repairs"), osredotoča pozornost udeležencev in ustvarja emocionalno razpoloženje interakcije. V strukturirajoče procese so torej vpletena "emocionalna interakcijska razpoloženja".

Funkcije emocionalnih stanj in procesov v strukturirajočih procesih, ki ohranjajo in organizirajo interakcijo, so razvidne v Collinsovem modelu ritualne interakcije (1975, 1981, 1990). V interakcijah je glavna dejavnost konverzacija, ki osredotoča pozornost udeležencev na vsebino interakcije, na isti objekt (predmet pogovora) ali dejavnost ter ustvarja vzajemno zavest o pozornosti drugega. Konverzacije so rituali, ki ustvarjajo skupno resničnost in verovanje v to skupno

¹¹ Po T. Scheffu (1988, 399) odrasle osebe dejansko nepretrgoma doživljajo ponos ali pa sram, ki pa sta običajno povsem neopazna. Kljub "slabi vidnosti" teh čustev, pa igra sram ključno vlogo v družbeni konformnosti subjekta. Podobno ugotovlja M.Z. Rosaldo (1994 148), ki pravi, da se čustvo sramu pojavlja priložnostno (samo) v posebnih kontekstih in odnosih ali pa predstavlja stalen dejavnik podružbljanja v bistvu "nedružbenih duš".

¹² M. Scheler (Cathoun in Solomon 1984) pravi, da sta poznavanje in razumevanje drugih duhov posledici neposrednega emocionalnega stika z drugimi.

resničnost, ki postane simbol skupinske solidarnosti¹⁵. Ključno vlogo v interakcijskih ritualih imajo čustva. S tem, ko udeleženci interakcijskega rituala osredotočijo pozornost na isto stvar in se zavedajo osredotočene pozornosti drug do drugega, se "ujamejo" v čustva drug drugega ("emotional contagion"). Posledica tega je, da postaja emocionalno razpoloženje močnejše (npr. udeleženci pogreba postajajo vse bolj žalostni v toku uspešnega pogrebnega rituala) in bolj prevladujoče (glavno skupinsko čustvo izrine drugačna oz. nasprotna občutja in emocionalna stanja).

Uspešnost ali neuspešnost konverzacijskega rituala je torej odvisna od skupnega emocionalnega razpoloženja, ki opredeljuje zmožnost udeležencev, da ustvarijo skupno realnost. Kolikor močnejše je skupno emocionalno razpoloženje, toliko bolj realen je za udeležence predmet konverzacije in večja je solidarnost v skupini. Emocionalne nagnjenosti je v tem smislu mogoče pojmovati kot nujne okoliščine za uspešno interakcijo. Najosnovnejša emocionalna sestavina interakcije je minimalen pozitiven sentiment do drugega; solidarnostni sentiment se tako raztezajo od minimalnega izražanja nesovražnosti do tople vzajemne simpatije in entuziastične skupne dejavnosti. Ta čustva vstopajo v medsebojno delovanje kot posledica predhodnih interakcijskih izkušenj in omogočajo reprodukcijo (ohranjanje interakcije v prostoru in času) ali spreminjanje vzorcev interpersonalnih odnosov.

4 — Posameznik, ki se uspešno vključuje v ritualne interakcije in ga drugi sprejmejo, kopiči pozitivno emocionalno energijo, ki se izraža v tem, kar običajno imenujemo samo-zavest, zagretost ali vnema in gorečnost. Ti emocionalni viri, pridobljeni v dani interakciji, predstavljajo podlago za uspešno vključevanje posameznika v prihodnje interakcije. Zavrnitev ali pomanjkanje uspešnega vključevanja v konverzacijske verige povzročajo znižanje emocionalne energije posameznika (npr. potrnost), ki povzroči umik od ekspresivnosti in aktivnosti. Bolj ko je emocionalno vzburljenje v interakcijskem ritualu intenzivno, več emocionalne energije pridobi posameznik na podlagi svoje udeležbe. Ker so interakcijski rituali v času povezani v verige, to pomeni, da rezultat predhodne interakcije (v čustvih in simbolih) predstavlja vložek za naslednje interakcije; emocionalna energija se v času kopiči (pozitivno ali negativno).

Sedaj, ko smo predstavili čustva kot neločljivi del vseh konstitutivnih procesov mikro univerzuma, bomo pokazali empirične zveze med čustvi in širšo družbo oz. s širšimi institucionalnimi oblikami družbene organizacije.

¹⁵ Konverzacijska vsebina predstavlja durkheimovski sveti objekt, ki je za skupino - ne glede na banalnost, partikularnost ali ezoteričnost - ključnega pomena; označuje članstvo v skupini za tiste člane, ki jo resnično spoštujejo. Predmet konverzacije je sredstvo, s pomočjo katerega se je skupina sposobna poenotiti. Konverzacija je kult. ki ustvarja referenčno točko moralne solidarnosti: tisti, ki verjamejo, so dobri; obramba verovanja in s tem skupine je pravična; nevera in napad na simbole, konverzacijsko vsebino, ki drži skupino skupaj, je zlo.

Prežemanje med mikro in makro procesi

Makro objektivne (npr. družbena struktura: način ekonomske produkcije, družbene institucije, stratifikacijski sistem, urbanizacija, kompleksnost itd.) in makro subjektivne strukture (kultura, norme, vrednote) in procesi prispevajo k oblikovanju človeške emocionalnosti in iz nje izhajajoča delovanja ter interakcije. Toda razmerje med makro (objektivnimi in subjektivnimi) družbenimi in mikro (objektivnimi in subjektivnimi) emocionalnimi procesi ni enosmerno: procesi in pogoji na makro ravni predstavljajo (družbeni) vir emocionalnih pojavov in obnem objekt, k oblikovanju katerega prispevajo ti družbeno ustvarjeni pojavi. Mikrointerakcije učinkujejo "od spodaj navzgor" - vsakdanji emocionalni procesi vplivajo na makro raven v smislu ohranjanja, utrjevanja ali spreminjanja kolektivnih struktur. Predpostavko o družbeni naravi čustev (čustva kot odvisna spremenljivka) je torej treba dopolniti s tematizacijo njihovih družbenih učinkov. Zato je smiselno vprašanje, kako emocionalni procesi učinkujejo (nazaj) na makro družbeno realnost in prispevajo k njeni reprodukciji in spreminjanju.

Učinki makro družbenih pojavov na čustva in delovanja ter učinki čustev in iz njih potekajočih delovanj in interakcij na makro raven, so posredovani preko posredovalnih členov oz. intermediarnih družbenih struktur, ki v Ritzerjevem modelu ustrezajo skupinam, institucijam in organizacijam, v katerih so akterji neposredno udeleženi oz. mikrodružbenim interpersonalnim vezem (npr. zakonska zveza, odnosi v okviru vzgoje otrok, družbene mreže). Vpliv družbeno-strukturne in kulturne organizacije na zasebno emocionalno doživljanje ter emocionalne vidike medsebojnih delovanj bomo v nadaljevanju orisali z vidika dinamike družbeno-strukturnih sprememb in z vidika širših kulturnih okvirov, to je, normativnih pritiskov ter lingvističnih sredstev.

Prevod makro procesov na mikro raven emocionalnih procesov

Vsak širši družbeni pojav ima strukturalne in kulturne učinke na akterja. Pri obravnavi povezave med konstitucijo družbe in splošno družbeno-strukturno dinamiko ter emocionalnimi elementi namreč predpostavljamo delno družbeno-zgodovinsko konstituiranost in spremenljivost človekove subjektivitete. Institucionalne spremembe vplivajo na subjektivno izkušnjo - ki jo v najsplošnejšem smislu razumemo kot doživljanje, vrednotenje in osmišljanje sveta, drugih in samega sebe - s tem pa tudi na emocionalno plat izkušnje ljudi.

Spremembe v čustvih sprožajo učinki, ki jih imajo družbeno-strukturne spremembe v odnosih in skupinah, znotraj katerih se čustva doživljajo in izražajo (npr. zakonska zveza, družinska struktura, družbene mreže, vzgojni vzorci in odnosi), v normah, ki predpisujejo primerna čustva, in njihova izražanja, v besednjakih, s pomočjo katerih člani družbe opredeljujejo čustva in v osebnih temperamentih in emocionalnih stilih, ki jih družba bodisi podpira bodisi zavrača (Gordon 1990, 147, 149). Učinke makro ravni na čustva in emocionalne odnose ponazarja nekaj naslednjih primerov.

Na čustvene odnose med očeti in sinovi so v zgodovini močno vplivali societalni vzorci dedovanja. Rimski očetje so imeli neomejeno oblast nad svojimi odraslimi sinovi, vključno s pravico razdedinjenja ali celo obsodbe na smrt. V okviru takšne pravne in ekonomske urejenosti odnosov, so se sinovi očetov običajno bali in jih sovražili, kar se je kazalo tudi v visoki stopnji očetomorov (Gordon 1990, 147).

Med toskanskim plemtvom se je v času renesanse oblikovala družinska privatnost in emocionalna intimnost (Gordon 1990, 146). Strukturalni dogodki in okoliščine, ki so ustvarili družbene predpogoje za razvoj novega čustvovanja ("solistikacija senzibilnosti"), so bili naslednji: (1) nova segregacija gospodinjstev od nečlanov, (2) ločevanje družinskih članov zaradi trgovskih in vojaških misij, (3) navada skrbi za bolne in umirajoče družinske člane na domu in drugi dejavniki. Ti novi vzorci odnosov so ustvarili emocionalne situacije, npr. hrepenenje po odsotnih družinskih članih, veselje oziroma radost ob ponovnem snidenju in doživljanje dolgotrajnih agonij bližnjih. Emocionalne odzive (intenzivnost, okolje izražanja, objekte čustvovanja) na nove strukturalne pogoje in situacije so določali makro-subjektivni dejavniki: ideje ter prepričanje o čustvih in norme emocionalnega doživljanja ter izražanja. Ker je razlikovanje med privatnim in javnim postajalo v omenjenem obdobju vse pomembnejše, se je npr. od žensk pričakovalo, da so spontano izražanje čustev omejile na sfero privatnega življenja. Situacije, ki so jih člani gospodinjstev sprejeli z ravnodušnostjo v primeru, ko so bili vključene tuje osebe, so bile v gospodinjstvih doživete bolj osebno in neposredno, čustveno in celo strastno.

Dolgoročno zmanjševanje velikosti družine povzroča intenzivnejši emocionalni odnos staršev do otrok in ljubosumnost med sorojenci, kar so spremljala tudi spremenjena pravila čustvovanja (Stearns 1988). Prehod od "modrega ovratnika" k "belemu ovratniku" in naraščanje storitvenih poklicev so strukturalne spremembe, ki so ustvarile pogoje za spremembe v emocionalni izkušnji in delovanju (Hochschild 1983; Stearns in Stearns 1986). Kot je pokazal W. J. Goode (1964, 37-43), makro stratifikacijski sistem določa omejitve individualnemu delovanju in sklepanju partnerskih zvez na podlagi ljubezni. Zaradi večje preglednosti bomo prevod makro procesov na mikro raven emocionalnih procesov v nadaljevanju razčlenili ločeno, glede na makro-objektivne in makro-subjektivne vplive.

Makro-objektivni vplivi

Hipoteze o emocionalnih spremembah kot posledicah družbeno-strukturalnih sprememb vsebujejo že nekatere klasične teorije. C. H. Cooley (1909/ 1962) je npr. ugotovil, da so čustvena odzivanja ljudi v tradicionalni družbi priložnostna in intenzivna, medtem ko so čustva v moderni dobi pojavljajo pogosto, vendar so bolj zmerna in - zaradi naraščajočega števila družbenih stikov - številnejša. Po F. Tönniesu (1887/1963) so za pred-moderne družbe značilni intimni, sentimentalni in stabilni odnosi ("Gemeinschaft"), v modernih družbah ("Gesellschaft") pa prevladujejo hladni, preračunljivi in brezosebni odnosi. Po G. Simmlu so pred-moderne družbe emocionalno strukturirane, moderno življenje pa je postalo manj

čustveno. V svoji razpravi *Metropolis in duševno življenje* (1964, 409-424) ugotavlja, da ustvarja urbanizacija (makro-objektivni družbeni pojav) novo vrsto fizičnega in družbenega okolja, ki producira novo družbeno izkušnjo, spremembe na ravni osebnosti, zadržan in odnosov. Urbano življenje ustvarja psihološke pogoje - t. im. "ojačitev živčnega spodbujanja" - pred katero se posamezniki zavarujejo s pomočjo višje stopnje intelektualnosti. Metropolitanski tip človeka "reagira s svojo glavo namesto s svojim srcem" (ibidem, 410). Kompleksnost in obsežnost metropolitanskega življenja v modernih družbah sta v družbeno življenje in odnose vnesla točnost, kalkulativnost, natančnost, brezosebnost in podobne lastnosti, ki izključujejo bolj spontane oblike emocionalnosti in njenega izražanja. V družbi, kjer prevladuje analitični in kalkulativen duh, "virtuozi čustev" niso več mogoči. Za ljudi, ki živijo v velikih mestih, je tako značilna brezčutnost (ravnodušnost).

Moderna družba je vpeljala naraščajočo diferenciacijo socialnih funkcij, ki so spremljale spremembe v psihološki strukturi modernega človeka. Pomembno sredstvo v koordiniranju socialnih funkcij postane časovno usklajevanje, disciplina časa, ki jo zahteva industrijska delitev dela. Askeza rednega dela, diktatura ure in kontrola čustev postanejo "neusmiljeni naravni zakon" modernizacijskega procesa, temeljni pogoj, ki omogoča prilagoditev na naraščajočo kompleksnost in obsežnost delitve dela. Participacija v tehnološki produkciji (makro-objektivni pojav) modernih družb zahteva nadzorovano obliko emocionalnosti (Berger, Berger in Kellner 1974). Posameznik se mora obvladovati, da bi lahko funkcioniral kot del stroja; na delovnem mestu ni prostora za občutke in čustva ter čustveno izražanje. Kontrolo čustev narekuje tudi participacija v svetu birokracije kot tipične racionalne oblike organizacije in ene od osrednjih značilnosti modernih družb. Že M. Weber (1968, 340) je govoril o "prevladi duha formalistične brezosebnosti, "sine ira et studio", brez sovraštva ali strasti in zato brez čustev ali zanosa".

Enega najpomembnejših poskusov teoretizacije povezav med makro družbenimi strukturami, ali bolj točno, makro-objektivnimi (moč, oblast, država) in makro-subjektivnimi (kulturne navade, norme in standardi) strukturami in subjektiviteto ter čustvi predstavlja delo Norberta Eliasa. V svojem delu *Proces civilizacije (Über den Prozess der Zivilisation, 1939/1978)* je pokazal, da sta usmeritev in urejanje človeškega delovanja odvisni spremenljivki razvojnih procesov družbe. Na podlagi zgodovinske analize je poskušal dokazati oblikovanje novih oblik subjektivitete kot posledico oblikovanja moderne države (ustanovitve stabilne monarhije) in sprememb v standardih in normah glede manir in telesne dostojnosti v zahodni Evropi v obdobju petih stoletij. Koncept civilizacije se nanaša na naraščajoči družbeni nadzor nad obnašanjem in čustvi, kar je vodilo k povečanemu občutenju sramu, zadrege in gnusa. Afektivne in behavioralne omejitve so bile tesno povezane z razvojem dvorne aristokracije in potreb dvorjanov, da izražajo primerno stopnjo afektivnega in behavioralnega samo-obvladovanja v stikih s svojimi nadrejenimi. Naraščajoča afektivna kontrola je bila povezana z ostrimi razlikami med privatno in javno sfero - intimnost emocionalnega izražanja je bila v glavnem omejena na privatno področje življenja. Postopne spremembe v standardih in kodah čustvovanja in obnašanja ter spremljajoče afektivne in behavioralne spremembe torej po Eliasu potekajo v zgodovinskem kontekstu spreminjajočih se družbenih

struktur in odnosov oblasti v renesančni Evropi: spreminjanje razredne strukture, pojav dvornega življenja in naraščajoča monopolizacija oblasti, rast buržoazije (njena naraščajoča moč je ogrožala prednostni položaj dvorjanov in plemstva) in potreba aristokracije po distanciranju od buržoazije ter potreba buržoazije po distanciranju od še nižjih slojev v družbi (kmetje in urbani proletariat) itd.

Makro-subjektivni vplivi

K oblikovanju in spreminjanju čustev prispevajo, poleg makro-objektivnih pogojev in struktur, tudi kultura, norme in vrednote kot makro-subjektivni pojavi. V tej povezavi je treba poudariti, da posameznik ne reagira neposredno na dražljaje, ampak na pomene, ki jim jih pripisuje. V simboličnem interakcionizmu (Blumer 1969) postanejo "stvari" objekti za akterje in vstopijo v njihovo okolje dejavnosti tedaj, ko jim akterji podelijo pomene. Objekte oziroma stvari definira akter tako, da jim podeli imena in se nauči tega, kako jih uporabljati. Pomeni niso inherentni objektom ali situacijam, ampak izhajajo iz subjektivnih interpretativnih dejanj akterjev v interakciji. Kognitivni proces pripisovanja pomenov predstavlja v primeru emocionalnega odzivanja enega od procesov v verigi dogodkov, ki jo C. Moiso imenuje "emocionalna pentlja" (po Milivojevič 1993, 29). Le-to sestavljajo naslednji ključni segmenti: dražljajska situacija - zaznavanje dražljajske situacije - pripisovanje pomena in pomembnosti dražljaja - telesne manifestacije ali doživljeno čustvo - mentalizacija in izbira obnašanja - samo obnašanje oziroma delovanje, usmerjeno k dražljajski situaciji. Emocionalni odzivi se torej odvijajo s pomočjo zaznave ali mentalne reprezentacije in kognitivno-evaluativnega procesa, s katerimi subjekt opazi (zavestno ali nezavedno) dražljajsko situacijo, si jo mentalno predstavi, ji pripiše pomen in jo oceni, kako je zanj pomembna.

Pripisovanje pomenov pa ni zgolj personalen proces. Interpretativni procesi potekajo znotraj širšega konteksta družbeno-kulturnih dejavnikov, natančneje, znotraj pravil in kodov, ki opredeljujejo čustva kot legitimna ali nelegitimna in s tem njihovo bistveno simbolno ali normativno naravo. Simbolna sredstva, ki jih posamezniki uporabljajo v konstruiranju pomenov in pri njihovem izražanju v diskurzih, so globoko utrjena znotraj kulture in jezika. Ali, kot pravi Blumer (1969, 87-88), simbole ali pomene za interpretacijo situacij priskrbita družbena struktura in kultura. Pomeni, ki jih individualni akterji pripisujejo svojim lastnim izkušnjam in izkušnjam drugih, izhajajo iz sklada interpretativnih možnosti, ki so dostopni v dani družbi oz. kulturi in ki jih posredujejo različne oblike družbenih diskurzov.¹¹

S. L. Gordon (1989, 115) govori o "emocionalni kulturi", ki jo opredeljuje kot "vzorke pomenov utelešenih v simbolih, s katerimi ljudje komunicirajo, vzdržujejo in razvijajo svoja znanja o čustvih in stališča do njih" oz. kot "niz prepričan, besednjakov, urejevalnih pravil in drugih idejnih virov, ki se nanašajo na čustva". Tako

¹¹ Različna družbeno-kulturna okolja posredujejo različna konceptualna in lingvistična sredstva za identifikiranje, osmišljevanje in organizacijo izkustev (kategorije, modele ali sheme čustev ter oznake za njihovo opredeljevanje), kar pomeni, da vsebino čustva - kot izkušnje na ravni posameznika in kot skupne izkušnje znotraj danega družbenega konteksta - oblikujejo kulturno razlikujoči se standardi.

opredeljena emocionalna kultura obsega "formalne znanstvene, religiozne in druge intelektualne teorije, kot tudi neformalna pričakovanja, pravila, ljudsko modrost in mite o čustvih". Formalno, intelektualno emocionalno kulturo (znanstvene publikacije, pridige in drugi religiozni dokumenti, sodni akti, knjige nasvetov in manir ter druga pisanja) in tradicionalno etnopsihologijo (pregovori, modri izreki, legende ipd.) lahko torej pojmujejo kot fonde znanstvenega oz. ljudskega znanja o čustvih.

Družba prek "emocionalne kulture" postavlja pred svoje člane interpretativne pomenske okvire za identificiranje in osmišljevanje lastnih in tujih izkustev in pojavov. Kulturne reprezentacije emocionalnih izkušenj, ki jih vsebujejo različni segmenti emocionalne kulture, opredeljujejo naravo, funkcijo in primernost čustev za specifične situacije,¹⁵ posredujejo družbenim akterjem skupna pričakovanja glede tega, kdaj, kje in kako pride do čustev in kaj ti dogodki pomenijo. To potem predstavlja podlago za oblikovanje pričakovanj, ki jih akterji razvijajo glede svojih lastnih in tujih izkušenj ter izražanj. Skupni pomeni omogočajo simbolno sporočanje lastnih, "privatnih" emocionalnih stanj drugim. Akterji v interakciji na splošno predpostavljajo vzajemni interpretativni okvir, s čimer izražajo svoja pričakovanja glede primernih razpoloženj, občutij in čustev, njihovih izražanj in omejevanj.

Prilagoditev na zahteve medsebojnega delovanja danih položajev v družbeni strukturi in učenje kognitivnih veščin ter veščin za delovanje znotraj emocionalne kulture (uvajanje v emocionalno kulturo družbe) poteka v procesu emocionalne socializacije. Cilje in tehnike emocionalne socializacije pomembno usmerjajo etnopsihologija, standardi razvoja emocionalnega značaja odrasle osebe in prepričanja o emocionalni naravi otrok (*tabulae rasae*/vrojeni impulzi) oz. pojmovanja znanja in sposobnosti, ki ustvarjajo "emocionalno pristojnost" (kompetentnost) članov dane družbe. Emocionalna kultura s procesi emocionalne socializacije priskrbi akterjem usmeritve pri opredeljevanju, izražanju in upravljanju čustev, repertoar emocionalnih stilov ali strategij, simbolov, veščin in navad, ki konstituirajo njegovo "emocionalno pristojnost" v dani (sub)kulturi. Skratka, zmožnost doživljanja in primerne izražanja posameznih vrst čustev predpostavlja in vključuje kulturno znanje in konvencije presojanja, to je, predhodno razumevanje družbenih pravil, stališč in diskurzov.

Družbene norme vplivajo na razlago, izražanje in vzbujanje čustev s tem, da opredeljujejo situacijsko primernost emocionalnih razlag in to, katera čustva so zaželena. To pomeni, da procese interpretacije čustev in, do neke mere, samo doživljanje (to, kaj posameznik dejansko občuti) oblikuje (čeprav ne določa) kultura in njena pravila čustvovanja. A. Hochschild (1975, 289) to izrazi, ko ugotavlja, da "pravila čustvovanja" predpisujejo določena čustva (ali odvrtačajo od njih); "pravila oblikovanja" ("framing rules") so pravila, s katerimi pripisujemo pomene situacijam in ki določajo, kakšna vrsta čustev je primerna v danem družbenem okviru. "Pravila oblikovanja" definirajo "pravila čustvovanja" kot smernice, ki jih

¹⁵ Odnos med intimnimi čustvi in družbeno-zgodovinskimi pomeni čustev ni vselej očitni. Emocionalna kultura ni povsem usklajena z emocionalnim obnašanjem in občutenjem subjektov (Gordon 1989, 116-117; Hochschild 1983; Stearns 1985).

posamezniki uporabljajo za oceno tega, ali so njihovi subjektivni občutki usklajeni z družbenimi pričakovanji.

Pod vplivom normativnih pritiskov ljudje pogosto izvajajo "emocionalno delo" ("emotional work"), pri čemer si prizadevajo vzbuditi tista čustva, za katera menijo, da jih morajo občutiti; ta kontinuirana "socializacija" občutkov pomeni družbeni nadzor nad čustvi (1975, 290). Kulturna pričakovanja in norme v pomembni meri oblikujejo tudi izražanje čustev.

Pomeni, ki jih podeljujemo čustvom, so vselej posredovani oziroma organizirani ter vzdrževani z raznolikostjo jezikov, ki so eden od osnovnih znakov povezanosti čustev s kulturnim okoljem. Kulture razvijejo besedne izraze za čustva, distinktivne emocionalne simbole, s katerimi člani ubesedujejo svoje in tuje emocionalne izkušnje. V kulturnem besednjaku se izražajo družbene reprezentacije čustev v dani kulturi. Jezik namreč vključuje svojo lastno pojmovanje čustev in drugih afektivnih pojavov. Besednjak vladajočega jezika predisponira člane dane kulture k določenim pojmovanjem čustev in k določenemu odzivanju na čustva. Različni neorganizirani in nerazviti telesni/mentalni, predjezikovni procesi ali občutja postanejo socializiranemu posamezniku, članu govorne skupnosti, dostopni za izkušnjo in uporabo kot "lingvistično uzakonjena čustva, ki imajo logiko in kulturo in svojo zgodovino ... Da (čustva) lahko spodbujajo socializiranega človeka, morajo postati kognitivno in družbeno smiselna, kar pa se dosega s kodiranjem čustev v lingvistične oblike" (Perinbanayagam 1989, 78).

Kultura lahko olajšuje ali pa zavira priznavanje velike večine čustev, kar se izraža tudi v bogastvu ali skromnosti jezika. Kolikor bogatejši je jezik za označevanje (prepoznavanje, izražanje) nekega čustva v dani kulturi, toliko več znanja o njem imajo na voljo tisti, ki govorijo jezik te kulture. Različna čustva so v danem kulturnem okolju lahko bolj ali manj vidna - antropolog R. I. Levy (1994) razlikuje v tem smislu med prekomerno in premalo znanimi čustvi ("hypercognized" in "hypocognized") in skladno s stopnjo družbene pozornosti elaborirana v različnih stopnjah. Večjo stopnjo leksikalne obdelave dosegajo tista čustva, ki so predmet velikega družbenega zanimanja. Skrbnejšo formuliranost določenih čustev spremlja preciznejše izvedeno razlikovanje med raznimi oblikami teh čustev ali njihovimi podvrstami. Po drugi strani so lahko zopet druga čustva (zaradi majhne družbene pomembnosti za odnose v dani družbi) nepriznana in/ali nizko vrednotena in zato nejasno formulirana, njihove podvrste pa nezadostno določene oziroma medsebojno površno razlikovane.

Nezadostna jezikovna izoblikovanost čustev (ali ko jezik ne uzakoni določenih čustev v neko ločeno besedo) določa pomanjkljivo oblikovanost obrazcev, modelov obnašanja in kulturnih predpisov, ki sodijo k posameznim vrstam čustev (oteženo usmerjanje in obnašanje v emocionalnem območju). Velja seveda tudi obratno, pomanjkanje posameznih besed in pojmov za poimenovanje in pojasnjevanje (interpretiranje) emocionalnih pojavov (in drugih notranjih stanj) pomeni omejitve oblik delovanja oziroma omejitev v prepoznavanju subjektivnih stanj in družbenega življenja. Oblika povezanosti jezika in družbenega življenja, s katero se besednjak vgrajuje v vzorce družbenih odnosov, se kaže tudi v izmejevanju dostopnih besed v določenih družbenih kontekstih. Če parafraziramo L. Wittgen-

steina: "meje jezika čustev pomenijo meje mojega emocionalnega sveta". Izkušnja nepoimenovanega oziroma nekonvencionalnega čustva je neartikulirana, nepopolna izkušnja. Če ni jasnih, diferenciranih predstav o čustvih, so čustva sama nejasna, nerazlikovana. Skratka, artikulacija emocionalne izkušnje je možna šele z razvojem terminologije čustev.

"Prevod" mikro emocionalnih procesov na raven kolektivnih struktur

Čustva je kot situacijsko in zgodovinsko pogojene pojave torej mogoče ustrezno razumeti le znotraj specifičnega družbeno-kulturnega okolja, ki prispeva k njihovemu oblikovanju in spreminjanju. Čustva pa so obenem tudi dejavniki, vključeni v procese ustvarjanja, ohranjanja in spreminjanja makro družbenih struktur. So posredovalne spremenljivke, ki sodelujejo v konstrukciji in reprodukciji družbenih struktur. V nadaljevanju bomo zato osvetlili nekatere učinke emocionalnega doživljanja na sistem kulturnih vrednot in normativno strukturo družbe (makro-subjektivna sfera) ter vključenost čustev v spreminjanje družbenih struktur (makro-objektivne sfere).

Utrjevanje kulturnih vrednot in norm

Čustva, ki vključujejo specifična družbeno-kulturna zadržanja, doživeta v specifičnih družbeno-kulturnih okoljih, izpolnjujejo družbeno-kulturne funkcije. Ali kot to izrazi Averill (1980): "pomen čustva - njegova funkcionalna pomembnost leži prvenstveno znotraj družbeno-kulturnega sistema." Zmožnost doživljanja kulturno primernih čustev namreč omejuje družbeno nazaželeno vrsto delovanja ter vzdržuje in potrjuje obstoječi sistem kulturnih vrednot. "Čustva so izjave o kulturnih vrednotah in spodbude (motivacije) za njihovo uresničevanje" (Lutz 1982, 114). Skratka, člani kulture, ki doživljajo družbeno zaželeno čustva, podpirajo in reproducirajo vrednotni in kulturni sistem prepričan, ki jih ta čustva vključujejo (Armon-Jones 1986).

Čustva so pojavi, ki so neločljivo vpleteni v procese doseganja družbene konformnosti in družbenega nadzora. T. Scheff (1988, 395) ugotavlja: "Poleg formalnega sistema mora obstajati kompleksen in visoko učinkovit sistem neformalnih sankcij, ki spodbujajo konformnost. Po M.Z. Rosaldu (1994, 148) so v procese nadzorovanja asocialnih teženj vpletene afektivne sankcije v obliki čustev sramu ("oči družbenih pričakovanj") ali krivde ("glas notranjih načel in pravil"). Emocionalni doživljaji sramu in krivde tako predstavljajo varuhe družbenih norm oz. afektivno osnovo normativnega reda.

Kot je pokazal E. Goffman v svoji analizi interakcijskega rituala (1967), udeleženci interakcije s samoprezentacijami vzbujajo reakcije odobravanja ali zavračanja, kar običajno povzroči občutje ponosa ali pa boleče občutje sramu, zadrege in ponižanja. Čustvo sramu izhaja iz nenehnega nadzorovanja lastnih delovanj, nadzora, ki ga izvaja subjekt s samo-opazovanjem glede na stališča (ali gledišča) drugih. Nenehni proces samo-nadzorovanja s stališča drugih poteka tako v družbenih interakcijah kot tudi v izoliranem posamezniku, kar pomeni, da pred-

stavlja sram eno najpogostejših in verjetno najpomembnejših družbenih čustev. T. Scheff (1988, 398) ugotavlja, da odrasle osebe dejansko neprekinjeno občutijo ponos ali sram (običajno povsem neopazljivo) in da "stopnja in tip spoštovanja ter ponos in sram, ki spremljata spoštovanje, vzpostavljajo subtilen in prodoren sistem družbenih sankcij (...) v katerem je konformnost z zunanjimi normami nagrajena s spoštovanjem in občutki ponosa, nekonformnost pa z odtegnitvijo spoštovanja in občutki sramu." Drugače kot formalne sankcije, se "sistem moralnega spoštovanja" ("deference-emotion system") pojavlja nemudoma, deluje nepretrgano (tudi pri izoliranih posameznikih, često zunaj njihove zavesti) in je neviden (sram je eno najbolj nevidnih čustev v moderni družbi).¹⁶ Prisilnost sistema doživljajo družbeni akterji s svojimi čustvi.

Kognitivni aspekti samo-nadzora brez afektivnih spremljav ne zagotavljajo družbenega nadzora. Potrjevanje in utrjevanje normativnih struktur družbe omogoča - poleg sramu, krivde, zadrege in ponosa - tudi empatija (kot emocionalna izkušnja); empatijo vzbudi postavljanje v položaj drugega in občutenje tega, kar občuti drugi oz. tega, kar bi občutili sami v takšni poziciji. Kot trdi S. Shott (1979, 1323-1330), predstavljajo vsa čustva, ki temeljijo na prevzemanju vloge (o čemer smo že govorili), afektivno osnovo oziroma mehanizem samo-nadzorovanja kot najširše oblike družbenega nadzora. Krivda, sram in zadrega olajšujejo ali podpirajo družbeni nadzor z nadzorovanjem in negativnim sankcioniranjem odklonškega obnašanja.

Vsako od navedenih čustev sprožajo različne okoliščine. Krivda nastane tedaj, ko oseba stori ali si zamišlja neko "nemoralno" delovanje, nato prevzame vlogo posplošenega drugega (ali pomembnega drugega) in sprejme njegovo zaznano sodbo o samem sebi kot moralno neustrezni osebi. Sram ne izhaja iz občutka moralne neadekvatnosti, ampak se pojavi tedaj, ko subjekt s prevzemom vloge drugega (ali, manj pogosto, posplošenega drugega) spozna, da drugi ne sprejema njegove idealizirane samo-podobe. Zadrega izhaja iz zavesti, da (posplošeni) drugi vidi samoprezentacijo subjekta kot neprikladno (sram pa izhaja iz spoznanja, da drugi ocenjujejo *sebstvo* subjekta kot pomanjkljivo). Za vsa ta čustva velja, čeprav v različni meri, da jih lahko doživljamo tudi v odsotnosti drugih. "Brez sposobnosti za doživljanje teh sentimentov, družba, kakršno poznamo, zagotovo ne bi bila mogoča" (Shott 1979, 1326).¹⁷

¹⁶ Običajno deluje tako učinkovito in neopazno, da zagotavlja združitev misli, občutkov in delovanja posameznikov: medsebojno spoštovanje in prilagajanje povzroča čustvo ponosa in občutke simpatije, ki vodijo k nadaljnjemu prilagajanju, to pa zopet k pozitivnim občutkom. V primerih realnega ali zamišljenega zavračanja povzroči "sistem moralnega spoštovanja" verižno reakcijo sramu in jeze (ki običajno sledi čustvu sramu) med udeleženci interakcije in znotraj udeležencev samih, procese, ki imajo lahko širše družbene implikacije (verižna reakcija sramu in jeze ne določa le usode posameznim udeležencem interakcije, marveč tudi širšim družbenim institucijam, narodom in civilizacijam; o tem glej T. Scheff, "Emotions and Identity: A Theory of Ethnic Nationalism", v: C. Calhoun (ur.), *Social Politics and the Politics of Identity*, Blackwell 1994, str. 277-304).

¹⁷ Podobno velja za ponos in samoučelnost (*vanity* - samoljubje), ki često nagrajujeta normativno in moralno obnašanje (občutju prijetnosti) ter za empatična čustva, ki nas nagibljejo k temu, da občutimo veselje ali žalost zaradi situacije drugega in nas s tem (vsaj trenutno) povezujejo z njim.

Krivda, sram in zadrega ne kaznujejo le odklonskega obnašanja, ampak prispevajo k družbenemu nadzoru tudi na bolj pozitiven način. Številni eksperimenti so pokazali, da krivda in zadrega spodbujata altruistična dejanja subjektov (podobno motivacijsko vlogo naj bi imelo tudi čustvo sramu) (Shott, *ibidem*, 1327). Altruistična dejanja, ki jih motivira krivda, predstavljajo poskus popravljanja subjektovega samo-pojmovanja in težnjo, da bi prepričali druge o svoji moralni kompetentnosti. Motivacijsko ozadje altruističnih dejanj na podlagi zadrege je podobno: ljudje, ki doživljajo zadrego, želijo prepričati druge (in sebe), da so dejansko kompetentni, dovolj sposobni pomagati drugim in ne "neotesanci", na kar naj bi kazalo njihovo neprimerno obnašanje. Altruistično obnašanje spodbuja in motivira - čeprav iz različnih razlogov - tudi empatija. Empatija, s katero delimo stiske in radosti drugih, nas intimno povezuje z drugimi bolj kot katerokoli drugo čustvo. To pomeni, da "so ta domnevno privatna in notranja stanja, ki jih imenujemo naša občutja, tesno povezana z blagostanjem drugih. Tu je družbeni nadzor navzoč v najbolj intimni in prodorni obliki" (*ibidem*, 1329). Skratka, čustva, ki izhajajo iz prevzemanja vloge, podpirajo družbeni nadzor s spodbujanjem samo-nadzora in omogočajo, da je velik del delovanja skladen z družbenimi normami celo tedaj, ko ni prisotnih očitnih zunanjih nagrad ali kazni.

Vključenost čustev v procese spreminjanja kolektivnih struktur

Pokazali smo, da so emocionalne oblike posledice družbenostrukturalnih sprememb, vendar so čustva tudi njihov sestavni del oz. ključne značilnosti, ki te spremembe sploh omogočijo. Strukturalne spremembe namreč vključujejo spremembe v pomenskih strukturah, pri le-teh pa igrajo ključno vlogo emocionalne interpretacije. V tej povezavi je pomembna ugotovitev de Sausa (1987, 24), ki pravi: "Čustva dajejo okvirje, s pomočjo katerih zaznavamo, si želimo, delujemo in razlagamo. Sloves iracionalnosti so čustva delno pridobila zaradi svoje moči reinterpretacije sveta."

Povezava med čustvenimi procesi in družbenimi spremembami sociološki teoriji ni tuja. Že M. Weber je družbene spremembe povezal s pojmom karizme, temelječe na čustvu. Vendar so možnosti mikro-makro povezave ostale neprepoznane, ker Weber ni sistematično osvetlil emocionalne ukoreninjenosti karizme oz. njene emocionalnega interakcijskega ozadja. Čeprav je karizmo opredelil z emocionalnimi izrazi, se je bolj kot analizi procesov, ki so vključeni v nastajanje karizme, posvetil njeni rutinizaciji, povesakdanjenju (to je, transformaciji v tradicionalne ali racionalno-pravne oblike avtoritete). Prav zato so emocionalne kvalitete karizme ostale v Webrovem delu nekako prikrite in nedorečene.

Omenjene kvalitete in vključenost emocionalnih procesov v spreminjanje kolektivnih struktur je bolj uspešno osvetlila P.L. Wasielevski (1985). S svojo študijo karizme na političnem področju je pokazala, kako mikro procesi emocionalne interakcije med karizmatičnim voditeljem in njegovimi privrženci učinkujejo "od spodaj navzgor" kot vzvod določenih oblik družbenih sprememb.

Po Webru se karizmatični voditelji tipično pojavijo v okviru družbenih gibanj. Proces razvoja karizme predpostavlja interakcijski kontekst, v katerem se združujejo voditelj in njegovi privrženci. Potencial za nastanek karizme je ustvar-

jen na eni strani s soglasjem privržencev o tem, da je govor voditelja o dani temi legitimen in na drugi strani z emocionalno obteženostjo konteksta. Neurejenost in nestalnost emocionalnega vidika konteksta odpira možnost za karizmatikovo osebnost, da jo uredi in "osredotoči"; to stori karizmatik tako, da z načinom svojega lastnega emocionalnega izražanja oblikuje "pravila uokvirjanja" situacije. Npr. v skupini, ki protestira zoper nek družbeni problem, lahko voditelj poudari doživljanje jeze kot primeren emocionalni odziv na dani problem. Vzbujanje in osredotočanje čustev pri privržencih je proces, ki zahteva več kot zgolj preprosto zagovarjanje jeze kot motivacijskega dejavnika protesta. Karizmatični voditelj mora jezo dejansko modelirati (napraviti za vzorec) s svojim govorom, kretnjami in delovanjem. Pri tem je njegovo izražanje jeze bolj zapomnljivo, če ga poudarja npr. z grozečim stiskanjem pesti, povišanim glasom in spačenimi obraznimi izrazi. Karizmatikova zmožnost učinkovitega modeliranja "pravil uokvirjanja" temelji na intenzivni osebni predanosti dani zadevi, izpopolnjenem znanju o sredstvih za izražanje čustev in na izjemnih spretnostih prevzemanja vloge. Sposobnost prevzemanja (emocionalne) perspektive drugih je nujna za potrjevanje in intenziviranje občutij drugih.¹⁸ S takšnimi spretnostmi karizmatik posreduje "pravila uokvirjanja", ki vzbujajo in omogočajo izkušanje in izražanje primernih čustev pri članih skupine.

Druga faza v razvoju karizme (razveljavitev čustva) vključuje dve stopnji. Prva stopnja se nanaša na karizmatikovo lastno spraševanje o primernosti čustev, ki jih je vzbudil, spodbudil in izoblikoval v skupini, druga pa pomeni uvajanje sprememb, ki so usmerjene k objektivnim družbenim pogojem. Primarni interes karizmatika je vzpostavitev emocionalnih in motivacijskih predpogojev za družbene spremembe. Z vnašanjem zmede v skupino in destabilizacijo emocionalnega soglasja, ki ga je vzpostavil, ustvari karizmatik potrebo po novi interpretaciji družbenega in emocionalnega reda družbe – po interpretaciji, ki osmisli povzročeno emocionalno zmedo v skupini. Takšni pogoji spodbudijo emocionalno delo med privrženci in prepriševanje v zvezi z njihovimi pogledi na svet.¹⁹ Definicija voditelja kot karizmatika je odvisna od njegove zmožnosti, da pripravi privržence k temu, da se lotijo ponovnega ocenjevanja občutij, ki jih doživljajo, in načina, na kakršenega jih izražajo. Od te karizmatikove zmožnosti je odvisna tudi njegova zmožnost uveljavitve alternativnega pogleda na svet, ki razreši emocionalno dvoumnost. Npr. pokaže lahko, da jeza ni ustrezen emocionalni odziv na obstoječo družbeno enakopravnost, če poskuša skupina doseči realne družbene spremembe. Zatem lahko predlaga alternativni pogled na obstoječo situacijo, skupaj s primernim nizom alternativnih čustev, ki bolj ustrezajo doseganju zaželenega cilja.

¹⁸ Skladno z ugotovitvami iz literature, da jih morajo legitimizirati privrženci, so karizmatiki prisiljeni pokazati, da so s privrženci v procesu oblikovanja "pravil uokvirjanja" osebno vpleteni v interakcijo. Ker je takšna interakcija v skupini otežena, morajo karizmatiki utvariti mizno intimitnost tako, da se globoko zavedajo perspektive privržencev. Prevzemanje perspektive temelji na predpostavki o tipičnem člani skupine, vendar pa mora karizmatik še vedno biti sposoben naglega usklajevanja te predpostavke z realnostjo, kar je zopet odvisno od spretnosti prevzemanja vloge.

¹⁹ Verjetnost spremembe je večja tedaj, ko so problematizirana tista čustva, ki predstavljajo bistvene elemente samo-pojmovanja.

Končno stopnjo v razvoju karizme predstavlja redefinicija "pravil uokvirjanja" in emocionalno delo, ki ga redefinicija zahteva od privržencev. Karizmatik posreduje privržencem nove pomenske strukture. Najprej opredeli drugačno razlago dane situacije, za tem pa vpelje ustrezna nova pravila čustvovanja, to je, preoblikuje njihovo interpretacijo situacije oz. sveta in njihove emocionalne odzive. Npr. pokaže lahko, da je namesto jeze (ki se lahko stopnjuje in uniči določeno taktiko doseganja sprememb) bolj ustrezno drugačno emocionalno odzivanje, ki bolje motivira njihovo delovanje. Reinterpretacija "pravil uokvirjanja" daje torej v nekaterih primerih smernice za primerna (nova) čustva ali pa odpira možnost za legitimno doživljanje in izražanje čustev, ki so vseskozi prisotna, vendar potlačena zaradi pritiskov obstoječe družbene urejenosti (npr. v pogojih družbene neenakopravnosti se od članov zatiranih skupin pogosto pričakuje, da potiskajo nekatere emocionalne odzive, predvsem jezo kot čustvo s subverzivnim političnim potencialom). Poskus odpravljanja neenakosti je v takšnih situacijah odvisen od "ponovnega oživljanja" "izgubljenih" čustev.²⁰

Podobno smer raziskovanja povezave mikro emocionalnih procesov in makro družbenih sprememb zagovarja tudi S.L. Gordon (1991, 171). Gordon ugotavlja, da postanejo nekateri posamezniki na podlagi pozicij moči, karizme, dostopa do množičnih medijev in drugih statusnih prednosti, vidni "emocionalni modeli": s svojim emocionalnim temperamentom in osebnim stilom izražanja postavljajo družbene standarde emocionalnega odzivanja, ki lahko – sprejeti in razširjeni med ljudmi – pomembno prispevajo k družbeno-strukturalnim spremembam. "Politični voditelj, ki do osovraženih nacij ponavljajoče izraža jezo, trdo držo, ali ki daje vzor sočutja in usmiljenja do nesrečnih, ima lahko ključen učinek na javno emocionalno odzivanje in s tem npr. na vojaški red ali socialno politiko" (ibidem). Primer "emocionalnega modela" je bila npr. odprta in sočustvujoča "srčna kraljica" Diana, ki naj bi bila "zaslužna" za nekatere pomembne, po prevladujočih ocenah pozitivne spremembe v britanski kraljevski družini (rahljanje tradicionalne togosti). Po drugi strani konservativni kritiki (npr. O'Hear 1998) ugotavljajo, da je model spontane in "s čustvi obsedene" Diane legitimiziral kulturo čustvovanja in izražanja ter prispeval k negativnim spremembam kot so slabljenje hierarhije, tradicije in zgodovine, oblikovanje nove kulture skrbstva, prijaznosti in "Ljudi", skratka k sentimentalizaciji moderne družbe. Diana naj bi s svojo podobo junakinje iz "soap opere" in "matere bodočega kralja, ki javno joče na pogrebu vulgarnega in samo-propagirajočega italijanskega modnega kreatorja" (O'Hear 1998, 184) prispevala k rušitvi institucije monarhije in pojavu nove, drugačne, "sentimentalne" britanske družbe.

Sklep: družbena osnovanost čustev in čustvena osnovanost družbe

Kultura in družbena organizacija oblikujeta in obenem zamejujeta ter spreminjata emocionalne izkušnje, iz njih izhajajoča delovanja in emocionalne odnose

²⁰ *Orisani model emocionalne manipulacije na mikro interakcijski ravni ilustrira Wasteleuski z izvečki iz govorov Martina Luttra Kinga in Malcolma X.a.*

kot mikro družbene pojave. Čustva so neločljiva od družbenega in kulturnega konteksta ter od lingvističnih sredstev, s pomočjo katerih ljudje identificirajo in osmišljajo svoje in tuje izkušnje. V tem smislu je treba čustva obravnavati ne samo kot vidike izkušenj posamičnih akterjev, ampak tudi kot lastnosti organizacije družbe kot celote ter kot lastnosti strukturalnih sprememb v času. Čustva so po drugi strani strukturalizirajoča podlaga družbenih svetov akterjev in širših družbenih sistemov ter pomemben vzvod strukturalnih sprememb. Tako kot čustev ne moremo razumeti brez upoštevanja makro strukturalnih procesov, tudi družbe in njenih strukturalnih sprememb ni mogoče pojasniti neodvisno od emocionalnih procesov in odnosov na mikro ravni družbene realnosti.

LITERATURA

- Adam, F. 1995. "Sociologija na pragu drugega tisočletja: poti in stranpoti", v: F. Adam (ur.), Kompendij socioloških teorij, Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
- Armon-Jones, C. 1986. "The Social Functions of Emotion", v: R. Harr(ur.), *The Social Construction of Emotions*, New York: Basil Blackwell, str. 57-82.
- Averill, J. R. 1980. "A Constructivist View of Emotions", v: R. Plutchik in H. Kellerman (ur.), *Emotion Theory, Research and Experience*, New York: Academic Press.
- Barbalet, J.M. 1996. "Social Emotions: Confidence, Trust and Loyalty", *International Journal of Sociology and Social Policy*, 16, 9/10, str. 75-93.
- Berger P., Berger B. in Kellner H. 1974. *Homeless Mind*, Penguin.
- Blumer, H. 1969. *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Clark, C. 1990. "Emotions and Micropolitics in Everyday Life: Some Patterns and Paradoxes of 'Place'", v: T.D. Kemper (ur.), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, Albany, New York: State University of New York Press, str. 305-333.
- Collins, R. 1981. "On the Microfoundations of Macrosociology", *American Journal of Sociology*, 86, 6, str. 984-1014.
- Collins, R. 1984. "The Role of Emotion in Social Structure", v: K.R. Scherer in P. Ekman (ur.), *Approaches to Emotion*, Hillsdale, New Jersey: Erlbaum.
- Collins, R. 1986. "Is 1980's Sociology in the Doldrums?", *American Journal of Sociology*, 91, 6, str. 1336-55.
- Collins, R. 1990. "Stratification, Emotional Energy, and the Transient Emotions", v: T.D. Kemper (ur.), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, Albany, New York: State University of New York Press, str. 27-57.
- Cooley, Ch. H. 1909/1962. *Human Nature and the Social Order*, New York: Scribner's.
- Denzin, N.K. 1990. "Reading Rational Choice Theory", *Rationality and Society*, 2, 2, str. 172-189.
- Elias, N. 1939/1978. *The Civilizing Process. Vol. I: The History of Manners*, Oxford: Basil Blackwell.
- Fielding, N.G., ur. 1988. *Action and Structure. Research Methods and Social Theory*, London: Sage Publications.
- Geen, R.G. 1995. "Social Motivation", v: B. Parkinson in A.M. Colman (ur.), *Emotions and Motivation*, London in New York: Longman, str. 38-57.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity.
- Goffman, E. 1967. *Interactional Ritual*, Garden City, New York: Doubleday.

- Gordon, S.L. 1981. "The Sociology of Sentiments and Emotion", v: M. Rosenberg in R.H. Turner (ur.), *Social Psychology: Sociological Perspectives*, New York: Basic Books, str. 551-575.
- Gordon, S.L. 1985. "Micro-Sociological Theories of Emotion", v: H.J. Helle in S.N. Eisenstadt (ur.), *Micro-Sociological Theory: Perspectives on Sociological Theory*, II, str. 133-147.
- Gordon, S.L. 1989. "Institutional and Impulsive Orientations in the Selective Appropriation of Emotions to Self", v: D.D. Franks in E.D. McCarthy (ur.), *The Sociology of Emotion: Original Essays and Research Papers*, str. 115-135.
- Gordon, S.L. 1990. "Social Structure Effects on Emotions", v: T.D. Kemper (ur.), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, Albany, New York: State University of New York Press, str. 145-179.
- Goode, W.J. 1964. *The Family*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Hochschild, A. 1975. "The Sociology of Emotion: Selected Possibilities", v: M. Millman in R. Kanter (ur.), *Another Voice*, Garden City, New York: Heath, str. 280-307.
- Hochschild, A.R. 1983. *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, Berkeley: University of California Press.
- Huber, J., ur. 1991. *Macro-Micro Linkages in Sociology*, Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.
- Jogan, M. 1995. *Sodobne smeri v sociološki teoriji*, Ljubljana: FDV.
- Knorr-Cetina S. in Cicourel, A. 1982. *Advances in Social Theory and Methodology. Toward an Integration of Micro- and Macro- Sociologies*, Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Levy, R.I. 1994. "Emotion, Knowing, and Culture", v: R.A. Shweder in R.A. LeVine (ur.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self and Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 214-237.
- Lutz, C. A. 1982. "The Domain of Emotion Words on Ifaluk", *American Ethnologist*, 9, str. 113-28.
- Milivojević, Z. 1993. *Psihoterapija i razumevanje emocija*, Novi Sad: Prometaj.
- O'Hear, A. 1998. "Diana, Queen of Hearts. Sentimentality Personified and Canonised", v: D. Anderson in P. Mullen (ur.), *The Sentimentalization of Modern Society*, Penguin Books, str. 183-190.
- Perinbanayagam, R.S. 1989. "Synifying Emotions", v: D.D. Franks in D.E. McCarthy (ur.), *The Sociology of Emotions. Original Essays and Research Papers*, Greenwich, London: JAI Press Inc., str. 73-94.
- Ritzer, G. 1996. *Sociological Theory*, New York,š: The McGraw-Hill Companies, Inc.
- Rosaldo, M. Z. 1994. "'Toward an Anthropology of Self and Feeling", v: R.A. Shweder in R.A. LeVine (ur.), *Culture Theory. Essays on Mind, Self and Emotion*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 137-157.
- Scheff, J. T. 1988. "Shame and Conformity: The Deference-Emotion System", *American Sociological Review*, 53, str. 395-406.
- Scheff, J. T. 1990. *Microsociology: Discourse, Emotion, and Social Structure*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Simmel, G. 1964. *The Sociology of Georg Simmel*, Wolff K.H. (ur.), London: The Free Press of Glencoe Collier - Macmillan Limited.
- Shott, S. 1979. "Emotion and Social Life: A Symbolic Interactionist Analysis", *American Journal of Sociology*, 84, str. 1317-1334.
- Stearns, C.Z. in Stearns, P.N. 1986. *Anger: The Struggle for Emotional Control in America's History*, Chicago: University of Chicago Press.
- Tönnies, F. 1887/1963. *Community and Society*, New York: Harper & Row, Publishers.
- Turner, J. H. 1990. *The Structure of Sociological Theory*, Belmont, A Division of Wadsworth, Inc.: Wadsworth Publishing Company.

Wasielevski, P.L. 1985. "The Emotional Basis of Charisma", *Symbolic Interaction* (Special Issue on the Sociology of Emotions), 8, 2, str. 207-222.

Weber, M. 1968. *Max Weber: The Theory of Social and Economic Organization*, T. Parsons (ur.), New York, London: The Free Press: Collier - MacMillan Limited.

ZAVEZNIŠTVA IN MALE DRŽAVE

Nekaj dilem slovenskega približevanja Natu

Povzetek. Varnost malih držav je v dokajšnji meri odvisna od opore na zunanje dejavnike, pri čemer zavezništva predstavljajo eno od možnih strategij zagotavljanja varnosti. Bilateralno zavezništvo male države z večjo ima lahko tudi negativne posledice zaradi njene podrejenosti interesom slednje. V multilateralnih zavezništvih, kakršen je Nato, je lahko ta nevarnost do določene mere zmanjšana. Vloga in delovanje Nata se v sodobnosti spreminja zaradi povečevanja medsebojne odvisnosti, integracije in povečane vloge institucij v Evropi in nekaterih drugih delih sveta ter zaradi spremenjenih virov ogrožanja varnosti. S tem pa se spreminja tudi položaj malih držav v tem zavezništvu. Sklepanje zavezniških odnosov vsako državo postavlja v dilemo med povečevanjem varnosti in zmanjševanjem avtonomije. Morebitno članstvo Slovenije v Natu bi imelo pozitivne varnostne in širše politične učinke, hkrati pa je mogoče pričakovati tudi povečanje določenih obveznosti in nekaterih tveganj.

Ključni pojmi: varnost Slovenije, nacionalna varnost, zavezništva, Nato, varnostne integracije, evropska varnost

Dogodki med leti 1989 in 1991, ki jih najpogosteje označujemo kot "konec hladne vojne", so povzročili preoblikovanje celotne varnostne paradigme v Evropi, posledice tega procesa pa se odražajo tudi na globalni svetovni ravni. Preurejanje odnosov med najvplivnejšimi državami, korenite spremembe v interesnih sferah nekdanjih velesil in druge, s tem povezane spremembe, silijo tudi številne male države k redefiniranju njihovih varnostnih politik. Poleg tega je v začetku 90. let nastalo tudi več novih držav, katerih dovršen del je mogoče uvrstiti v kategorijo malih držav. Male države si, kot večina drugih držav, prizadevajo doseči varnost z lastnimi silami, a tudi z oporo na zunanje dejavnike. Pri slednjem gre bodisi za oporo na druge vplivnejše države, bodisi za oporo na mednarodne institucije, v večini primerov pa gre za kombinacijo obeh pristopov. Evropski integracijski procesi za večino teh držav predstavljajo pomembno determinanto njihove varnosti. Na vključevanje v evropske gospodarske, politične in varnostne institucije gledajo

* Mag. Vinko Vegič, strokovni sodelavec - raziskovalec na Obramboslovnem raziskovalnem centru Fakultete za družbene vede.

kot na možnost povečanja lastne varnosti. Obstoj evropskih institucij in integracijske procese, ki potekajo v njih okviru, imamo danes upravičeno za dejavnik varnosti. Kot ugotavlja Grizold (1999, 17), so imele nadnacionalne organizacije v obdobju med obema vojnama zelo omejen pomen pri zagotavljanju mednarodnega miru in varnosti, danes pa evropske institucije dobivajo vse pomembnejšo vlogo pri preprečevanju kriz, ki bi lahko vodile do vojne in tudi pri obranjanju mednarodnega miru in varnosti v celoti.

Ena od možnih, v institucije usmerjenih strategij zagotavljanja varnosti, je tudi prizadevanje za članstvo v Natu ter krepitev sodelovanja s tem zavezništvom.¹ Poleg tega, da Nato, kot vsako zavezništvo, omogoča agregiranje moči in s tem obrambne sposobnosti, ima to zavezništvo tudi številne institucionalne lastnosti, ki vplivajo na stopnjo varnosti, stabilnosti in na mednarodni vpliv njegovih članic. Slovenska prizadevanja za članstvo v Natu je tako mogoče razumeti kot razumno in pragmatično strategijo povečanja varnosti države.

Za oblikovalce slovenske zunanje in varnostne politike predstavlja članstvo v Natu enega temeljnih političnih in varnostnih ciljev. Ta prizadevanja podpirajo vse parlamentarne politične stranke. Tudi javno mnenje je, ob sicer določenih nihanjih, v dobršni meri pozitivno naravnano do članstva Slovenije v Natu. Ob tem pa je presentljivo, da v Sloveniji doslej skorajda ni bilo resnejših razprav o pozitivnih in negativnih posledicah morebitnega članstva v tem zavezništvu.

Proučevanja varnosti se je mogoče lotevati z različnih zornih kotov. Eden od možnih in za Slovenijo tudi relevantnih pristopov se osredotoča na specifičnosti malih držav. Z vidika razmišljanja o varnosti Slovenije se zdita pomembni predvsem dve dimenziji obravnave varnosti malih držav: 1. sklepanje zavezništev kot ene od varnostnih strategij, 2. vpliv politično-varnostnih sprememb v sodobnem svetu na varnost malih držav. Gre za dve sicer tesno povezani dimenziji, njuna ločena obravnava pa je smiselna zgolj iz analitičnih vidikov.

Male države in zavezništva

Kjub dokaj razširjeni rabi koncepta malih držav, se ta vseskozi srečuje s problemom opredelitve te kategorije držav. Gre za nedorečenost in ohlapnost kriterijev po katerih je neko državo mogoče opredeliti kot "malo državo". Za potrebe naše razprave bomo opozorili zgolj na poskus opredelitve malih držav z vidika zagotavljanja njihove varnosti. Rothstein (1968) male države definira kot kategorijo, ki v mednarodni skupnosti razvija specifične oblike obnašanja. Te države imajo po njegovem mnenju ožji obseg interesov in manjšo svobodo aktivnosti. Zato razvijajo vedenjske vzorce, ki so drugačni od vedenjskih vzorcev drugih (večjih) držav. Med malimi državami sicer obstajajo razlike, vendar se zaradi njihovega podobnega položaja pri vseh pojavljajo nekateri podobni vedenjski vzorci. Rešitev kakršnekoli varnostne dileme so te države prisiljene iskati v zunanjih virih; za

¹ Za članstvo v Natu si poleg Češke, Madžarske in Poljske, ki so bile sprejete leta 1997, prizadevajo še Albanija, Bolgarija, Estonija, Latvija, Litva, Romunija, Slovaška in Slovenija. Kljub nejasnim kriterijem za kategorizacijo, bi vse te države lahko brez posebnega tveganja uvrstili v kategorijo malih držav.

zagotavljanje svojega preživetja se opirajo na zunanjo pomoč. Gre za specifičen položaj v odnosu do drugih držav, ki ga percipira tako država sama kot tudi druge države. Malo državo opredeli kot "državo, ki se zaveda, da ne more dosegati varnosti prvenstveno z uporabo lastnih zmogljivosti in da se mora v osnovi opirati na pomoč drugih držav, institucij, procesov ali dogajanj; prepričanje male države v nezmožnost opore na lastna sredstva mora biti priznано tudi s strani drugih, v mednarodno politiko vključenih držav" (istotam, 29). Najti je mogoče tudi stališča, ki oporekajo takšni definiciji. Keohane (1969) na primer opozarja, da nezmožnost za zagotavljanje varnosti izključno z lastnimi sredstvi ni zgolj značilnost malih držav. Tudi druge države, posebej v dobi jedrske oborožitve, se lahko zavedajo te nezmožnosti in se opirajo na zunanjo pomoč. Kljub tej pomanjkljivosti pa se zdi Rothsteinov poskus definiranja kategorije malih držav zanimiv, ker opozarja na specifični varnostni položaj malih držav v odnosu na njihovo okolje.

Knudsen (1996) v zvezi z možnostmi definiranja kategorije malih držav opozarja na podobne probleme. Meni, da ustrezen analitični fokus za proučevanje problema varnosti malih držav ni mala država kot enota sama po sebi. Najpomembnejša značilnost, ki določa varnost male države, je neenakost moči glede na njene glavne sosedje. Tako je npr. mogoče Poljsko glede na Rusijo obravnavati kot malo državo, istočasno pa Poljska glede na Litvo predstavlja velesilo. Z varnostnega vidika tako ni pomembna velikost državne enote, pač pa razmerje do drugih držav: "pri analiziranju varnosti malih držav imamo opraviti v osnovi z *dispariteto moči* - z bistveno razliko v moči med velikimi silami in malimi državami" (istotam, 5).

Kot enega od načinov, kako zagotoviti varnost z oporo na zunanje dejavnike, male države pogosto uporabljajo politiko zavezništev. Pri vsakem sklepanju zavezništev vedno pride do problema razmerja med koristimi in obveznostmi za državo. Dileme v zvezi s članstvom v nekem zavezništvu povečuje tudi dejstvo, da imajo zavezništva tako kooperativno kot konfliktno dimenzijo. Združujejo elemente sodelovanja in spora. Zajemajo sodelovanje med državami zaveznicami, hkrati pa se navezujejo na obstoječi ali potencialni spor z neko drugo državo ali več državami (Russett, Starr 1996, 170). Vsaka, ne le mala država, tako s sklenitvijo zavezništva lahko poveča stopnjo svoje varnosti, istočasno pa je lahko s članstvom v zavezništvu vpletena v nek spor, ki bi se mu morda lahko izognila. S sklenitvijo zavezništva se država tudi obveže, da bo izvajala določene obveznosti, ki so v okviru zavezništva pogodbeno opredeljene. Odločitev za članstvo v zavezništvu je tako rezultat tehtanja med koristimi in stroški, ki jih zavezništvo prinese.

V zgodovini se je vedno pojavljalo vprašanje smotrnosti zavezništev za male države. Machiavelli² je opozarjal, da je za male države sklepanje zavezništev z večjimi silami nevarno (v: Vasquez 1996, 19). Ta svarila so temeljila na nevarnosti, ki jih prinaša odnos med neenakimi partnerji. Manjša država lahko postane podrejena interesom večje. V znatni meri lahko izgubi svojo suverenost in avtonomijo. V sodobnejši terminologiji bi rekli, da se znajde v vlogi "satelita".

Tudi empirične študije zavezništev v novejši zgodovini potrjujejo predpostavko o nevarnostih, ki jih prinašajo zavezništva med malo državo in velesilo. Roth-

² Machiavelli N.: "The Prince" - poglavje 21

stein je v svoji študiji *Alliances and Small Powers* (1968) proučeval zavezništva, ki so jih sklepale male države med leti 1815 in 1939. Opozarja, da bilateralna zavezništva med velesilo in malo državo politično in psihološko za slednjo niso koristna. V takšnih zavezništvih obstaja možnost, da velesila izkoristi zavezništvo z malo državo za svoje cilje. Za malo državo je sklenitev zavezništva z velesilo smiselna samo v primeru, če je neposredno vojaško ogrožena. V tem primeru lahko mala država pričakuje vojaške koristi v smislu povečanja sposobnosti odvratanja ali obrambe. Brez obstoja konkretne vojaške grožnje pa je politična cena takšnega zavezništva za malo državo prevelika (istotam, 228). Vendar pa to dejstvo ne pomeni, da so zavezništva za male države nasploh nekoristna. Te države naj bi dajale prednost mešanim, multilateralnim zavezništvom, t.j. zavezništvom v katerih je več držav, tako malih kot velikih. Rothstein (istotam, 124-6) meni, da so teoretično ta zavezništva za male države najbolj atraktivna iz več razlogov:

- v vojaškem smislu so učinkovitejša, saj zagotavljajo večjo sposobnost odvratanja in obrambe,

- v takšnem zavezništvu so manjše možnosti, da bi to postalo sredstvo za izvajanje politike, ki je v interesu zgolj ene velesile,³

- moč v takšnih zavezništvih ni skoncentrirana v rokah ene, najmočnejše zaveznice, pač pa je difuzna; zato redko prevlada interes ene same države, za male države pa se poveča možnost vplivanja na odločitve,

- večje število članic normalno pomeni več pogajanj in več kompromisov, kar tudi povečuje možnosti malih držav za uveljavljanje lastnih interesov,

- v določenih razmerah lahko mala država v multilateralnem zavezništvu igra vlogo uravnoveževalca (balanserja) moči in s tem poveča svoj prestiž in vpliv.

Poleg omenjenih lastnosti pa na položaj malih držav v zavezništvih vplivajo še druge lastnosti kot npr. stopnja monolitnosti oziroma pluralističnosti zavezništev ter značilnosti političnih sistemov držav članic. Holsti (1973, 15) predpostavlja, da bodo v pluralističnem zavezništvu, kjer so članice formalno suverene in imajo večjo moč odločanja, tudi možnosti za vpliv malih držav večje. V zavezništvu avtoritarnega tipa pa bodo male države lahko delovale zgolj v okvirih omejitev, ki jih postavi vodilna zaveznica.⁴ Glede povezave med političnim sistemom članic zavezništva in vpliva malih držav pa najdemo predpostavko, da bodo v zavezništvih, ki jih sestavljajo demokratične države, male države imele več vpliva kot v zavezništvih med avtoritarnimi državami. Države, kjer je uveljavljena tradicija reševanja konfliktov s pogajanjem bodo bolj verjetno podoben pristop uporabljale tudi v reševanju medzavezniških problemov, kar zmanjšuje vpliv najmočnejše zaveznice in nudi možnosti vpliva tudi manjšim državam. Kljub uveljavljeni tezi, da je vpliv v zavezništvu proporcionalen moči države, obstajajo tudi možnosti, da šibkost dejansko predstavlja prednost v pogajanjih med zaveznicami (istotam, 14).

³ Belgijski diplomat von Zuylen je leta 1930 izjavil: Zavezništvo z veliko silo je druga stvar kot zavezništvo s skupino držav: prvo nesporno zmanjšuje svobodo male države, v drugem velike sile nevtalzirajo druga drugo. (Rothstein 1968, 124)

⁴ Nekdanja Varšavska zveza kjer je bila v veljavi t.i. Brežnjeva doktrina predstavlja sodoben primer zavezništva avtoritarnega tipa, kjer ni šlo zgolj za omejevanje malih držav, pač pa za dejansko podrejanje vseh držav interesom vodilne zaveznice.

Distribucija ugodnosti v zavezništvih naj bi v idealnem primeru potekala po načelu popolne vzajemnosti. Ugodnosti in vpliv države v zavezništvu naj bi bil proporcionalen njeni moči in vložku. V nekaterih primerih pa je lahko mala država deležna koristi zavezništva, ki so večje kot je glede na njeno moč pričakovati. Morgenthau (1995, 290) ugotavlja, da korelacija med močjo in koristmi nikakor ni neizogibna. Šibka država prav lahko poseduje prednost, ki je po mnenju njene močnejše zaveznice tako dragocena, da je nenadomestljiva. Ta edinstvena prednost podela šibki naciji v zavezništvu status, ki je v popolnem neskladju z realno distribucijo materialne sile.

Teoretične predpostavke o delovanju zavezništev kažejo, da je položaj in vloga malih držav v posameznem zavezništvu odvisen od več dejavnikov, kot struktura samega zavezništva, narava medzavezniških odnosov kot tudi notranjepolitičnih značilnosti držav članic. Najti pa je mogoče tudi predpostavke, ki položaj, vlogo in možnosti malih držav v zavezništvih povezujejo s strukturo mednarodnega sistema. Značilnosti porazdelitve moči, obstoj bipolarnega ali multipolarnega sistema in druge lastnosti po teh predpostavkah vplivajo na vlogo malih držav v zavezništvih. Tako je na primer v bipolarnem sistemu, kakršen je obstajal v obdobju hladne vojne, med velesilama potekala tekma za zaveznice. Poleg formalnih zaveznic v okviru obeh blokov sta tako ZDA kot SZ v t.i. tretjem svetu skušali pridobiti čimveč držav, v katerih sta lahko uveljavljali svoj vpliv. Pridobitev vsake nove zaveznice ali vsaj odvzem potencialne zaveznice nasprotni velesili, je imelo za nasprotujoči si velesili velik pomen. To tekmovanje pa so male države lahko izkoristile za pridobivanje lastnih koristi. Tako so nekatere države na Srednjem Vzhodu, kot npr. Egipt, interes določene velesile za zavezništvo izrabile za pridobivanje znatne finančne pomoči, tudi z uporabo grožnje, da se bodo v nasprotnem primeru pridružile nasprotni velesili (Walt 1987, 156-7).

Sklepanje zavezništev državo postavlja tudi v dilemo glede razmerja med stopnjo avtonomije in stopnjo varnosti. Zavezništvo na eni strani pomeni povečanje varnosti, hkrati pa tudi možnost dodatnih tveganj. Snyder (1991, 142) opozarja, da povečanje varnosti države s krepitvijo zavezniških vezi lahko privede do zaskrbljenosti glede prevelike odvisnosti od zaveznice in nevarnosti, da bo vpletena v politiko druge države, ki bo v nasprotju z njenimi interesi. Obstaja pa tudi nevarnost, da zavezništvo ne bo izpolnilo svojih obveznosti glede pomoči pri obrambi svoje članice. Da bo torej država ostala prepuščena sama sebi. Tovrstne nevarnosti zavezniških odnosov v teoriji imenujejo tudi *entrapment-abandonment dilemma*. Snyder ugotavlja, da je pripravljenost države, da sprejme omenjena tveganja, odvisna od stopnje ogroženosti države. Bolj kot je država ogrožena, v večji meri bo, za ceno pomoči, ki jo pričakuje od zaveznice/e, pripravljena sprejeti tveganje, da bo vpletena v politiko druge države (*entrapment*). Manjša kot je grožnja, večje tveganje, da od zaveznice ne bo dobila pomoči (*abandonment*), je država pripravljena sprejeti. Povečanje varnosti z zavezniškimi vezmi je tako lahko v obratnem sorazmerju s svobodo politične akcije države. Zmanjšujejo se možnosti za fleksibilnost njene politike.

Države za sklepanje zavezništev praviloma niso motivirane zgolj zaradi doseganja vojaške varnosti. V večini primerov želijo doseči več ciljev. Koristi, ki jih

pričakujejo od zavezništev so lahko tako vojaške kot politične. Dejansko gre v vsakem zavezništvu za prisotnost obeh dimenzij, vendar je posamezno zavezništvo lahko usmerjeno bolj k vojaškim ali pa političnim ciljem. Glede različnih ciljev zavezništev Rothstein (1968, 52) ugotavlja, da vojaško usmerjena zavezništva izvirajo iz percepcije grožnje, ki se ji ni mogoče zoperstaviti z lastnimi zmogljivostmi. Politično usmerjena zavezništva pa izvirajo iz percepcije, da je obstoječe razmere mogoče izkoristiti s politiko zavezništev. Na različnosti ciljev, ki jih države skušajo dosežati s pomočjo zavezništev, opozarja tudi Liska (1962, 30), ko ugotavlja, da gre za tri vrste medsebojno povezanih in soodvisnih temeljnih motivov za sklepanje zavezništev: varnost, notranja stabilnost in status. Pri vsakem od teh sklopov se lahko odražajo tako pozitivni kot negativni učinki zavezniških razmerij. Na področju varnosti je temeljna korist zaščita, ki jo zavezništvo nudi državi, nevarnost pa predstavlja možnost, da bo zavezništvo spodbudilo nasprotno reakcije in protizavezništva. Na področju zagotavljanja notranje stabilnosti se pozitivni učinki lahko pokažejo v združevanju sredstev ter materialni in moralni podpori zaveznic neki državi. Negativni učinki pa so lahko posledica materialnih in političnih bremen, ki jih nalaga zavezništvo, ter napetosti, do katerih lahko pride med zaveznicami. Na status države pa lahko zavezništvo pozitivno vpliva tako, da država postane bolj priznana in poveča svoj vpliv v mednarodni skupnosti, hkrati pa je možno tudi zmanjšanje njene neodvisnosti in statusa enakosti zaradi koordinacije in doseganja konsenza v zavezništvu ali zaradi podrejenosti vodilni zaveznici.

Sodobno mednarodno varnostno okolje in male države

Medtem, ko se je mogoče pri obravnavanju zavezništev sicer opreti na določen splošno veljaven teoretičen okvir, pa ni mogoče zanemariti dejstva, da imajo zavezništva v različnih mednarodnih razmerah različno vlogo. S spremembami razmer se relativizira tudi veljavnost "pravil", ki jih teorija ponuja v zvezi z nastankom, delovanjem, vlogo in učinki zavezništev. Večina teoretičnih predpostavk o zavezništvih temelji na realistični šoli mednarodnih odnosov. Za realistično teorijo je "najbolj pomembna determinanta varnosti države njena skupna moč v primerjavi z močjo drugih držav" (Hellmann in Wolf 1995, 9). Morgenthau (1995, 286) sklepanje zavezništev obravnava kot akt, s katerim država svoji moči doda moč drugih držav, zavezništva so najpomembnejša manifestacija ravnotežja moči. S pomočjo zavezništev, po realističnih pojmovanjih, države skušajo ustvarjati željeno distribucijo moči. Vendar obstaja tudi več teoretičnih pristopov, ki opozarjajo na pomanjkljivosti realističnega obravnavanja sodobnih mednarodnih odnosov in nudijo dodatne zorne kote proučevanja varnosti in tudi zavezništev.

Med temi pristopi najdemo koncepte, ki so dobili veljavo v zadnjih desetletjih, z odpravo hladne vojne pa so dobili še dodatno relevantnost. Njihovi tvorniki ugotavljajo, da v sodobnem svetu prihaja do sprememb, ki pojmovanje varnosti odmi-kajo od klasičnih, realističnih pojmovanj, temelječih na anarhičnosti v odnosih med državami, pojmovanju varnosti predvsem z vidika vojaške moči, vzpostavljanju ravnotežja moči itd. Na spreminjanje značaja varnosti pomebno vpliva pred-

vsem okrepljena vloga mednarodnih institucij ter integracijski procesi v mednarodni skupnosti.

Koncept kompleksne medsebojne odvisnosti predstavlja enega najpomembnejših korektivov realističnega pojmovanja mednarodne politike. Slednje v središče obravnave postavlja princip anarhičnosti v mednarodnih odnosih.⁵ Razvoj medsebojne odvisnosti med državami do določene mere blaži učinke anarhičnosti. Naraščajoča medsebojna odvisnost držav v sodobnem mednarodnem sistemu je posledica naraščanja količine in širjenja ravni interakcij med subjekti sistema. Keohane in Nye (1989a, 8-9) opozarjata, da ima medsebojna odvisnost (interdependence) za subjekte sistema drugačne posledice kot odvisnost (dependence) ali medsebojna povezanost (interconnectedness). Medtem ko odvisnost pomeni, da gre za pomemben ali odločujoč vpliv zunanjih dejavnikov, medsebojna odvisnost označuje obstoj recipročnih učinkov med državami. Učinki v transakcijah med državami so lahko tudi nesimetrični, se pravi, da je med dvema državama ena v večji meri odvisna od druge. Pomembno je tudi, da recipročni učinki obstajajo na področjih, ki so za udeležene države odločilnega pomena. "Medsebojna odvisnost je odnos v katerem so blagostanje, varnost ali druge koristi udeležencev občutljivi ali ranljivi na spremembe v okoliščinah ali politikah drugih udeležencev" (Clemens 1978,1).

Značilnosti odnosov med državami v razmerah medsebojne odvisnosti so po Keohanu naslednje: 1. obstoj mnogovrstnih povezav med družbami, tako neformalnih povezav med vladnimi elitami kot tudi formalnih zunanjepolitičnih dogovorov, obstoj neformalnih vezi med nevladnimi elitami ter obstoj transnacionalnih organizacij (kot npr. multinacionalne bančne ustanove in korporacije); 2. urejanje meddržavnih odnosov se nanaša na številna področja, ki niso urejena v jasno ali konsistentno hierarhijo. Ta odsotnost hierarhije med drugim pomeni, da vojaška varnost ni primarno področje v meddržavnih odnosih; 3. v razmerah, ko gre za medsebojno odvisnost vlade ne uporabljajo vojaške sile v medsebojnih odnosih, to pa ne pomeni, da vojaška sila ni relevantna v njihovih odnosih z državami, s katerimi jih ne povezujejo vezi medsebojne odvisnosti (Keohane, Nye 1989a, 24-5).

Keohane (1989b, 9) ugotavlja, da se odnosi medsebojne odvisnosti razvijajo med demokratičnimi industrializiranimi državami, torej ne nujno povsod v svetu. Medsebojna odvisnost, poleg drugih pomembnih implikacij, vpliva tudi na varnostne odnose med državami. Ključna značilnost kompleksne medsebojne odvisnosti je domneva o neučinkovitosti uporabe sile ali grožnje z uporabo sile v odnosih med državami. Zahodna Evropa, Severna Amerika in Japonska tvorijo območje kompleksne medsebojne odvisnosti: moč je pomemben element v odnosih med temi državami, vednar ta moč ne izvira iz uporabe sile ali grožnje s silo ene države proti drugi. Buzan (1991a, 43) ugotavlja, da medsebojna odvisnost ne vodi do zmanjševanja konfliktov, glede na velik obseg interakcij med državami lahko celo povečuje možnost konfliktov, vendar pa zmanjšuje smotrnost uporabe oborožene sile. Uporaba oborožene sile postaja neustrezen instrument za reševa-

⁵ Odnosi v mednarodni skupnosti so anarhični, ker ne obstaja osrednja oblast, odnosi med državami so kompetitivni, države so primorane same skrbeti za svojo varnost, povečanje moči pomeni tudi več varnosti.

nje problemov med državami, katerih odnose je mogoče označiti z medsebojno odvisnostjo. "Povečana gostota (interakcij - op. V.V.) posledično pomeni, da države vse težje dosegajo nacionalno varnost na tradicionalen način, z unilateralnimi prizadevanji za zmanjšanje ranljivosti pred zunanjimi pritiski. Namesto tega se pod pritiskom okoliščin bolj in bolj opirajo na kolaborativne ukrepe, s katerimi zmanjšujejo grožnje tako, da jih obravnavajo kot multilateralne mednarodne probleme." (istotam 43-4) Buzan meni, da se v sodobnem mednarodnem sistemu princip anarhičnosti in princip medsebojne odvisnosti prepletata, njuno medsebojno učinkovanje pa je temeljni okvir za obravnavo problemov sodobne varnosti.

Refleksijo sprememb v sodobnem svetu o pojmovanju varnosti najdemo tudi v teorijah integracij. Med najbolj znane sodi koncept varnostne skupnosti, ki ga je uveljavil Karl Deutsch. Za Deutscha (1988) je proces integracije doseganje občutka skupnosti, institucij in praks v takšni meri, ki bo zagotovila dolgoročno verjetnost mirnih sprememb. Gre za uveljavljanje prepričanja, da je skupne probleme treba in mogoče reševati v procesu mirnih sprememb. Za oblikovanje varnostne skupnosti kot oblike integracije navaja naslednje pogoje: 1.) kompatibilnost temeljnih političnih vrednot, 2.) sposobnost vlad in politično relevantnih slojev sodelujočih držav, da se odzovejo na sporočila, potrebe in dejanja druga druge brez zatekanja k uporabi nasilja, 3.) medsebojna predvidljivost vzajemnega političnega, ekonomskega in družbenega vedenja.

Vse večja medsebojna odvisnost, razvoj mednarodnih institucij in norm ter integracija so privedli do nastanka možnosti za bolj miroljubne odnose v Evropi in nekaterih drugih delih sveta. Ti procesi skupaj s koncem hladne vojne vsaj za večji del Evrope pomenijo, da se je spremenila vloga vojne in vojaške sile v odnosih med državami. Uporabna vrednost vojne se je v tem delu Evrope zmanjšala zaradi: 1. destruktivnosti jedrskega orožja, 2. visoke cene, ki bi jo zahtevalo pretrganje ekonomske medsebojne odvisnosti v primeru vojne, 3. naraščajočega pomena norm, ki prepovedujejo uporabo vojaške sile v odnosih med državami (Väyrynen 1996, 114). S tem je državam, ki pripadajo tej ureditvi, ta pa je določena predvsem z obsegom zahodnoevropskih političnih, ekonomskih in varnostnih organizacij, zagotovljena relativno visoka stopnja vojaške varnosti. Predpostavljati je mogoče, da krepitev sodelovanja in proces vključevanja nekaterih držav iz Srednje in Vzhodne Evrope v te institucije tudi tem zagotavlja podobno stopnjo varnosti. Za male države znotraj te ureditve zagotavljanje vojaške varnosti tako ni med prioritarnimi cilji. Vprašanje varnosti, vloge vojaške sile in verjetnosti oboroženih konfliktov pa se v drugačni luči zastavlja pri državah na periferiji te skupnosti. Tu so male države še vedno lahko soočene z bolj tradicionalnimi varnostnimi problemi (Sens 1996, 84). Za del Balkana in območje bivše Sovjetske zveze bi težko trdili, da si uporabe vojaške sile med državami ni več mogoče zamisliti.

Z zornega kota malih držav integracijski procesi v Evropi predstavljajo pozitiven prispevek k njihovi varnosti. Prav tako članstvo v mednarodnih institucijah. Z vojaškega vidika članstvo v Natu zagotavlja dokaj visoko stopnjo varnosti. Varnost članic Nata v vojaškem smislu je zagotovljena z varnostnimi jamstvi. Obveznost članic glede nudenja pomoči napadeni državi, glede na koncentracijo moči, ki jo

predstavljajo vojaške sile članic, deluje predvsem v smislu odvratanja.* Določila o medsebojni pomoči v primeru napada, s katerimi se članice celo bolj neposredno obvezujejo k vojaški pomoči, vsebuje tudi pogodba o Zahodnoevropski uniji (ZEU). Vse članice ZEU pa so tudi članice Nata. Tudi članstvo v Evropski uniji pomeni znatno povečanje vojaške varnosti. Čeprav ne nudi varnostnih jamstev kot prej navedni zaveznitvi, Evropska unija razvija koncept skupne zunanje in varnostne politike, ki vsebuje tudi idejo bodoče skupne obrambe. Kljub zadržkom in problemom povezanih z morebitno skupno obrambo, kot ugotavlja Väyrynen (1996, 115), članstvo v Uniji vsaj zvišuje prag možnosti vojaškega napada na državo.

Na varnost držav v Zahodni Evropi pa vpliva tudi širše varnostno okolje, v katerem je moč najti dejavnike, ki so identični Keohanovemu pojmovanju območja, kjer obstaja medsebojna odvisnost in je vojaška sila postala neučinkovit dejavnik urejanja odnosov med državami. Vojne med državami zahodne Evrope, kjer prevladujeta tržna ekonomija in parlamentarna demokracija, si danes po mnenju mnogih dejansko ni mogoče predstavljati. Takšno stanje, ugotavlja Jervis (1991, 47-8), je mogoče pojasniti s povečano ceno vojne, z zmanjšanjem koristi, ki bi jih morebitna vojna lahko prinesla, in s spremembami notranjepolitičnih ureditev in vrednot v zahodnih državah. Visoka stopnja ekonomske medsebojne odvisnosti povečuje ceno vojne, hkrati pa povečuje koristi, ki jih prinaša mir. Podobno Evera (1990, 32) meni, da bodo agresivne države v Evropi v prihodnosti redke, ker bodo tako notranjepolitični kot sistemski dejavniki nudili malo spodbud za agresijo. Kot najbolj resno potencialno grožnjo varnosti navaja razmah etničnih konfliktov v Vzhodni Evropi, vendar meni, da lahko Zahod uporabi svoj ekonomski vpliv za preprečevanje konfliktov v tem delu Evrope (istotam, 49-50).

Obstoj območja, varnega pred bodočimi vojaškimi spopadi, ki je sicer omejeno predvsem za Zahodno Evropo, zagotavlja visoko stopnjo vojaške varnosti tudi državam, ki niso članice nobenega od omenjenih zaveznitv, Švici, Avstriji, Finski in Švedski. Pripadnost krogu držav, ki uživajo visoko stopnjo vojaške varnosti ni opredeljena zgolj s članstvom v institucijah, čeprav so le te pomembne, pač pa tudi s širšim sklopom ekonomskih, političnih, kulturnih in nenazadnje civilizacijskih dejavnikov. Male države, ki pripadajo temu območju v prihodnosti verjetno ne bodo soočene s problemi zagotavljanja svoje vojaške varnosti. Varnostni problemi pa se lahko generirajo na nekaterih drugih, nevojaških področjih. Gre za t.i. nove viře ogrožanja, ki se nanašajo na probleme pretoka beguncev, ilegalnih migrantov, mednarodnega terorizma ipd.

Poleg tega pa integracijski procesi malim državam prinašajo tudi nekatere nove vrste zaskrbljenosti. Pojavlja se skrb za njihovo politično in ekonomsko neodvisnost in socialno ter kulturno avtonomijo (Sens 1996, 79). Skratka, integracijski procesi med drugim odpirajo tudi vprašanja državne suverenosti. Podobno zaskrbljenost je mogoče zaslediti pri vseh, tudi večjih državah, vendar so njene mani-

* *Washingtonska pogodba ne določa vnaprej načinov in obsega pomoči napadeni državi, pač pa zgolj dopušča vojaško pomoč v primeru napada: "vsaka od pogodbenic bo... sama ali v usklajeni akciji skupaj z drugimi pogodbenicami, pomagala napadeni pogodbenici ali pogodbenicam s potrebnimi ukrepi za ponovno vzpostavitev ali ohranjanje varnosti na severnoatlantskem območju, vključno z uporabo oborožene sile."*

festacije lahko posebno izrazite v primerih posameznih manjših držav v obliki strahu pred ekonomsko dominacijo močnejših nacionalnih ekonomij ali nadnacionalnih družb ter strahu pred kulturno in jezikovno dominacijo. V sodobnosti, ko vsaj za del Evrope velja, da si vojaških konfliktov dejansko ni mogoče zamisliti, lahko tovrstne zaskrbljenosti pridobijo znatno specifično težo med dejavniki, ki jih država percipira kot ogrožujoče.

Članstvo v Natu: priložnosti in/ali pasti

Za razumevanje delovanja Nata ter učinkov morebitnega članstva je potrebno nujno upoštevati tako logiko delovanja zavezništev kot spremembe v sodobnem svetu, ki se reflektirajo na logiko zagotavljanja varnosti. Nato danes ne deluje v povsem anarhičnem, pač pa visoko institucionaliziranem mednarodnem okolju, z doseženo visoko stopnjo integracije. Koncept moči nam pri razumevanju delovanja tega zavezništva v sodobnih razmerah le deloma pomaga. Obrambna funkcija Nata, čeprav ostaja jedro zavezništva, je vse manj pomembna. V Evropi se danes vse bolj uveljavlja praksa multilateralnega pristopa k varnostnim problemom, Nato pa je s svojo dobro razvito institucionalno strukturo lahko pomemben dejavnik uveljavljanja takšnega pristopa. Za razumevanje Nata je pomembno tudi dejstvo, da je mednarodne institucije lažje ohranjati in jim dodajati nove funkcije, kot pa ustanavljati nove. Zato lahko kljub odpravi temeljnega razloga za njegov obstoj, Nato v prihodnje še vedno opravlja pomembne varnostne funkcije. Podobno kot zavezništva v zgodovini, pa je Nato pomemben tudi kot sredstvo za urejanje medzavezniških odnosov. Zagotavlja določeno stopnjo predvidljivosti ravnanja zaveznic, določene oblike medsebojnega nadzora ter transparentnost njihovih politik in obrambnih sistemov.

Nato malim državam zagotavlja dokaj visoko stopnjo vojaške varnosti, glede na pluralistični in multilateralni značaj zavezništva pa tudi možnosti povečanja njihovega vpliva in "teže" v mednarodni skupnosti. Na položaj malih držav v Natu vplivajo tudi druge globalne spremembe, nastale s koncem hladne vojne. Ob spremembah razmer, ki na splošno pomenijo več varnosti v vojaškem pogledu, so postali pomembnejši drugi dejavniki ogrožanja. Vse bolj pomembni postajajo taki viri ogrožanja kot so politične in socialne nestabilnosti ter vojaški konflikti na zunanjem obrobju področja držav članic Nata, mednarodni terorizem, problem beguncev, organizirani mednarodni kriminal, možnosti tihotaplenja jedrskih snovi ipd. S tem pa se spreminjajo tudi poudarki v delovanju Nata. V primerjavi s "klasično" vojaško vlogo vse več pomena dobiva njegova politična vloga in krizni management izven območja držav članic. Te spremembe so vplivale na preorientacijo strateških ciljev Nata in prevzemanje več novih funkcij. Z vsem tem se spreminja tudi položaj malih držav v zavezništvu. Väyrynen (1996) opozarja, da so v okolju hladne vojne male države, pod okriljem nuklearnega dežnika ZDA, deloma lahko uživale ugodnosti tuje zaščite, ne da bi same prispevale ustrezen delež, bile so v položaju, ki ga pogosto imenujejo *free-riding*. Po drugi strani pa je to omejevalo njihovo svobodo akcije. Po hladni vojni jedrsko odvrtačanje, čeprav ostaja ele-

ment Natove strategije, ni več odločilno za temeljno naravo Nata. Članice pa imajo več svobode odločanja glede njihove politike do regionalnih konfliktov in drugih zadev. Prisoten je trend povečevanja vpliva srednjih držav in svobode akcije malih držav. Značaj Nata pa postaja bolj "multilateralen in manj hegemonističen" (istotam, 117).

Hkrati s pozitivnimi učinki za varnost malih držav, pa lahko določeni problemi, predvsem tisti, ki se pojavljajo v medzavezniških odnosih, za male države predstavljajo tudi povečanje nekaterih tveganj. Danes se zdi enako kot v preteklosti, če ne še bolj, pomembna *entrapment - abandonment* dilema, ki je bila v preteklosti povezana predvsem z vlogo in interesi ZDA. Simptomi te dileme so se v Natu izraziteje pojavili ob krizi na Srednjem Vzhodu leta 1973. Ob krizi evropske članice niso bile v celoti pripravljene slediti politiki ZDA do arabskih držav in SZ.⁷ V tem primeru niso želele biti vpletene v doseganje globalnih interesov ZDA in so prvič oblikovale zunanjo politiko, ki se je razlikovala od politike ZDA (Aybet 1997, 132). Razhajanja med globalnimi interesi ZDA in interesi evropskih zaveznic so se po tem obdobju še večkrat manifestirala.

Danes se možnosti različnih stališč do določene krize kažejo predvsem v primeru t.i. *out-of-area* operacij, s katerimi Nato lahko poseže v krize izven območja držav članic. Glede vprašanja, koliko naj bi se Nato prostorsko omejil v izvajanju svojih vojaških operacij ni soglasja. Poznavalci menijo, da bo glede tega verjetno dosežen določen kompromis med članicami, ki teh posegov ne bo niti omejil niti jih vnaprej dopuščal (Bebler 1999, 5). Takšna rešitev pa dopušča možnost, da bo v zvezi z izvajanjem mirovnih in drugih operacij izven ozemlja Nata prihajalo do nasprotovanj med članicami. Male države imajo praviloma ožji obseg interesov kot velesile. Zato je mogoče hipotetično trditi, da bi bile v nekaterih primerih manj pripravljene podpreti takšne operacije in bi članstvo v Natu pomenilo njihovo vpletenost v konflikt v naprotju z lastnimi interesi. Seveda pa se v takšnem položaju lahko znajdejo tudi druge, ne samo male države.

Obstajajo pa tudi možnosti, da Nato ne bi bil učinkovit v zagotavljanju nekaterih vidikov varnosti. Väyrynen (1996, 117) meni, da bodo "male države, v novih političnih okoliščinah manj varne, ker so Natove zmogljivosti in odločnost za odpravljanje novih virov nestabilnosti omejene". Politične in vojaške zmogljivosti Nata v nekaterih primerih ogrožanja ne bodo zagotavljale tako nedvoumne pomoči kot bi jo v primeru vojaškega napada. V zoperstavljanju tem vrstam ogrožanja bodo članice v nekaterih primerih lahko ostale bolj ali manj prepuščene same sebi.

Če torej ob razmišljanju o strategiji zagotavljanja varnosti Slovenije upoštevamo imperATIVE, ki veljajo za male države, potem se prizadevanje za doseganje varnosti z večjo oporo na zunanje dejavnike zdi nujno. Mala država se lahko opira na enostranske odnose z neko večjo državo, na članstvo v mednarodnih institucijah, lahko pa svojo varnost skuša povečati tudi s čim bolj popolno integracijo v neko skupnost. Dvostranski odnos med malo in večjo državo praviloma vsebuje

⁷ Evropske članice Nata so želele spore z arabskimi državami čim bolj minimalizirati, saj so bile zelo odvisne od uvoza nafte iz teh držav. Istočasno so nasprotovale zahtevi ZDA naj čim bolj zmanjšajo intenzivnost političnih in gospodarskih odnosov s Sovjetsko Zvezo. Za to niso bile zainteresirane, ker niso želele prekiniti procesa popuščanja napetosti.

veliko tveganj, takšna varnostna odvisnost se lahko spremeni v dejavnik ogrožanja. Multilateralne institucije so, vsaj teoretično, bolj obetavne. S tega vidika se zdijo smiselna slovenska prizadevanja, da poleg vključevanja v druge zahodnoevropske institucije, država postane tudi članica Nata. Članstvo v zavezništvih pa ima vedno tako pozitivne kot negativne učinke.

Morebitno članstvo Slovenije v Natu bi državi zagotovilo varnostna jamstva. Glede na zmanjšanje uporabne vrednosti vojaške sile v odnosih med državami in glede na povečanje vloge nekonfrontacijskih norm v večjem delu Evrope, bi imela ta pridobitev sicer dokaj relativen pomen. Nekoliko večji pomen bi lahko tej pridobitvi pripisali glede na to, da Slovenija leži na obrobju tistega dela Balkana, ki velja za nestabilno in konfliktno območje. Članstvo v Natu bi najbrž povečalo tudi sposobnost zoperstavljanja t.i. novim virom ogrožanja. Vendar so zmožnosti zavezništva na tem področju omejene. Vse članice so v določeni meri ranljive na nove pojave ogrožanja. Vsekakor pa članstvo zagotavlja institucionalni okvir, znotraj katerega se države lahko bolj organizirano in usklajeno zoperstavijo tem nevarnostim. Tako bi se, upoštevaje različnost virov ogrožanja, s članstvom Slovenije v Natu njena varnost sicer v določeni meri povečala, nikakor pa ni mogoče pričakovati, da bi država s tem dosegla udoben položaj *free-rider*-ja.

Razmišljanju o evropskih integracijskih procesih in o medsebojni odvisnosti držav na tem področju, se slovenska zunanja politika ne more odreči. Medsebojna odvisnost tudi ne pomeni, da so države v enaki meri odvisne druga od druge. Lahko je asimetrična. V gospodarskem smislu je Slovenija, glede na svojo tržno orientiranost, v veliki meri odvisna od držav članic EU. Gre pa tudi za politične, kulturne in civilizacijske vidike povezanosti z Zahodno Evropo. Pogosto je mogoče srečati prepričanja, da so vidiki integracije medsebojno povezani. Proces integracije Slovenije v zahodnoevropske strukture bi moral tako zaobseči ekonomske, finančne, politične, varnostne in vojaške ter druge vidike. S tega vidika je mogoče smotrnost članstva v Natu deloma utemeljevati s pričakovanji glede t.i. *spill-over* procesa. Ta proces naj bi po predpostavkah novofunkcionalistične teorije integracij privedel do tega, da se integracija na enem področju postopoma razširi tudi na druga področja.⁸ Vojaško-politična integracija, dosežena s članstvom v Natu, naj bi v skladu s takšnimi pričakovanji pospeševala tudi integracijo na drugih področjih. Problem v zvezi s temi pričakovanji pa predstavljajo ugotovitve, da imajo različni sektorji različen *spill-over* potencial. Aybet (1997, 23) opozarja, da se je ekonomsko sodelovanje sicer pogosto razširilo na druge oblike sodelovanja. Vendar pa ni mogoče dokazati obratnega učinka, namreč, da bi integracija na vojaškem področju pospeševala integracijo na drugih področjih. Pričakovanja glede tega, da naj bi članstvo Slovenije v Natu imelo samostojen pozitiven učinek na integracijo v Evropo tudi na drugih področjih, torej vsaj s teoretičnega vidika niso povsem realna. Ni pa jih mogoče niti v celoti zavrniti, predvsem glede na to, da Nato iz vojaške zveze postaja drugačna, tudi bolj politična organizacija.

⁸ Zagovorniki te predpostavke pojasnjujejo, da so se procesi evropske integracije, ki so se pričeli na ekonomskem področju, postopoma razširili tudi na politične, finančne, varnostne in druge vidike integracije.

Smotrnost članstva v Natu je lahko podkrepjena tudi z dejstvom, da je to organizacija držav s podobnimi gospodarskimi in političnimi ureditvami in dokaj podobnimi vrednostnimi usmeritvami ter da si prizadeva za njihovo trajnost. Sprejetje v članstvo je tudi potrditev, da je neka država dosegla določene gospodarske in politične standarde. Članstvo v mednarodnih institucijah ima pogosto tudi določene notranjepolitične učinke. Vključitev v Nato bi tako lahko bila tudi dodaten dejavnik zagotavljanja trajnosti in legitimnosti političnih in gospodarskih usmeritev države.⁹

Slovenija kot mala država bi se hipotetično nekoč lahko znašla tudi v položaju enostranske politične in/ali varnostne odvisnosti od kake večje države. Članstvo v Natu, ki je tipično multilateralno zavezništvo, lahko v znatni meri blaži ali preprečuje takšen položaj. Sicer velja, da tudi v zavezništvu lahko pride do bolj intenzivnih povezav med posameznimi državami. Možno je tudi, da mala država postane izrazito navezana na eno od večjih zaveznic. Vendar pa značaj Nata omogoča večji "maneverski prostor", kar lahko prepreči, da bi se mala država znašla v izrazito podrejenem položaju do katere od zaveznic.

Članstvo v zavezništvih poleg koristi prinese tudi obveznosti in ima praviloma tudi negativne učinke. Na vojaškem področju so to obveznosti glede skupne obrambe, tem pa se v primeru Nata pridružujejo še nove obveznosti na področju kriznega managementa in mirovnih operacij. Članstvo v Natu bi tako od Slovenije zahtevalo tudi dograditev in posodobitev vojske, kar pa pomeni tudi določeno finančno breme. Glede na nizke izdatke za obrambo v zadnjih letih, bi do določenega povečanja teh izdatkov verjetno prišlo tudi, če se Slovenija ne bi potegovala za članstvo v Natu.¹⁰ Predvsem pa so kakršnikoli izračuni o tem ali bi članstvo v Natu pomenilo cenejšo ali dražjo varnost lahko predmet špekulacij. Članstvo v Natu bi verjetno zahtevalo tudi sodelovanje slovenskih vojaških enot v operacijah ob različnih kriznih razmerah in to v večji meri kot sedaj, ko Slovenija sodeluje samo v okviru Partnerstva za mir. Ob tem pa bi se povečala tudi verjetnost nameščanja tujih enot na ozemlju Slovenije, verjetnost izvajanja vojaških vaj ipd.

Učinki članstva v zavezništvih so vedno tako vojaški kot politični. Predpostavljati je mogoče, da bi bili slednji za Slovenijo zelo pomembni. Najbrž je smiselno prizadevanja za članstvo v Natu obravnavati tudi kot izkoriščanje priložnosti za članstvo v čimveč zahodnoevropskih institucijah.¹¹ Članstvo v institucijah in vpetost v integracijske tokove v Evropi povečuje stopnjo varnosti in možnosti za uveljavljanje interesov države. Članstvo v zavezništvu pa lahko, pod določenimi pogoji, mali državi zagotovi vpliv, ki je večji od njene dejanske "politične teže" in materialnih zmogljivosti. Možno pa je pričakovati tudi politične

⁹ Niso redki argumenti, da je članstvo v Natu pomagalo krepiti demokracijo v nekaterih članicah Nata, npr. na Portugalskem in v Španiji.

¹⁰ Slovenska vlada načrtuje v naslednjih letih postopno povečanje stroškov za obrambo iz sedanjega 1,8% na 2,3% BDP.

¹¹ Kot je v eni svojih svojih izjav dejal predsednik slovenske vlade: "Zveza NATO čisto na samem začetku slovenske samostojnosti nekako ni bila eksplicitna prioriteta slovenske zunanje politike, naše strategije. Tudi nekako se nam ni zdelo realno, da je to nek bližnji cilj. Vendar se je potem proces odprl. Možnost kandidature Slovenije v zvezi NATO je postala realna." - predavanje študentom FDV, 31. 3. 1999.

učinke, ki ne bi bili pozitivni. Ob pričakovanju do držav članic Nata, da bodo sodelovale v preprečevanju ali reševanju bodočih kriz, je tako za članice težje, da bi do določene krize ali do določene strani v konfliktu ohranile nevtralen odnos. Članstvo v zavezništvu lahko tako v določeni meri zmanjšuje svobodo izbire političnega delovanja. Država je lahko vpletena v konflikt proti lastni volji. Vprašljiva pa postaja tudi ena od možnosti, ki so jih male države pogosto izkoriščale, to je vloga nepristranskega posrednika ali povezovalca v določenem konfliktu.

Morebitno članstvo Slovenije v Natu bi imelo za Slovenijo mnogostranske, tako pozitivne kot negativne učinke. Omenjeni so samo nekateri. Dejansko so ti učinki, glede na razvijajoč se varnostni sistem v Evropi in glede na prilagajanje Nata, tudi težko predvidljivi. Danes je v Sloveniji čutiti dokajšnjo podporo članstvu v Natu, hkrati pa je malo političnih in strokovnih razprav o morebitnih posledicah. Če je podpora članstvu zgolj posledica enostranskega razumevanja, ki poudarja predvsem pričakovane pridobitve, bi se lahko v določenih razmerah tudi znatno zmanjšala. Trdnejši politični konsenz bi bilo zato smiselno graditi z bolj strokovno podprto in odprto razpravo o vseh učinkih morebitnega članstva.

LITERATURA

- Aybet, Gülnur. 1997. *The Dynamics of European Security Cooperation, 1945-9*, Macmillan Press, Houndmills, London.
- Bauwens, Werner, Clesse, Armand, Knudsen, F. Olav. 1996. *Small States and the Security Challenge in the New Europe*, Brassey's, London.
- Bebler, Anton. 1999. Nato (ne)dosegljiv ali nezaželen cilj?, Obramba, št. 4, Ljubljana.
- Buzan, Barry. 1991a. *Is International Security Possible?*, v: Booth, Ken (edit.). 1991. *New Thinking About Strategy and International Security*, Harper Collins Academic, London.
- Buzan, Barry. 1991b. *People, States and Fear*, Harvester Wheatsheaf, New York, London.
- Clemens, C. Walter. 1978. *The U.S.S.R. and Global Interdependence*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington D.C..
- Deutsch, Karl. 1988. *The Analysis of International Relations*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Evera, Stephen. 1990. *Primed for Peace - Europe After The Cold War*, *International Security*, Vol. 15, No. 3.
- Grizold, Anton. 1999. *Evropska varnost*, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Hellmann, Gunther, Wolf, Reinhard. 1993. *Neorealism, Neoliberal Institutionalism, and the Future of NATO*, v: *Security Studies*, Frank Cass, London, Vol. 3, No. 1.
- Holsti, R. Ole, Terrence, P. Hopmann, Sullivan, D. John. 1973. *Unity and Disintegration in International Alliances: Comparative Studies*, John Wiley and Sons, New York.
- Jervis, Robert. 1991. *The Future of World Politics - Will It Resemble the Past?*, *International Security*, Vol. 16, No.3.
- Keohane, Robert. 1969. *Lilliputians Dilemmas: Small States in International Politics*, v: *International Organization*, Vol. 23, No. 2.
- Keohane, Robert, Nye, S. Joseph. 1989a. *Power and Interdependence*, HarperCollins Publishers.
- Keohane, Robert. 1989b. *International Institutions and State Power*, Westview Press, Boulder, Colorado.
- Knudsen, F. Olav. 1996. *Analysing Small-State Security: The Role of External Factors*, v: Bauwens. 1996 .

- Liska, George. 1962. *Nations in Alliance: The Limits of Interdependence*, Md.: Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Vasquez, A. John. 1996. *Classics of International Relations*, Prentice Hall, New Jersey.
- Morgenthau, Hans. 1995. *Politika med narodi*, DZS, Ljubljana.
- Nolan, E. Jane (edit.). 1994. *Global Engagement: Cooperation and Security in the 21st Century*, The Brookings Institution, Washington, D.C..
- Rothstein, L. Robert. 1968. *Alliances and Small Powers*, Columbia University Press, New York and London.
- Russet, Bruce, Starr, Harvey. 1996. *Svetovna politika*, FDV, Ljubljana.
- Sens, Allen. 1996. *Small-State Security in Europe: Threats, Anxieties and Strategies After the Cold War*, v: Bauwens. 1996.
- Snyder, H. Glenn. 1991. *Alliances, Balance and Stability*, v: *International Organization*, Vol. 45, No. 1.
- Väyrynen, Raimo. 1996. *Small States in the New European Context*, v: Bauwens. 1996.
- Walt, M. Stephen. 1987. *The Origins of Alliances*, N.Y.: Cornell University Press, Ithaca.

ZDRAVSTVENA SOCIOLOGIJA

Povzetek. Zdravje je pomembno za funkcioniranje posameznikov v okviru družbenih struktur, kot element kakovostnega življenja ljudi pa je cilj sam po sebi. Ukvarjanje z zdravjem je predmet institucionalizirane dejavnosti zdravstva, zdravje in zdravstvo pa kot družbena pojava proučuje tudi sociologija. V članku je predstavljen prispevek nekaterih socioloških pristopov k obravnavi zdravja in zdravstva: funkcionalizma, marksizma, simboličnega interakcionizma, feminizma, teorije delovanja in teorije strukturacije. Pregled se zaključí z ugotovitvijo, da je področje zdravja in zdravstva kompleksno in je zato razlagalna moč posameznih pristopov omejena. Predlagani pristop zdravstvene sociologije, s povezovanjem različnih pristopov in ravni obravnave zdravja tako v teoretičnem kot v metodološkem smislu, bo pomembno prispeval k pojasnjevanju njenega predmeta. **Ključni pojmi:** zdravstvena sociologija, sociološki pristopi, zdravje in bolezen, zdravstvo.

Uvod

Zdravje je ena od najpomembnejših vrednot. Ima tako instrumentalni kot ekspresivni pomen. V prvem smislu pomeni sredstvo za funkcioniranje posameznikov v okviru družbenih struktur, v drugem pa je element kakovostnega življenja ljudi in zatorej cilj sam po sebi. Ukvarjanje z zdravjem je predmet posebne institucionalizirane družbene dejavnosti, zdravstva. Zdravje in zdravstvo kot družbena pojava pa sta tudi predmet sociologije.

Sociologija in medicina imata skupna izhodišča v obravnavi posledic industrializacije v 19. stoletju, zlasti za zdravje mestnega prebivalstva v zahodni Evropi. Kasnejši razvoj je obe vedi ločil. Medicina se je čedalje bolj opirala na naravoslovne vede in se usmerjala v bolezen kot biološki in individualni pojav. Sociologija je v obravnavi zdravja in bolezní oblikovala dva tipa odnosov do teh problemov. Prvi, zlasti izrazit v ameriški sociologiji, je bila "sociologija-v-medicini". Tu gre za uporabo socioloških ugotovitev in pristopov ter metodologije v okviru in za potrebe procesa zdravljenja, torej za instrumentalno uporabo sociologije. Razvijali so ga večinoma sociologi, zaposleni v institucijah zdravstvenega varstva in na medicinskih ter drugih zdravstvenih šolah. Izbor raziskovalnih problemov in način

* Dr. Majda Pahor, višja predavateljica na Visoki šoli za zdravstvo v Ljubljani.

uporabe rezultatov so določale medicinske stroke. Drugo smer lahko poimenujemo "sociologija medicine" ali "sociologija zdravstva". (Naj tu pojasnim, da uporabljam pojem medicina in zdravstvo kot sinonima za poklicno obravnavanje zdravstvenih problemov v okviru družbeno reguliranega sistema.) Ta pristop se je razvijal praviloma izven zdravstvenih ustanov. Zdravstvo jemlje za predmet pogosto zelo kritične analize z vidika širših družbenih struktur in procesov. Zanimata ga zdravje in zdravstvo kot "družbeni dejstvi", njihovi vzroki, značilnosti in posledice.

Zdravje in zdravstvo v luči različnih socioloških pristopov

Zdravje in zdravstvo je bilo obravnavano v okviru različnih socioloških pristopov, ki se med seboj razlikujejo predvsem po dveh značilnostih - *izhodiščni točki proučevanja* (pri nekaterih je to aktivni, delujoči posameznik, pri drugih pa družbene strukture, to je relativno stabilni sistemi pravil, norm in odnosov) in po *pojmovanju svojega predmeta - družbe* (za nekatere so družbeni pojavi objektivna dejstva, za druge so socialni konstrukti in rezultat subjektivnega delovanja). V nadaljevanju bomo prikazali značilnosti teoretičnih pristopov *funktionalizma, marksizma, feminizma, simboličnega interakcionizma, teorije delovanja in teorije strukturacije* pri pojasnjevanju pojavov zdravja in bolezni.

Funktionalizem. Glavni predstavnik funkcionalizma, ameriški sociolog Talcott Parsons, se je ukvarjal s procesi, ki ohranjajo *družbeno stabilnost in red*. Vsaka družba mora za preživetje opravljati določene nujne *funkcije*: kontrolirati naravno okolje, proizvajati in distribuirati potrebne dobrine in storitve ter ohranjati notranji red za obvladovanje napetosti in konfliktov. V ta namen razvije *socialni sistem*, sestavljen iz *institucij*, ki omogočajo funkcioniranje družbe, npr. družina, cerkev, zdravstveno varstvo itd. Družbene institucije sestavljajo *načini delovanja in vlog* na osnovi skupnih *vrednot* (skupnih družbenih ciljev, v katere naj bi usmerjali delovanje) in *norm* (zaželenih in tipičnih načinov ravnanja). Družbeno pričakovane obnašanja za igranje vlog se ljudje naučijo v procesu *socializacije* (Harralambos, Heald 1989).

Parsons je podrobno proučeval institucijo zdravstvenega varstva v moderni družbi. Bolezen je pojmoval kot biološki proces, ki ogroža družbo s tem, da onemogoča posameznikom opravljanje njihovih običajnih družbenih vlog. Družba ima torej kolektivni in funkcionalni interes za učinkovito zdravljenje, da se posamezniki lahko čim prej vrnejo v normalno opravljanje svojih vlog. Zdravniška profesija je razvila učinkovito tehnologijo za obravnavo bolezni, zasnovano na znanstvenem raziskovanju, in lahko minimizira motnje zaradi bolezni. Po Parsonsu je *bolezen* ne le biološka motnja, ampak tudi *oblika družbene odklonskosti*. Za razliko od drugih oblik odklonskosti (npr. kriminala), pa posameznik ni smatran za krivega, pod pogojem, da sprejme določena pravila obnašanja. Parsons je to celoto pričakovanega ravnanja imenoval *vloga bolnika*. Obsega pravice in dolžnosti: bolnik je opravičen svojih normalnih aktivnosti, ima pa dolžnost, da si prizadeva za čimprejšnjo ozdravitev, da poišče družbeno določene oblike pomoči in da sodeluje z zdravnikom pri zdravljenju. Zdravstveni delavci morajo biti strokovno

usposobljeni za vračanje zdravja, imajo pa tudi funkcijo družbenega nadzorovanja. Zdravniki recimo določajo, kdo ima pravico do vloge bolnika in kdo ne, koga zdraviti in koga ne, imajo torej nadzor nad dodeljevanjem družbenih sredstev.

Kritiki Parsonsu očitajo konservativizem in neupoštevanje položaja deprivilegiranih skupin (črnci, ženske, nekatere etnične skupine, revni) ter pristranskega ravnanja institucij. Spregledal je tudi, da v sodobnih družbah ni skupnega sistema vrednot, ki bi povezoval vse člane družbe in na katerega bi vsi pristajali. Parsons je menil, da mora imeti zdravniška profesija privilegirani položaj v družbi, ker zagotavlja družbeno funkcioniranje z zdravljenjem bolezni in ohranjanjem temeljnih družbenih vrednot. Kasnejši proučevalci zdravniške profesije pa so opozorili tudi na možno disfunkcionalnost koncentracije moči v rokah zdravstvenih delavcev (Scambler 1987).

Parsonsov pojem vloge bolnika ostaja pomemben tudi za sodobno sociologijo, vendar narašča viktimizacija bolnikov, ki predpostavlja, da je žrtev sama kriva za svoje težave. To velja zlasti za določene bolezni, ki so vezane na individualno vedenje, kot je kajenje, neustrezna prehrana in tvegano spolno obnašanje (rak, srčne bolezni, AIDS). Predpostavka modela vloge bolnika je tudi, da so vsi pacienti obravnavani enako, kar pa ne drži. Razlike so glede na spol, starost, narodnost, sloj, pa tudi diagnozo. Za alkoholike, ljudi, ki so poskušali samomor ali za umirajoče je pogosto slabše poskrbljeno (Friedson 1994).

Pojem vloge bolnika je ustrezen za določene bolezni, npr. za akutne fizične bolezni, manj pa se ujema s potekom kroničnih, dolgotrajnih bolezni, kjer je potek počasen in izid negotov, kjer se zdravnik in bolnik pogajata ali sta celo v konfliktu. Vloga bolnika v tem primeru ni začasna, ampak je bolezen stalna značilnost, ki ji posameznik prilagodi svoje običajne dejavnosti. Za vse razvite družbe s starajočim se prebivalstvom je značilna prevlada kroničnih bolezni, za katere je pojem vloge bolnika manj uporaben. Poleg tega se poleg zdravnikov v proces zdravljenja čedalje bolj dejavno vključujejo tudi pripadniki drugih poklicev. Najpočasneje, a že zelo izrazito, pa se spreminja položaj uporabnikov zdravstvenega varstva v smislu večje aktivnosti.

Marksizem. Razširjenost bolezni po tem pojmovanju ni samo biološki proces, ampak ga določa tudi način produkcije in ekonomski odnosi. To dokazujejo razlike v zdravstvenem stanju med družbenimi razredi, pojav industrijskih bolezni, produkcija bolezni za profit (npr. tobačna industrija). Zdravstveno varstvo ne upošteva družbenega ozadja bolezni, ampak jih obravnava kot individualen pojav. Zdravstveni sektor je tudi profitna dejavnost, saj omogoča zdravju škodljivo proizvodnjo in hkrati močno in visoko profitno farmacevtsko industrijo.

Marksizem poudarja protislovje kapitalističnega sistema. Po eni strani je to visoko produktiven sistem, ki ustvarja ogromno dobrin, po drugi stran pa je delitev teh dobrin nepravilna in povzroča revščino in bolezni. Po marksističnem pojmovanju je kapitalizem spremenil tudi medicino, in sicer v naslednjem:

- medicina je prešla od individualne obrti (posamezni zdravilec) v korporativni, industrijski tip zdravljenja (bolnišnica),
- je vedno bolj specializirana in hierarhična,
- narašča mezdno delo (tudi npr. farmacevtska industrija, zdravstvena nega),

- zdravniki se proletarizirajo, njihov profesionalni standard izginja pod kontrolo managerjev in finančnikov.

Medicina postaja blago, ki prinaša profit, zlasti zavarovalništvu, farmacevtski in medicinsko-tehnični industriji. Kapital, koncentriran v velikih monopolnih korporacijah, nadzoruje medicinsko prakso, pa tudi raziskovanje in poučevanje. Nadzorovanje poteka direktno s financiranjem s strani medicinske industrije ali pa indirektno preko države.

Tudi zdravstveni problemi, ki jih imajo ljudje v kapitalizmu, so povezani z nezdravim in stresnim delovnim okoljem, v katerem večina dela. Zdravstveni problemi po marksističnem pojmovanju torej niso toliko izraz osebne šibkosti, ampak bolj družbenih neenakosti. Onesnaženost okolja in nesreče pri delu pomembno vplivajo na obolevnost in umrljivost v določenih poklicih. Zaščitna zakonodaja je pri tem le delno uspešna. Kapitalistična medicina vzgaja posameznika v "zdravstvenega potrošnika", ki plačuje zavarovalne premije in drage medicinske storitve, ne zagotavlja pa zdravih in varnih pogojev dela.

Kritika Marxovega pristopa pa poudarja, da revolucije, ki so izhajale iz njegovega nauka in uvedle kolektivno lastnino, niso omogočile družbene enakosti. Vodile so v zatiralske družbene sisteme, kjer je sloj birokratov imel funkcijo vladajočega razreda. Tudi v ekonomskem smislu so bile te družbe manj učinkovite kot kapitalistične. Obenem pa so se znotraj kapitalizma razvijale oblike solidarnosti in pravičnosti, ki so bliže Marxovemu konceptu socializma kot tim. "socialistične" družbe. Razvoj zdravstvenega sektorja v kapitalističnih državah je prinesel veliko dejanskih izboljšav za zdravje ljudi.

Simbolični interakcionizem. Simbolični interakcionizem prične obravnavo družbenih pojavov na mikro ravni, na ravni posameznika. V proučevanju zdravstvenih pojavov je izhodišče interakcija med igralci vlog v "drami zdravja in boleznih". Priladnike te smeri predvsem zanima, kako se subjektivna izkušnja bolezni izoblikuje skozi interakcije. Simbolični interakcionizem proučuje odnose moči v zvezi s *totalno ustanovo* (kjer je vse določeno s pravili) in procesi *stigmatizacije* (označevanja).

Predstavnik tega pristopa je Erving Goffman. Goffmana je zanimal pogled "z dna družbe". Svoje sociološke ugotovitve je zasnoval na izkušnjah raziskovanja po metodi opazovanja z udeležbo. Ukvarjal se je z identifikacijo in razlago obnašanja in kulture marginalnih in deprivilegiranih družbenih skupin kot so npr. pomožni delavci ali duševni bolniki. Ugotavljal je, kako ohranjajo osebno identiteto v sovražnem okolju. Osebna identiteta je bila njegov glavni raziskovalni problem. Funkcionalistična razlaga identitete, kot posledice socializacije v določene družbene vloge, namreč ne pojasni, kako posamezniki lahko izbirajo različne družbene vloge in razvijejo pojem jaza, samopodobo, identiteto. Goffman je začel s proučevanjem procesa, v katerem posameznik razvije identiteto na podlagi interakcij z drugimi ljudmi. Način, kako vidimo sami sebe, je posledica naših interakcij z drugimi in odgovorov drugih na naša pričakovanja ali dejanja. Določene reakcije drugih potrjujejo našo "normalnost", druge - npr. odklanjanje stikov, zavračanje ipd. pa odstopanja od "normalnosti". Goffman to imenuje stigmatizacija - ko se

določena značilnost posploši na človeka v celoti, npr. invalide se upokoji, čeprav bi bili za določena dela popolnoma sposobni.

Razvoj identitete poteka tudi skozi sekundarno socializacijo v okviru profesionalnega izobraževanja. Reakcije učiteljev in inštruktorjev na študente okrepijo ali zmanjšajo identifikacijo s poklicem. Socialna identiteta se torej izoblikuje v socialnih interakcijah. V svoji študiji azilov je Goffman proučeval vpliv totalne institucije na posameznika. Ta poskuša izničiti posameznikovo identiteto, a ljudje razvijajo strategije, s pomočjo katerih se prilagodijo samo površinsko, na skrivaj pa ohranjajo svojo paralelno kulturo in identiteto. To je splošni mehanizem, s pomočjo katerega šibkejši zaščitijo svoje pojmovanje sebe in se upirajo manjvrednim identitetam, ki jim jih poskušajo vsiliti močnejši (Bilton et al. 1996).

Zelo značilen primer je posebna neformalna "subkultura pritoževanja", ki so jo razvile medicinske sestre kot obliko prilagoditve odnosom podrejenosti (Turner 1992). V to subkulturo vstopijo kandidatke za poklic na neformalen, a zato nič manj pomemben način. Poleg formalne poklicne socializacije, katere cilji so napisani v kurikulumu in v okviru katere se študentke usposabljaajo za delo z bolnikom in sodelovanje z zdravnikom, kandidatke za poklic namreč doživljajo tudi neformalno socializacijo med prakso na bolnišničnem oddelku.

Namen te socializacije je sprejeti alternativno, nenapisano ideologijo poklica, ki omogoča preživetje v sistemu, kjer so medicinske sestre podrejene. Pritoževanje delegitimizira avtoriteto in jo hkrati ohranja. Je varnostni ventil za frustracije, obenem pa ne izziva obstoječih razmerij moči. Raziskave (Turner 1992) so identificirale pet glavnih funkcij pritoževanja medicinskih sester. Prvič, pritoževanje razvrednoti delo zdravnikov, poudarja njihove negativne lastnosti ali celo potencialno nevarnost za bolnika, poudarja neodvisen prispevek in pomen zdravstvene nege. Drugič, organizacija bolnišnice in nosilci avtoritete v njej se delegitimizirajo. Pritoževanje tudi spodbuja razkroj idealizma mladih medicinskih sester; starejše kolegice jim delo prikažejo kot naporno, utrujajoče in ne kot vir zadovoljstva. Pogost je ciničen, negativen pogled na lastno dejavnost. Najvažnejša funkcija pritoževanja je, da ustvarja občutek solidarnosti med pripadnicami poklica in njihovo zaveznitvo tako proti zdravnikom kot proti upravi, pogosto pa tudi proti kolegicam, ki jim je kot posameznicam uspelo doseči katere od ciljev, ki jih medicinske sestre kot skupina niso. Pritoževanje, nazadnje, deluje kot varovalka in omogoča sproščanje napetosti, ne da bi se stvari kaj spremenile; ker ne vodi k akciji, ima konservativno funkcijo.

Goffmanove študije "šibkejših" so bile v skladu z naprednimi gibanji iz 60. let. Prispel je tudi k odpravi azilov in uvedbi bolj fleksibilnih oblik skrbi za bolnike, z več možnostmi za pogajanja in sodelovanje vseh vključenih. Kot Parsons se je tudi on ukvarjal z družbenimi vlogami, toda ne z razlogi njihovega obstoja, ampak z načini njihovega nastajanja in ohranjanja.

Feminizem. Feminizem je teoretična perspektiva, ki izhaja iz kritike podrejenosti žensk. Znotraj feminizma obstajajo velike razlike. *Liberalni feminizem* vidi razlike med moškimi in ženskami kot družbeno konstruirane, zato bi spremembe v zakonodaji in izobraževanju lahko odpravile diskriminacijo žensk. Enakost žensk in moških je po tem pojmovanju mogoče doseči znotraj obstoječega družbenega

sistema. *Kulturni feminizem* predpostavlja temeljno razliko med moško in žensko kulturo: vrednote in način mišljenja žensk in moških sta popolnoma različna. *Radikalne* feministke menijo, da je izkoriščanje žensk temeljni odnos vseh sedanjih družb. Položaj žensk bi se lahko spremenil samo s temeljnimi spremembami družb, in ne v okviru obstoječega družbenega sistema (Jones 1994).

Feminizem obravnava vpliv spola na opredelitev bolezni in zdravljenja ter zdravljenje kot obliko moške kontrole nad ženskami, njihovimi telesi in identiteto. Sprašuje se, kako nastaja in se ohranja podrejenost žensk, ki vključuje tudi dominacijo nad ženskim telesom, rojevanjem in materinstvom. Žensko spolnost in reproduktivne sposobnosti zdaj nadzoruje medicina, tako kot jo je v preteklosti religija. Medicinski pogled opredeljuje žensko zdravje kot reproduktivno sposobnost in spolnost znotraj zakonske zveze. Medicina kontrolira žensko telo v vseh obdobjih življenja, v zvezi z menstruacijo, nosečnostjo, rojevanjem, menopavzo. Medikalizacija ženskega telesa je rezultat želje medicine po novem tržišču, zato je izključila zunajmedicinske zdravitelce – babice in ljudske zdravitelke (preganjanje čarovnic). Med porodničarji je v ZDA 80%, v Veliki Britaniji pa 85% moških (Jones 1994). Medicinsko izobraževanje privzgaja patriarhalna stališča do žensk, kar so pokazale analize medicinskih učbenikov v Veliki Britaniji. Tudi spolna delitev dela v zdravstvu odseva podrejenost žensk. Kljub tradicionalni zdravilski in negovalni funkciji, ženske ne zasedajo visokih položajev. Največ delajo v zdravstveni negi, kjer imajo slabe plače in nizek ugled. Povečanje števila žensk zdravnic stanja ne spreminja, saj so bile socializirane v patriarhalnem okolju.

Feminizem si prizadeva za ukinitve vodilne vloge moško-središčne medicine in za spodbujanje samopomoči ter samozdravljenja. Na tej osnovi je utemeljena tudi analiza ženskega zdravja Lesley Doyal (1995). Avtorica izhaja iz predpostavke, da zdravje nastaja tam, kjer ljudje živijo. Kritizira redukcionizem biomedicinskega modela ženskega zdravja, ki izhaja predvsem iz ženske anatomije. Zdravje žensk ni rezultat anatomije, ampak ekonomskih, socialnih in kulturnih okoliščin, v katerih ženske živijo. V značilnostih ženskega življenja nastajajo nevarnosti za zdravje. Pri tem ne moremo posplošiti življenjskih pogojev vseh žensk, kajti položaj žensk ni v vseh družbah enak (niso vse med sabo "sestre"). Razlike med položajem žensk in moških tudi ni razločljiva v okviru klasičnih stratifikacijskih teorij kot je npr. marksizem. Skupna točka položaja žensk v vseh družbah pa je določena oblika podrejenosti. Ni nobene družbe na svetu, kjer ženske ne bi bile bolj ali manj, odkrito ali prikrito, v ekonomskem ali kakšnem drugem pogledu prikrajšane.

Žensko zdravje je bilo v okviru medicine obravnavano predvsem v funkciji ženske vloge v družbi, zlasti rojevanja in dela doma, ne pa kot dejavnik kakovostnega življenja. Zato medicina ženskam pogosto ne more pomagati. To je v svoji raziskavi ugotovila tudi švedska zdravnica Eva Johansson (1998), ki je ob proučevanju žensk z nedefiniranimi mišično-skeletnimi bolečinami prišla do zaključka, da so medicinske intervencije pri njenih pacientkah neuspešne zato, ker ni vir težav v njihovih telesih, ampak, ker "jih boli življenje" (odnosi s partnerjem, socialni problemi, težave na delovnem mestu ipd.). Pri "bolečinah, ki jih povzročata življenje", pa je medicina praviloma nemočna.

(Skoraj) vse ženske delajo tudi doma. Nevarnosti za zdravje, ki nastopijo doma, so posledica zahtev gospodinjanskega dela in vplivajo na telesno in duševno zdravje žensk, dom pa je nevaren kraj tudi zaradi nasilja, katerega žrtve so praviloma ženske. Vir nevarnosti za žensko zdravje je tudi spolnost. Že izražanje potrebe po spolnosti je bilo včasih dovolj, da so žensko proglasili za duševno bolno. Ženska naj bi torej v spolnosti imela pasivno vlogo in kot kažejo podatki, ima pogosto tudi vlogo žrtve spolnih zlorab in posilstev, ki puščajo fizične in čustvene posledice, včasih pa povzročijo tudi smrt. Z žensko podrejeno vlogo v spolnosti je povezana obolevnost in umrljivost zaradi raka materničnega ustja, vnetja rodil in AIDSa. Tudi pohabljanje ženskih spolovil je še vedno razširjena oblika omejevanja ženske spolnosti.

Na področju reprodukcije praviloma še vedno niso ženske tiste, ki bi skupaj s svojimi partnerji določale število otrok, ki bi jih rodile. Močno vlogo imajo družina, religija in država. Uporaba kontracepcije je pod družbenim nadzorom, pa tudi sterilizacija in abortus. Rojevanje je v večini razvitih držav postalo tehnološko nadzorovan proces z malo prostora za avtonomno odločanje žensk.

Doyal obravnava tudi žensko (slabo) plačano poklicno delo. Ženske bolj pogosto delajo v panogah in poklicih, ki zahtevajo rutino in izvrševanje navodil, kar povzroča psihični pritisk. Poleg nevarnosti poškodb so izpostavljene še posledicam svojega nizkega statusa. Tipični ženski poklici - medicinske sestre in pi-sarniške uslužbenke - so posebej obremenjeni z dolgim delavnikom, nizko avtonomijo pri delu, nevarnostjo fizičnih poškodb in psihičnih posledic stresa zaradi podrejenega položaja in različnih oblik zlorab, ki jih pogosto doživljajo (MacKay 1989). Celu oblike odvisnosti, ki so značilne za ženske, so praviloma legalne in tihe, nemoteče: hrana, alkohol, tablete in kajenje.

Ženska gibanja za zdravje, samopomoč in medsebojno pomoč pa bi lahko presegla ali vsaj omilila pomanjkljivosti zdravstvenega varstva.

Teorija delovanja. Človekovo delovanje in izbira ter narava sodelovanja med posamezniki je bilo osrednji predmet proučevanja Maxa Webra. Ljudje se ne le obnašajo, ampak *delujejo z določenim ciljem*. Človekovo delovanje je mogoče razumeti v okviru subjektivnega smisla, na osnovi namenov in pričakovanj posameznikov glede njihovih dejanj. Za proučevanje zdravstva je pomembna njegova analiza *avtoritete* in zakaj jo ljudje ubogajo. Razločeval je

- karizmatično,
- tradicionalno in
- racionalno-legalno avtoriteto.

Karizmatična avtoriteta izhaja iz osebnih lastnosti njenega nosilca. Tradicionalna avtoriteta temelji na prenosu preteklih praks, racionalna-legalna avtoriteta pa sloni na racionalno utemeljenih pravilih in zakonih. Njen nosilec je birokracija, sloj, ki ima oblast na osnovi zakonov, predpisov, države. Birokracija je učinkovita oblika organizacije družbe, mora pa biti kontrolirana s strani politikov, ki ohranijo tesen stik z državljani. Predstavlja "železno kletko" za posameznika. Birokratska organizacija družbe, ki se je v začetku 20. stoletja šele nakazovala, se je mogočno razrasla ob koncu tega stoletja, tudi v zdravstvu, kjer managerska elita povečuje

dominacijo nad zaposlenimi. Politika zdravstvenega sistema se izvaja od vrha navzdol, preko direktorjev do izvajalcev.

Birokratska (racionalno-legalna) avtoriteta v okviru zdravstva pride v nasprotje s profesionalno avtoriteto, ki ne izhaja iz položaja v organizacijski strukturi, ampak iz znanja. Še en problem je z avtoriteto v zdravstvu: dejavnost zdravljenja ne more biti v celoti urejena s pravili in samo na racionalni osnovi. V procesu zdravljenja niso vsi postopki znanstveno preverjeni, vpliva tudi tradicija in karizma posameznikov, pa tudi pogost položaj negotovosti in stresa. Zdravljenje ni samo tehnična dejavnost, je tudi medčloveški odnos, odnos zaupanja. Poudarjanje te zaupnosti in mistificiranje zdravljenja je seveda lahko tudi sredstvo za ohranjanje statusa in moči. V bolnišnici se tako križajo različne avtoritete in hierarhije - racionalna, tradicionalna in karizmatična. Interesi organizacije in managerjev so lahko v nasprotju z interesi zdravstvenih delavcev.

Weber je videl tako pozitivne strani *birokracije* - racionalnost, učinkovitost, nepristranskost, kot negativne - zatiranje človeške individualnosti in ustvarjalnosti. Interakcije (medsebojno vplivanje) med posameznikom in družbo ni mogoče razumeti le s pomočjo struktur in procesov, ampak je potrebno upoštevati tudi smisel, ki ga ljudje pripisujejo dejanjem. Ideje in prepričanja so torej bistveni del družbe, tudi zdravstva in procesa zdravljenja (Abercrombie, Hill in Turner 1994).

Teorija strukturacije. Osnovna enota Giddensove (1991) analize je posameznik. Posamezniki razvijejo stabilne vzorce interakcij, ki jih imenujemo socialni sistemi - to so rezultati človeških dejanj ali namenov. Včasih se posledice dejanj izkažejo kot nezaželene ali škodljive. Ljudje pa lahko razvijejo zavedanje o posledicah svojih dejanj in s tem *zavestno usmerjajo proces sprememb družbenih struktur*; ki ga Giddens imenuje *strukturacija*. Pri tem lahko pomaga tudi sociologija s tem, da naredi družbene pojave bolj "prozorne". Sociologija lahko poveča zavedanje posameznikov o skritih družbenih procesih in s tem omogoči ljudem, da začnejo spreminjati družbene strukture in ne samo pasivno sprejemati obstoječe stanje. Pri taki uporabi sociologija zagotavlja kritično teorijo, ki deluje kot pospeševalec družbenih sprememb tudi na področju zdravja in zdravstva. Sedanje obdobje poznomoderne družbe označuje namreč visoka brezosebnost družbenih sistemov in struktur, hkrati pa tudi naraščajoča družbena ozaveščenost in možnost, da posamezniki prevzamejo kontrolo nad svojim življenjem.

V predmodernih družbah je identiteta posameznikov pogojena z zunanjim svetom, njihova izbira je omejena s časom, prostorom in družbenim statusom. V poznomoderni družbi je proces oblikovanja identitete bolj kompleksen zaradi globalizacije in svetovnega trga. Mogoče je izbrati svoj lastni življenjski stil in "sam pisati svoj življenjepiš", vključno s poglavjem o zdravju.

Za Giddensa je družba poznega 20. stoletja enotna in zajema celotno človeštvo. Prišlo je do *globalizacije*. Moderne tehnologije, družbene strukture in kulture se prepletajo v vseh deželah. Tradicionalna prepričanja sicer še ostajajo, vendar so obrobna. Globalizacija ustvarja medsebojno odvisnost med družbenimi skupinami, ki živijo v različnih deželah. Ta medsebojna odvisnost povečuje družbeno stabilnost in individualno varnost ter spodbuja ekonomske povezave in turizem. Povečuje pa se tudi globalna ranljivost. Cene so povezane po vsem svetu, ko se

nekje pojavi recesija, se prenese tudi v druge dežele. Ekološke katastrofe ne poznajo nacionalnih meja, bolezni se s turisti selijo s kontinenta na kontinent.

Vpliv globalizacije vidimo tudi v prevladujočem vzorcu zdravja in bolezni. V razvitih industrijskih deželah so povišani dohodki omogočili večji dostop do hrane. Razvoj medicinske tehnologije je tudi prispeval k podaljšanju življenjske dobe, obenem pa je tehnološki razvoj prinesel nova zdravstvena tveganja (one-snaženje ipd.).

Zdravstvena sociologija

Potem ko smo pogledali, kako skozi različne teoretične perspektive vidimo pojave zdravstva, zdravja in bolezni, bomo naredili še korak v drugo smer. Vprašali se bomo po razlagalnih možnostih in močeh sociologije v polju zdravja in bolezni. Poskušali bomo preseči staro dilemo med "sociologijo-v-zdravstvu", kjer je sociologija pojmovana kot nekakšna služabnica medicine in "sociologijo zdravstva", ki predpostavlja pogled od zunaj na predmet proučevanja.

Področje proučevanja. Sociološki pristop k zdravju in bolezni se razlikuje od medicinskega. Medicinsko pojmovanje vidi *bolezen kot nevtrarno in naravno pojavnost, zasidrano v naravi*, to je v telesu pacienta, ali pa v njegovi duševnosti. Delitev na telesne in duševne bolezni ustreza kulturni delitvi na telo in dušo. Ta je sociološko zelo problematična. Sociologija telesa namreč proučuje *telo kot družben pojav*, ne kot (samo) naravni. Šele koncept *družbene telesnosti* nam omogoči preseganje konvencionalne delitve na telo in dušo, posameznika in družbo. Sociologija telesa je pomembna teoretična osnova za zdravstveno sociologijo.

Zdravstvena sociologija proučuje naslednje družbene pojave (Turner 1995):

- razumevanje zdravja in bolezni s strani zdravstvenih delavcev in bolnikov,
- zdravstvene poklice in procese profesionalizacije,
- profesionalno socializacijo zdravstvenih delavcev,
- zdravstvene organizacije, zlasti bolnišnico,
- družbene vplive na zdravje in bolezen.

V poznomoderni družbi so za zdravstveno sociologijo še naprej odprta vprašanja, ki nastopijo z modernizacijo družbe, zahtevajo pa nove odgovore v spremenjenih okoliščinah. Gre za materialne in kulturne posledice *globalizacije*, za distribucijo *revščine in deprivacije* ter za nacionalne in internacionalne spremembe *moči in stratifikacije*. Spreminjajo se vzorci *dela in zaposlitve*. Država blaginje se reformira in znotraj nje *sistem zdravstvenega varstva* ter položaj *zdravstvenih delavcev*. Pojavljajo se nova ekološka in druga *tveganja*, nadaljuje se proces *individualizacije in detradicionalizacije*, uveljavlja se politika *življenjskega stila in identitete*.

Poleg teh, "modernih", se zdravstvena sociologija loteva tudi novih postmodernih vprašanj kot so *socialna konstrukcija zdravstvenih tveganj in potreb*, "medicina nadzovanja", vprašanja *telesa*, njegove abnormalnosti in invalidnosti, pa tudi mikroanalize *srečanj med zdravilcem in klientom* (Scambler in Higgs 1998).

Ravni in načini proučevanja. Osrednja sociološka vprašanja, ki si jih na svojem področju zastavlja tudi zdravstvena sociologija, so naslednja:

- *pomen družbenega delovanja*, to je subjektivna perspektiva posameznih akterjev, njihova čustva in občutki;
- *odnos med dejavnostjo in strukturo*, med človeško akcijo in omejevalnim vplivom družbene strukture, ki delujejo kot odnosi moči;
- pogoji obstoja *družbenega reda* in družbene organizacije (na osnovi konsenza ali prisile);
- *družbene spremembe*, družbeni procesi in okoliščine, ki neprestano razdirajo in dezorganizirajo krhki red družbenih odnosov in družbene menjave ter temeljijo na družbeni neenakosti oz. neenaki porazdelitvi moči, ki je razlog za destabilizacijo družbenih odnosov in sistemov skozi organizirane spopade in individualni odpor (Turner 1995).

Zdravstvena sociologija torej proučuje vlogo zavestne dejavnosti ljudi, njihove izbire, pomena in delovanja v izkušnji bolezni. Ukvarja se tudi z vlogo družbenih in naravnih omejitev in določenosti v porazdelitvi in izkušnji zdravja in bolezni, pa tudi s kritično zgodovino poklicnega zdravstvenega dela. Pojavi bolezni so namreč družbeno konstruirani. Kar je v neki družbi bolezen, je lahko v drugi zločin, in v tretji oblika normalnega vedenja, kot vidimo na primeru homoseksualnosti.

Zdravstvena sociologija se ukvarja tudi s širšimi vprašanji družbenega reda in neenakosti. Proučuje zdravstvene institucije in njihovo vlogo v nadzoru bolezni in odklonskosti. Podobno nadzorovalno vlogo imajo ali so imeli religija in pravo. Za pojasnitev družbeno nadzorovalne funkcije zdravstva je potrebna tudi analiza neenakosti v blagostanju in moči, ki vplivata na zdravje kot vir blagostanja oz. kakovosti življenja. Različne oblike neenakosti, npr. ekonomska, nacionalna, spolna, starostna, vplivajo na nastanek slabega počutja in bolezni. Vprašanje je, ali je mogoče negativne vplive družbenih struktur na zdravje omiliti ali odpraviti na individualni ravni ali pa so potrebne strukturne spremembe. In če, katere? kateri vzvodi so učinkoviti na strukturni ravni in kateri na individualni?

Da bi lahko odgovarjali na taka in podobna vprašanja, je potrebno razviti splošno teorijo zdravja in bolezni v družbi. V ta namen predlaga Turner (1995) tri ravni analize:

- najprej *opise izkušnje zdravja in bolezni iz posameznikove perspektive* (npr. bolezen kot oblika odtujitve, ko je lastno telo doživeto kot predmet, ali odločitve in delovanje v zvezi z lastnim življenjskim slogom), na tej ravni so pomembna tudi vprašanja smisla in ravnanj ljudi v zvezi z zdravjem in boleznijo in interakcij v majhnih skupinah, v družini, s prijatelji ali na mikro ravni odnosov med zdravilcem in bolnikom; za to nudijo ustrezne metodološke pristope sociološka fenomenologija in simbolični interakcionizem;
- nato *družbeno konstrukcijo bolezni*, ko *zdravstveni delavci klasificirajo in nadzorujejo posameznike*, zlasti v okviru *institucij* za obravnavo bolnih, kako poteka dejavnost zdravstvenih delavcev, na osnovi česa pojmujejo določene pojave kot zdravstvene probleme, kako jih nadzorujejo in obravnavajo, kako se spreminja kategorija bolezni in kako določeni pojavi dobivajo oznako bolezni, torej predmeta zdravstvene obravnave - npr. kronična utrujenost ali nedefinirane mišično-kostne

bolečine (Turner 1995, Johansson 1998); kako zdravstveni delavci razumejo položaj bolnika v zdravstvenem sistemu in od kod dobijo "moč za pomoč" (Pahor 1997, 1998).

- in končno *družbena organizacija sistemov zdravstvenega varstva*, njihov odnos do države in gospodarstva, problemi družbene neenakosti znotraj posameznih družb in med družbami. Najustreznejši metodološki okvir te analize omogoča politična ekonomija in makrosociologija.

Različne perspektive so samo podoba raznolikosti obravnavanega pojava. Predlog obravnave shematično prikazuje naslednja tabela:

Zdravstvena sociologija

raven obravnave	predmet obravnave	pristop
posamezniki	izkušnje zdravja in bolezni	interakcionizem
skupine, institucije	bolnišnice, zdr. delavci	funkcionalizem, interakcionizem
družba	sistemi zdr. varstva	feminizem, marksizem, Foucault

(prirejeno po Turner 1995)

Razumevanje posameznih problemov je možno samo s povezavo ugotovitev različnih ravni obravnave. Zvezo med makroanalizo družbenih sistemov in fenomenologijo posameznikove bolezni omogoča koncept družbene vloge, zlasti vloge bolnika in vloge zdravstvenega delavca.

Sociologija lahko prispeva k medicinskemu razumevanju družbenih vzrokov bolezni in omogoči vpogled v bolnikovo izkušnjo bolezni. Izboljša sposobnosti zdravstvenih delavcev za sodelovanje z bolniki, prav tako pa tudi omogoča nov pogled na vlogo institucionalnega zdravstvenega varstva. Predvsem pa razkrije določene dimenzije zdravja in bolezni, ki so v medicinskem modelu nevidne.

Kako bi sociološko proučevali kronične bolezni, npr. anoreksijo, diabetes, kronične bolečine? Turner (1995) predlaga naslednji pristop:

1. najprej fenomenologijo (podroben opis pojava) bolečine oz. težav skozi interpretacijo tistih, ki jo doživljajo, 2. nato analizo družbenih procesov, skozi katere je konstituirana bolezen, s katero se ukvarjajo različne profesionalne skupine s specifičnimi interesi, in 3. analiza politične ekonomije pogojev dela, proizvodnje in potrošnje v modernem kapitalizmu.

Potrebne so torej različne ravni obravnave, individualna, skupinska in skupnostna s teoretično kontinuiteto razlagalnih paradigem.

Naraščajoča povezanost med sociologijo in zdravstvom je tudi rezultat spremenjenih značilnosti bolezni v sodobnih industrijskih družbah. V 19. stoletju so prevladoval akutne, življenje ogrožujoče in pogosto nalezljive bolezni. Glavni vzroki smrti v prvem desetletju 20. stoletja so bili gripa, pljučnica, tuberkuloza in vnetje želodčne sluznice, danes pa so to kronično-degenerativne bolezni (Jones 1994).

Upoštevati je potrebno kompleksnost zdravja in bolezni v sodobnih družbah, zato so potrebne različne teorije in metodologije, ki pomagajo razviti ustrezne poglede na medicinske pojave. Bolezni ni mogoče proučevati na ozek, enodimenzionalen način. Glede na družbeni značaj prevladujočih kroničnih bolezni je nujen multidisciplinaren pristop.

Zdravstvena sociologija je torej po svojem pristopu primerjalna in zgodovinska veda. Sodobno sociološko znanje temelji tudi na delu zdravnikov, ki so v 19. stoletju proučevali pogoje življenja mestnega prebivalstva in družbeno ozadje bolezni. Humanistične in družbene vede so namreč deloma nastale kot odgovor na pritisk prebivalstva v industrijska mesta v 19. stoletju, kjer so bile potrebne nove oblike znanja za nadzorovanje in obvladovanje urbanega prebivalstva. Že socialna medicina v Veliki Britaniji, pa tudi Marx in Engels so jasno uvideli zvezo med revščino, boleznijo in družbeno odklonskostjo v 19. stoletju.

Zaključek

Razlikovanje med medicino in sociologijo ni v predmetu, ampak v izhodiščni točki pogleda. Sociologija vidi bolezen kot družbeno dejstvo, medicina pa (predvsem) kot izoliran, individualen pojav. Prispevek zdravstvene sociologije k boljšemu razumevanju pojava je lahko v uveljavitvi ugotovitve, da je vsak poseben človeški organizem že kulturni produkt, kajti telo ni popolnoma naravni pojav, je produkt odnosov moči in znanja. Sociologija je po svojem predmetu blizu tako religiji kot medicini, skupno imajo spraševanje po pomenu družbene akcije in značaju družbenega reda. Oboje zahteva regulacijo človeškega telesa. Zdravstvena sociologija omogoča odgovore na vprašanja o razmerjih moči na različnih ravneh vzpostavljanja zdravja, od individualne (doživljanje izkušnje zdravja in bolezni), preko skupinske in institucionalne (procesu v poklicnih skupinah in zdravstvenih institucijah) do skupnostne, z obravnavo politične ekonomije zdravja na ravni celotne družbe.

Ugotavljanje doživljanja, smisla, delovanja, organiziranja in nadzorovanja ljudi, ki se srečujejo v polju obravnave zdravja in bolezni bodisi kot uporabniki storitev ali poklicni zdravstveni delavci, pomembno prispeva k pojasnitvi pojava. Predmet zdravstvene sociologije so vsakdanje izkušnje ljudi, ki imajo težave z zdravjem, pa tudi tistih, ki ljudem s težavami pomagajo kot so medicinske sestre, fizioterapevti, zdravniki in drugi. Mogoče bo prav vpogled v te procese pomagal pojasniti, zakaj prihaja do velikih razlik med strateškimi načrti na področju izboljševanja zdravja, kot je npr. projekt Svetovne zdravstvene organizacije Zdravje za vse do leta 2000 in njegove izpeljave na nacionalnih ravneh ter konkretnimi prepričanji in ravnanji ljudi. Eden od razlogov za veliko entropijo v zdravstvu je lahko tudi dejstvo, da načrtovanje na tem področju poteka brez poznavanja osebnega doživljanja in izkušenj ljudi ter povezanosti le tega s strukturnimi elementi družbe.

LITERATURA

- Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill in Bryan S. Turner. 1994. Dictionary of sociology. London: Penguin Books.
- Bilton, Tony et al. 1996. Introductory Sociology. London: Macmillan Press.
- Doyal, Leslie. 1995. What makes women sick. Gender and the political economy of health. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Friedson, Eliot. 1994. Professionalism reborn. Theory, prophecy and policy. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. 1991. Modernity and self identity. Self and society in late modern age. Cambridge: Polity Press.
- Haralambos, Michael in Robin Heald. 1989. Uvod u sociologiju. Drugo izdanje. Zagreb: Globus.
- Johansson, Eva. 1998. Beyond frustration. Understanding women with undefined musculoskeletal pain who consult primary care. Doctoral dissertation. Umea: Medical faculty, Umea University.
- Jones, Linda. J. 1994. Social context of health and health work. London: Macmillan Press.
- Mackay, Leslie. 1989. Nursing a problem. Milton Keynes, Philadelphia: Open University Press.
- Pahor, Majda. 1997. Spremembe stališč in vrednot pri študentih zdravstvene vzgoje na Univerzi v Ljubljani. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.
- Pahor, Majda. 1998. Univerzitetni študij za medicinske sestre: primer prve generacije študentk zdravstvene vzgoje. *Obzornik zdravstvene nege*, 32, 185-197.
- Scambler, Graham (ed). 1987. Sociological theory and medical sociology. London and New York: Tavistock Publications.
- Scambler, Graham in Paul Higgs (eds). 1998. Modernity, medicine and health. Medical sociology towards 2000. London: Routledge.
- Turner, Bryan S. 1992. Medical power and social knowledge. London: Sage Publications.
- Turner, Bryan S. 1995. Medical power and social knowledge. Second edition. London: Sage Publications.

INTELEKTUALNA LASTNINA IN PATENTNI
URADI V DOBI GLOBALIZACIJE

Povzetek. Pomen intelektualne lastnine iz dneva v dan narašča (kar pričajo spori npr. "MERCK - KRKA", "LIPICANCI", ...). Gospodarstvo in posamezniki se z njo srečujemo tako rekoč na vsakem koraku, kar še posebej velja za države v tranziciji, kamor spada tudi Slovenija, ki zaradi prejšnjih družbenih sistemov na tem področju niso bile usklajene z razvitimi državami, danes pa se naglo prilagajajo standardom le-teh, pri čemer velja Slovenija za eno najbolj uspešnih držav tega kroga. Problem, ki se ga lotevam je zelo aktualen in se nanaša na spremembo dejavnosti in funkcije majhnih uradov (ali uradov v majhnih, srednjih in velikih državah, ki strateško in funkcijsko niso pomembni) v bližnji prihodnosti, kar naj bi zagotovil učinkovit model upravljanja in razvoja človeških virov (HRM in HRD¹), ki naj bi uradom v prihodnje pomagal zagotavljati ljudi z znanji in spretnostimi, s katerimi naj bi dosegali strateške cilje, pri čemer jih ta model pripravlja za uspešnejše izvajanje obstoječega dela in jih pripravlja na prevzemanje večje odgovornosti in fleksibilnosti s področja dejavnosti v dobi globalizacije, kar naj bi omogočilo tudi nastanek nove vrste storitev - storitve svetovalnega inženiringa. Vsekakor je razprava o institucionalnem in političnem okvirju upravljanja s človeškimi viri v kontekstu prihodnje vloge in pomembnosti pravic intelektualne lastnine zahtevna znanstvena razprava, ki jo otežuje dejstvo, da problem temelji na določenih predvidevanjih in napovedih prihodnosti, kar pa je neizpodbitno povezano z nekaterimi riziki in novimi pojavi. Enega (morda najpomembnejšega) predstavlja doba v kateri se danes nahajamo, to je informacijska doba, ki s svojo tehnologijo ruši vse vrste meja, čemur bi lahko rekli globalizacija sveta.

Ključni pojmi: globalizacija, intelektualna lastnina, upravljanje s človeškimi viri, razvoj dejavnosti patentnih uradov.

* Mag. Bor Rozman, Urad RS za intelektualno lastnino.

¹ op.p. HRM je angleška kratica Human Resource Management, ki pomeni Upravljanje s človeškimi viri, HRD ali Human Resource Development, ki pa pomeni Razvoj in izobraževanje kadrov.

Družba 21. stoletja

Če na kratko predstavim vizijo družbe 21. stoletja po Druckerju (1994)², so tri glavne karakteristike: znanje, globalizacija, konkurenca.

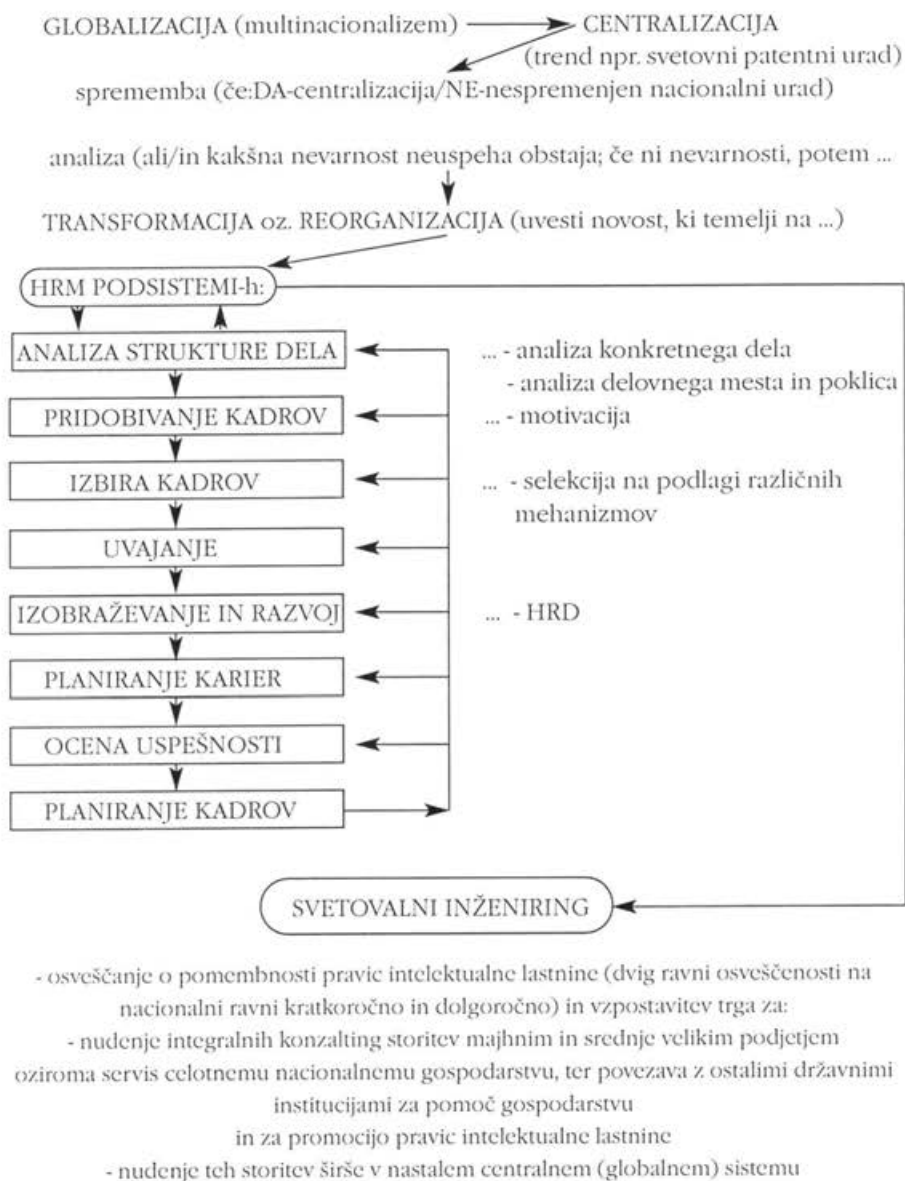
Kar zadeva znanje je splošno sprejeto mnenje oziroma dejstvo, da je družba 21. stoletja družba znanja. Po Druckerju osnovni ekonomski resurs v tej družbi ni ne kapital ne delo oziroma delovna sila, temveč znanje, pri čemer je potrebno ločiti "družbo znanja" od danes vsepogosteje prepletajočega se termina "informatijska družba". V prvem primeru gre za znanje, ki je vezano na subjektivno raven človeškega zadovoljevanja osebnih potreb, medtem ko gre v drugem primeru za informacijo, ki pa je vezana na globalizacijski aspekt in je predvsem komunikološko orodje ali material s katerim lahko posameznik zadovolji potrebo po znanju. Družba znanja je torej logičen razvoj informacijske družbe, zato bo družba 21. stoletja okarakterizirana kot "doba intelektualnih kreacij"³.

Glede na zgornje determinante sta prihodnja vloga in pomen uradov vezana (glej Kavzalni model - slika 1).

² Drucker, Peter. 1994. *Post-Capitalist Society*, Harper Business, New York 1994

³ *Toward the Era of Intellectual Creation, Challenges For Breakthrough (Detailed Outline)*, The Report of the Commission on IPR in 21. Century, April 7, 1997, pon. v *Annual Report JPO*

Slika 1: Kazalni model

Druga karakteristika, ki označuje družbo 21. stoletja, je globalizacija sveta. Ključni termin, ki spremlja to karakteristiko, je "information-intensive" ali "informacijsko intenziven, nabit, močan"- ta bo zaradi ekonomskih interesov privedel oziroma povzročil rušenje meja s simultanim nastajanjem globalne (mega) konkurence svetovne razsežnosti, skokovit razvoj informacijske tehnologije pa že

povzročajo nastajanje "globalne vasi". Če še nadaljujem s tretjo karakteristiko, naj omenim dejstva, ki jih navajajo strokovnjaki, da bo družba 21. stoletja temeljila na intenzivni tržni ekonomiji v razmerah globalne konkurence.

Koncept intelektualne lastnine

Splošno rečeno obsega intelektualna lastnina pravice, ki izhajajo iz intelektualne aktivnosti na industrijskem, znanstvenem, literarnem in umetniškem področju. Formalno se deli intelektualna lastnina na:

- industrijsko lastnino ter avtorsko in njej sorodne pravice

Države imajo zakone, s katerimi varujejo intelektualno lastnino, iz dveh glavnih vzrokov. Prvi opredeljuje moralne in ekonomske pravice avtorja nad njegovo stvaritvijo in pravice javnosti do dostopa do teh stvaritev. Drugi pa je promocija ustvarjalnosti in razširjanja ter uporabe rezultatov teh stvaritev in vzpodbujanje poštenih trgovine, ki bo prispevala h gospodarskemu in socialnemu razvoju.

Intelektualne stvaritve, kot so ideja za izum, glasbeno delo ali znamka, ne morejo biti, tako kot to velja za fizične predmete, varovani pred uporabo s strani tretjih oseb samo z lastništvom nad njimi. Ko je intelektualna stvaritev enkrat dostopna javnosti, njen ustvarjalec ne more več nadzorovati njene uporabe. To osnovno dejstvo, namreč nemoč varovanja nečesa samo s posedovanjem, opredeljuje celoten koncept zakonov o intelektualni lastnini.

Zakoni o intelektualni lastnini so namenjeni varovanju ustvarjalcev in drugih proizvajalcev intelektualnih dobrin in storitev z zagotovitvijo določenih, časovno omejenih, pravic za nadzor nad izrabo teh pravic. Te pravice se ne nanašajo na realne (fizične) predmete v katerih je stvaritev vsebovana (zaobsežena), temveč samo na intelektualno stvaritev kot tako.

Vloga industrijske lastnine⁴ v družbi 21. stoletja

Intelektualna lastnina postaja pomemben element ureditve mednarodnega trga, majhnost slovenskega trga pa zahteva usmeritev slovenske industrije v svet, istočasno pa moramo dopustiti odprtost našega trga. Ta mednarodna pravila intelektualne lastnine so relevantna za slovensko industrijo, katere značilnost je prevlada malih in srednje velikih podjetij.

Ustvarjalnost, ki razvija sodobne tehnične rešitve, je temeljni vzvod povečanja produktivnosti in krepitve materialne podlage ter konkurenčnosti naših gospodarskih družb in samostojnih podjetnikov. Ti gospodarski osebki imajo pomembno nalogo, da sočasno razvijajo tako lastno tehnologijo in lastne znake razlikovanja, na podlagi dosežkov sodobne znanosti, kot tudi razumno vključujejo v svojo

⁴ Ker je klasična dejavnost Urada vezana predvsem na področje industrijske lastnine, medtem ko ima za področje avtorstva le podeljevalno in kontrolno funkcijo in ne izvaja neposredne dejavnosti, v nadaljevanju uporabljam pretežno termin industrijska lastnina, namesto širšega intelektualna lastnina, kar seveda ne pomeni, da je drugi - avtorski pol intelektualne lastnine obče zanemarjen ali manjreden.

proizvodnjo znanje in oblikovne stvaritve, pridobljene na podlagi licenčnih pogodb.

Rast produktivnosti bo dolgoročno gledano podlaga za preseganje nekaterih, trenutnih gospodarskih težav, saj je eden ključnih vzvodov za uspešno vključevanje slovenskega gospodarstva na svetovni (globalni) trg, katerega značilnosti so vezane na karakteristike družbe 21. stoletja - družbe znanja, postkapitalistične družbe.

Do sedaj navedena dejstva in argumenti, ki potrjujejo pomembnost intelektualne lastnine v družbi 21. stoletja, bodo zaradi globalizacije bistveno spremenila funkcijo in dejavnost patentnih uradov. Svetovni trend globalizacije na tem področju prinaša razslojevanje med uradi s tega področja in tako bo posledica globalizacije centralizacija. Temeljne funkcije bo najbrž opravljal centralni svetovni urad (ali več) s podružnicami, ki bodo geografsko gledane najbrž razvrščene po celinah⁵. Posledica tega bo, da bodo majhni uradi izgubljali delo s področja opravljanja osnovne oziroma klasične dejavnosti. Na srečo ne bo obveljal rek "samo najmočnejši preživijo", ker bo takšen urad še vedno, ne glede na centralizacijo, obdržal izvršbeno funkcijo, ki mu jo nalaga država (izvrševanje zakona), pač pa se lahko vprašamo mogoče malce cinično, "kaj sploh še ostane majhnim?" Pri tem se pojavi dihotomija, pri čemer bo na eni strani vse manj dela iz naslova izvajanja klasične dejavnosti patentnega urada, a bo nujno potrebno, na drugi strani pa bo prišlo zaradi strukture naših podjetij (pretežno mala in srednje velika) do problema osveščanja o pomembnosti intelektualne lastnine, pri čemer bo problem potrebno obravnavati predvsem z vidika dualne teorije (o njej kasneje). Naj poudarim, da bo omenjena situacija nastala oziroma se nanaša na male in srednje velike države, ki najbrž ne bodo deležne te sreče, da bi njihov nacionalni urad postal centralni svetovni urad, kar bi v bistvu še razširilo njihovo dejavnost, temveč ga bo doletela usoda majhnih in "nepomembnih".

V okviru globalizacije intelektualne lastnine bo torej kot odziv na tržne razmere potrebno ponuditi nekaj novega, kar bo zamenjalo osnovno dejavnost "majhnih" patentnih uradov. Glede na dejstvo, da imajo vsi uradi odlično predispozicijo v ekspertizi, torej kadrih - strokovnjakov na tem področju, je logična posledica, da se bo nova dejavnost širila na področje svetovanja - uradi bodo (nekateri že, npr. danski in švicarski) ponudili svetovalne storitve, temelječe na analizi in sintezi strateških informacij, kjer imajo uradi zopet prednost zaradi "fizične" prisotnosti teh informacij na samih uradih (patentni spisi, znamke, modeli, ...) in bodo tako servisirali (predvsem) nacionalno gospodarstvo, ki se bo z vstopom v Evropsko unijo znašlo v pogojih mednarodne (mega, globalne) konkurence.

Seveda bo poleg svetovalnih storitev - t.i. integralnih konzalting storitev, s katerimi bodo uradi prešli iz pasivnih v aktivne ponudnike storitev, primarna naloga tudi osveščanje o prednostih, ki jih prinaša zaščita pravic intelektualne lastnine in informacijah, ki jih intelektualna lastnina kot taka nosi oziroma ima.

⁵ Ta centralizacija se že konkretno odraža na primeru skupnega evropskega patentnega urada v Muenchnu, ki pokriva področje Evrope, kar za nacionalne patentne urade že pomeni delno izgubljanje poslovanja oziroma delovanja na osnovni dejavnosti.

Zakaj so informacije o intelektualni lastnini pomembne?

Podatki o kategorijah industrijske lastnine dajejo zelo natančno in popolno sliko o aktivnosti posameznih subjektov na trgu. Vsakemu interesentu lahko posredujejo informacijo o dejavnostih drugega subjekta, večinoma konkurenta. Posredujejo nam podatke o tem, kaj konkurenca proizvaja ali prodaja in podatke o tem, kje proizvaja in prodaja. Povedo lahko, s kakšnimi produkti konkurent neko tržišče že zaseda ali šele osvaja in na katerih tržiščih je prisoten, na katera pa se šele usmerja. Podatki tudi zelo natančno pokažejo na možne nove konkurente, ki se do sedaj na področju določenih proizvodov ali na nekem trgu še niso pojavljali.

Pri vsem tem je ključnega pomena za podjetja, da se ne znajdejo v vlogi kršiteljev pravic industrijske lastnine, vendar pa to danes ni edini možni poslovni pristop ob tradicionalni vlogi industrijske lastnine, ki zagotavlja izključno pravico nad uporabo, temveč lahko na problem gledamo z druge strani, ko izključne pravice nimamo ali pa ni primarnega pomena pridobiti izključno pravico nad uporabo, temveč je to pomembno z vidika zaščite pred potencialno ogroženostjo, ki navadno izvira iz konkurence.

Dualna teorija⁶ industrijske lastnine se prične tam, kjer se konča tradicionalno pojmovanje industrijske lastnine oz. na drugi strani. Slednje izhaja iz temeljnih pravic industrijske lastnine, ki predstavljajo izključno oz. ekskluzivno pravico nad uporabo oz. izvajanjem katerekoli kategorije industrijske lastnine.

Tu se porodi vprašanje, "kaj storiti, če zaradi določenih okoliščin nekdo izključno pravico izgubi in kakšne so lahko posledice zanj?", in prav to, da nekdo nima (več) izključne pravice, predstavlja drugi pol in hkrati temelj dualne teorije, ki izhaja iz redefinicije vloge patenta. To pomeni, da namesto, da gledamo na vlogo patenta kot na izključno pravico, raje gledamo proces patentnega preizkusa in patentnih zahtevkov kot bistven, uveljavljen vir informacij za zaznavo in izogibanje možnim kršitvam že obstoječih patentov drugih, bolj naprednih tekmecev. Kaj lahko se nam zgodi, da se zaradi določenih okoliščin (brez nadzora in kontrole trga) pojavimo v vlogi kršitelja in se ujamemo v lastno past.

Sama dualnost ima dve temeljni funkciji. Prva je zmanjševanje rizika kršenja pravic industrijske lastnine (če ne poznamo zadosti lastnih proizvodnih in tržnih razmer, ki zadevajo posamezni proizvod), ki ga podjetja dosežejo s pravočasnimi prijavi inovacij, kar pa že predstavlja drugo funkcijo. Za slednjo je pomembno, da podjetja, ne glede na neposredno korist, prijavljajo vsa svoja odkritja in inovacije ter jih (če je le možno) patentirajo oziroma registrirajo, da se zaščitijo pred morebitnimi krajami imitatorjev. Če strnem, ima torej dualnost funkcijo zmanjševanja rizika in funkcijo zaščite.

B. Pretnar⁷ je mnenja, da je, kar zadeva pomembnost pravic industrijske lastnine, relativno lahko napovedati njihov pospešen in naraščajoč pomen. Novo generirano znanje kot glavni vir in orodje konkurenčne prednosti samo po sebi ne

⁶ Rozman, Bor. 1996. *Poslovođenje patentov in znamik v malih in srednje velikih podjetjih v Sloveniji*. Diplomaska naloga, FDV, Ljubljana, april 1996

⁷ Pretnar, Bojan. 1997. "WIPO Asian regional forum on intellectual property rights in the 21st century". WIPO/IP/TYO/97/5, Tokyo sept. 10-12.

more biti ekonomsko učinkovito, zaradi specifičnih karakteristik. Tako znanje kot informacija nista "a priori" ekonomski dobrini, ker nista redki v potrošnji: če je določena informacija na razpolago vsem, potem jo lahko vsakdo tudi stalno uporablja oziroma izkorišča ob dejstvu, da te informacije hkrati uporablja tudi nekdo drug. To dejstvo je v nasprotju z razpolaganjem z materialnimi dobrinami za katere velja, da če nekdo poseduje ali uporablja nek proizvod ali blago, je (navadno) fizično nemogoče, da ga hkrati uporablja še nekdo drug, zato so materialne dobrine redke v potrošnji, medtem ko znanje kot dobrina zaradi pomanjkanja instituta lastnine neposredno ne mora biti vir ekonomskega izkoriščanja. Poenostavljeno, znanje, informacija in tehnologija so po naravi proste dobrine, namenjene svobodni uporabi, kot zrak, toplota, ...

Ekonomska znanost uči, da podjetja, ki delujejo na podlagi proste prodaje proizvodov, na trgu ne spodbujajo proizvodnje in prodaje prostih dobrin, ker za njih nimajo ekonomskega učinka. Vendar dejstvo, da so tudi informacije prosta dobrina, ki omogoča uporabo tudi konkurentom, pripelje do ugotovitve, da je za konkurenco to cenejši in enostavnejši način, da pridejo do enake stopnje proizvodnje oziroma tehnologije brez investiranja (stroškov) v znanje in raziskovalno-razvojno dejavnost. Zato je družba odgovorna, da vzpostavi institucionalne instrumente, s katerimi prepreči prostost izkoriščanja posebne vrste lastnine v splošni potrošnji in transformira uporabo znanja v ekonomsko dobrino, ki bo lahko predmet tržne ekonomije. Ni težko ugotoviti, da so pravice industrijske lastnine, natančneje patenti, instrumenti, ki zagotavljajo lastnikom ekskluzivnost in zaščito nad uporabo in komercialnim izkoriščanjem oziroma ekonomsko izrabiljivostjo. Pomemben vir teoretične osnove, ki kaže na pomembnost lastnega razvoja in komercialne izrabe, predstavlja Shumpetrova teorija.

Te ugotovitve so na splošni ravni splošnega značaja ter ne jemljejo v obzir nekaterih specifičnih teoretičnih spoznanj glede ekonomske uporabljivosti informacij in raziskovalno-razvojne dejavnosti. Zato je potrebno opozoriti na nekatere možne probleme oziroma težave, npr. včasih lahko prosta uporaba določene proste dobrine - znanja, povzroči pretirano investiranje v raziskovalno-razvojno dejavnost, česar posledica je neekonomičnost (preveč inputa za tako majhen output), druga možnost pa izhaja iz dejstva, da je včasih imitacija ali posnemanje dražje, kot razvijanje lastne invencije ali inovacije.

Pomembna je tudi Nelsonova⁸ ugotovitev glede prihodnje funkcije uradov, ki opozarja na problem prevelike vloge sodišča in velikega števila različnih vplivnih faktorjev v pravnem postopku, ki lahko v svoje odkritje še tako prepričanemu nosilcu pravice, povzroči nepopravljivo škodo in privede do zanj pogubnih posledic (izguba pravice in posledice).

Prav tako ni zanemarljiv vpliv subjektivnega človeškega faktorja preizkuševalca, ki sicer posredno, pa vendarle lahko vpliva na zahtevke zaščite kategorij industrijske lastnine.

Ta vidika sicer nista neposredno vezana na obravnavano problematiko, a imata nanjo dolgoročno in širše gledano nezanemarljiv vpliv.

⁸ Nelson, Richard R. 1996. *The Sources of Economic Growth*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996

Odziv na nove potrebe

Pot od ideje do znanja, ki ga bo moč komercialno izkoristiti, je ekstremno kompleksen proces, v katerem sama množica kakovostnih informacij ni dovolj in ne zagotavlja uspeha sama po sebi, če ne obstaja mehanizem, ki le-te ustrezno interpretira.

Nelson za glavnega predstavnika teorije takšnega prehoda označuje Schumpetra z njegovo "trilogijo" oziroma delitvijo inovacijskih procesov v tri faze, napravil pa je tudi obsežno in kompleksno analizo med vsemi pomembnimi Schumpetrovimi deli, ki postavljajo teorijo inovacijskega procesa. Schumpeter ta proces deli na tri faze:

- prva faza je ustvarjanje oziroma generiranje invencij
- druga faza je prehod, pretvarjanje oziroma transformacija invencije v inovacijo; gre za prvo uporabo invencije v gospodarski namen oziroma v industrijskem - proizvodnem procesu
- tretja faza je širitev tehnologije oziroma difuzija tehnologije; to je prenos ali širitev znanja od inovatorja na ostale ekonomske (proizvodne) subjekte; tu naj se vrnem k že omenjeni ontološki dimenziji Nonake in Takeuchija⁹, katere bistvo je, da se znanje, ki ga kreirajo posamezniki, transformira v skupine in širše na organizacijske nivoje znotraj organizacije in kasneje na celotno družbo, kar predstavlja ta faza.

Če apliciramo Schumpetrovo teorijo na današnje razmere in dejavnosti uradov, bo aktivno vključevanje v proces kreativnosti s kasnejšo konverzijo invencije v inovacijo, kar pomeni izkoriščanje v komercialne namene, v prihodnosti zahtevalo od nacionalnih uradov veliko več različnih aktivnosti kot jih imajo oziroma izvajajo leti sedaj. Opravljanje storitev kot so ponujanje informacij o stanju tehnike, oskrbovanje s patentno dokumentacijo, dostopnost in razpolaganje z nacionalnimi registri patentov in znamk in njihova predstavitev prek različnih medijev, itd. v prihodnosti ne bo zadostovalo, zato bo nujen razvoj svetovalnega inženiringa, ki bo izvajal t.i. integralne konzalting storitve, ki bodo prejšnje storitve nadgradile z implementacijo.

Uradom bo reorganizacija in uvedba nove dejavnosti uspela le z znanjem strokovnega kadra, ki ga lahko zagotovi edini adekvaten (najprimernejši teoretični okvir - okvir dejavnosti HRM(D)) oziroma celovit model HRM(D) sistema, ki bo lahko potrebne strokovnjake usposobil (razvil, treniral in dodatno ter permanentno izobraževal).

Če strnemo vse omenjene implikacije in jih povežemo s predvidevanji o prihodnji vlogi (dejavnost, ki jo bodo opravljali) majhnih nacionalnih uradov, lahko enostavno ugotovimo, da se integralne konzalting storitve faktično izenačijo z notacijo sistema HRD: uporabniki oziroma izvajalci teh storitev se bodo očitno učili oziroma implementirali svoje znanje iz (pri)dobljenih informacij, vendar bodo morali biti ustrezno usposobljeni zaradi zmožnosti učinkovite uporabe letih, kar bo posledično vodilo v vse večjo potrebo po kontinuiranem in perma-

⁹ Nonaka I. in Takeuchi H. 1995. *The Knowledge-Creating Company*, Oxford University Press, Oxford.

mentnem izobraževanju in usposabljanju. Skratka, sistem HRD bo v dobi globalizacije, v družbi 21. stoletja, vsekakor igral ključno vlogo, osnovno odgovornost za učinkovito implementacijo te vloge pa bodo nosili nacionalni patentni uradi. Če se bo napoved potrdila in realizirala, bo HRD dejavnost kot posledica novonastajajočih razmer vršila trinojvska:

- Prvi nivo bo potekal na globalni ravni na relaciji centralni svetovni urad (WIPO ali Svetovni patentni urad, če bosta ločena) - nacionalni uradi. Skozi proces HRD (usposabljanje, razvoj, učenje in izobraževanje) bodo nacionalni uradi sposobni učinkovito izvajati svojo dejavnost v globaliziranem sistemu zaščite pravic industrijske lastnine, ker bodo usposobljeni za pravočasno izmenjavanje (pošiljanje in sprejemanje) relevantnih informacij in/ali dokumentacije. Ta del HRD bo nadaljeval s procesom harmonizacije patentne prakse in internacionalizacijo patentnih preizkuševalcev.

- Drugi nivo se bo izvajal znotraj posameznega Urada, predvsem za potrebe nacionalnega gospodarstva (gledano globalno, na lokalni ravni). V tem kontekstu so pričakovan rezultat na tej drugi stopnji t.i. integralne konzalting storitve. Spodbujajoč kreativnost in njeno ekonomsko uporabljivost, bodo morali nacionalni uradi vzpostaviti in vzdrževati sodelovanje z uporabniki storitev (postopoma bo to postala osnovna dejavnost uradov - svetovanje, osveščanje, pomoč pri interpretaciji, ...).

- Tretji nivo - vzdrževalna funkcija HRD (funkcijska delitev HRD) na samem Uradu. Funkcijska delitev koncepta HRD ima namen eksplicitno opredeliti njegovi dve ravni oziroma različni funkciji, ki ju ima ta koncept v tej konkretni obravnavi.

Prva funkcija predstavlja proces HRD, ki ga Urad potrebuje za razvoj lastnih kadrov, kar pomeni, da je del interne kadrovske politike Urada, ki predvideva in načrtuje razvoj strokovnjakov, ki jih Urad potrebuje za opravljanje klasične dejavnosti in jih bo v prihodnosti potreboval za opravljanje nove dejavnosti - svetovalnega servisa. Prva raven HRD ima torej funkcijo razvoja in usposabljanja kadrov za lastne potrebe Urada in posledično vpliva na drugo raven HRD, ki predstavlja opravljanje te dejavnosti za druge organizacije, v smislu prenosa pridobljenega in nadgrajenega znanja s prve ravni HRD s področja industrijske lastnine na uporabnike informacij s tega področja (kar predstavlja drugo funkcijo HRD). V športnem žargonu bi lahko funkcijsko delitev HRD ponazorili takole: prva funkcija HRD ima namen usposobiti trenerje, ki s kombinacijo strokovnega in pedagoškega znanja ter izkušnje izvajajo drugo funkcijo HRD - prenos akumulacije prve funkcije na svoje "učence" (stranke, uporabnike), rezultat pa je "vrhunski športnik" (v tem primeru nacionalno gospodarstvo).

Z vidika predstavitve celotnega sistema HRM in HRD, je funkcijska delitev potrebna za lažje razumevanje samega koncepta HRD, ki je kot (pod)sistem strukturno vedno enak (podoben), vendar se razlikuje glede na specifične okoliščine v organizacijsko-izvajalski dimenziji. V konkretnem primeru to pomeni, da se HRD vrši na dveh ravneh oziroma se enkrat pojavi v funkciji orodja, mehanizma internega usposabljanja in razvoja, drugič pa kot proizvod oziroma storitev nove dejavnosti v gospodarskem prometu (svetovalni inženiring).

Nova dejavnost - integralne konzalting storitve

John Naisbitt je leta 1982 v knjigi Megatrends napovedal preobrazbo vseh narodnih gospodarstev v svetovno, saj naj bi bila le-ta vse bolj odvisna od globalnih ekonomskih gibanj. Do tega preskoka je v devetdesetih tudi dejansko prišlo. Posledica tega je nujna preobrazba, in če apliciram na obravnavano temo, tudi na področju dejavnosti patentnih uradov, konkretno se to kaže v uvedbi novih vrst storitev.

Pravice industrijske lastnine (patenti, modeli oz. vzorci, znamke) so si v osnovi med seboj podobne, vendar se tudi zelo razlikujejo. Za vse zahtevajo zakonodaje poseben postopek priznavanja, ki ima poseben vpliv na informacijsko vrednost pridobljenih pravic. Za vse pravice industrijske lastnine pa je značilna tudi neka notranja dvojnost, saj v sebi nosijo razen podatkov o sebi tudi obilico komercialnih (tržnih) in tehničnih informacij. To velja še posebej za patente in modele oziroma vzorce.

Tehnični del informacij je izrednega pomena pri patentih. Zakonodaje zahtevajo za podelitev patenta kot prvi kriterij novost izuma oz. tehnične rešitve, temu pa takoj sledi zahteva za tako natančen opis te rešitve, da jo strokovnjak s tega področja lahko brez dodatnih podatkov ponovi in pride do enakega rezultata. Patentni dokumenti so najpomembnejši vir novih tehničnih informacij, ki ponujajo zelo pomembne podatke o stanju znanja na nekem tehničnem področju. Ti podatki lahko pomenijo pomemben vir za odločanje o razvojni strategiji podjetja, so pa lahko tudi vir novih idej kako rešiti obstoječe tehnične probleme. Istočasno pa kažejo na to, katera tržišča so že pokrita in kje še obstaja možnost za plasma konkurenčnih izdelkov.

Podatki o znamkah dajejo zelo natančno in popolno sliko o aktivnosti posameznih subjektov na trgu. Vsakemu interesentu lahko posredujejo informacijo o dejavnostih drugega subjekta, večinoma konkurenta.

Vse te informacije, ki se nanašajo na zgoraj omenjene kategorije industrijske lastnine, so strateškega pomena. Kdor jih ima, mu je prihranjenega ogromno dela in stroškov, kar bo predstavljalo ključni element - konkurenčno prednost - v prihodnosti. Iz povedanega torej lahko vidimo, kakšne so funkcije in kako pomembno je področje industrijske lastnine. Posreduje nam namreč podatke o tem, kaj in kje konkurenca proizvaja ali prodaja in celo o tem, kako proizvaja in prodaja. Ti podatki tudi razkrivajo s kakšnimi produkti konkurent neko tržišče že zaseda ali šele osvaja in na katerih tržiščih je prisoten, na katera pa se šele usmerja. Podatki tudi zelo natančno pokažejo na možne nove konkurente, ki se do sedaj na področju določenih proizvodov ali na nekem trgu še niso pojavljali in se lahko njihov vstop v najkrajšem času pričakuje. Te strateške informacije seveda omogočaja pravočasno in ustrezno zavarovanje in pripravo poslovanja v spremenjenih tržnih pogojih.

Spodbujajoč kreativnost in njeno ekonomsko uporabljivost, bodo morali nacionalni uradi vzpostaviti in vzdrževati (poslovno) sodelovanje z uporabniki teh novih storitev.

Izvajanje teh storitev bo zajemalo:

- učenje oziroma svetovanje uporabnikom kako priti do ustreznih in koristnih informacij o kategorijah industrijske lastnine,
- usposabljanje uporabnikov za zmožnost interpretiranja strateških informacij,
- ažurno oskrbovanje z najnovejšimi informacijami kategorij industrijske lastnine in novih stanj tehnike. Tu prevladujeta dve vrsti tehnik pridobivanja oziroma oskrbovanja z informacijami. Prva je t.i. monitoring oziroma watch servicing (tudi izraza: watching oz. monitoring service), kjer gre za trajno sodelovanje med naročnikom in Uradom (izvajalec), ki naročniku ažurno in permanentno išče in priskrbuje relevantne in kakovostne podatke o pravicah industrijske lastnine (npr. o potencialnih ogrožanjih (konkurentov) in mu tako zagotavlja "input" informacije, na podlagi katerih lahko naročnik sproži ugovor, ipd.), druga tehnika je soroden "research servicing", kjer gre za enkratno "Ad Hoc" poizvedbo, ki jo Urad že nudi na podlagi informacijskih baz,
- lastna interpretacija in implementacija "grobih, surovih" informacij za naročnike,
- lastna interpretacija in implementacija ter svetovanje o optimalni (ekonomski) izrabi pridobljenih pravic industrijske lastnine, na podlagi predhodne analize strateških informacij, v smislu "nadgradnje", kar pomeni najvišji nivo integralnih konzalting storitev. "Nadgradnja" je plod dela celotnega Urada, ki je sicer formalno delo sektorja za marketing, kjer predvidena skupina strokovnjakov (predstavljena na naslednjih straneh) opravlja svetovalne storitve, seveda po naročilu in upošteva-joč želje naročnika.

Naj poudarim na ločnico med dvema tipoma HRD, kajti pri prvih dveh točkah urad prodaja lastno razvit model (zunanji) HRD uporabnikom, pri ostalih treh točkah pa model (notranji) HRD uporablja za izvajanje svoje dejavnosti.

Pri notranjem HRD se bo hkrati oziroma vzporedno izvajalo podučevanje:

- kako zaščititi uporabnikove lastne invencije in ostale intelektualne dosežke, ki jim bodo konstituirale glavni vir primerjalnih konkurenčnih prednosti,
- kako prijaviti takšne pravice v svetu "mega" konkurence,
- kako le-te optimalno ekonomsko izrabiti,
- kako uveljaviti takšne (svoje) pravice proti že obstoječim kršiteljem (kurativno) in potencialnim kršiteljem (preventivno),
- kako se braniti proti obtožbam kršiteljev, navadno močnejših konkurentov (dualna teorija),
- kako se izogniti rizičnim situacijam, jih zaobiti in najti ustrezen substitutivni proces.

Naštete alineje predstavljajo temeljni opis integralnih konzalting storitev. Te se bodo skozi stalne modifikacije v praksi izpopolnile in prilagodile na dejanske razmere, njihova realizacija (kaj, kako, kdaj, kje) pa bo različna od urada do urada in bo vsekakor predmet interne razvojne strategije.

Vsekakor je najpomembnejša nadgradnja "grobih" informacij, ki so dostopne vsakomur, in ravno integralno, kompleksno, celostno svetovanje s tega področja - kaj, kako, kje, kdaj, s čim lahko naročnik najoptimalneje izkoristi pravice industrijske lastnine proti konkurenci in obratno, naročnika opozarjati na pravice industrijske lastnine konkurence, ki lahko zanj predstavljajo oviro (optimalno izogiba-

nje kršitvam) - predstavlja omenjeno nadgradnjo. Takšen proces, podprt s (celotnim) širšim strateškim menedžmentom (planiranje, organiziranje, vodenje, nadzor in HRM oziroma HRD), predstavlja optimalen model izvajanja teh storitev.

Urad(i) naj bi s sistemom HRM oziroma HRD razvil in usposobil strokovne kadre, ki bodo usposobljeni za izvajanje teh storitev, ki se bodo glede na "lokacijo" izvajale "interno in eksterno", kar pomeni (fizično) na samem Uradu, npr. v informacijskem centru ali pa pri samih naročnikih, strankah, uporabnikih teh storitev (npr. seminarji, (po)svetovalno kreativne delavnice). Zato lahko te storitve opredelimo tudi kot "interni in eksterni konzalting", ki bo, kot sem že poudaril, (sprva) namenjen predvsem za potrebe nacionalnega gospodarstva (predvsem za mala in srednjevelika podjetja, kajti velika imajo navadno svoje oddelke in strokovnjake za to področje). Tako naj bi urad skozi sistem HRD pridobil kadre, ki bodo v obliki teama (npr. sektor za marketing) izvajali "nadgradnjo (dodana vrednost)" strateških informacij, kar pomeni, da bo team sestavljen npr. iz tehničnega in splošnega / netehničnega (pravno-ekonomskega) dela.

Vsi strokovnjaki znotraj teama (tehnik in netehnik - ekonomisti, pravniki, psihologi itd.) bodo opravili delo iz svojega področja, ki ga bo npr. projektni vodja povezal in uredil, kar pomeni, da bo rezultat opravljene integralne konzalting storitve paket, v katerem bo naročnik dobil vse potrebne (že nadgrajene oziroma obdelane do najvišje možne stopnje) strateške informacije, ki mu bodo omogočile kar najlažje poslovanje in uveljavljanje oziroma plasiranje proizvodov na (lokalni in globalni) trg.

Že reorganizirani uradi

Naj omenim, da so nekateri evropski patentni uradi že izpeljali postopek transformacije oziroma reorganizacije (švicarski, danski, švedski). Naj navedem nekatere ključne determinante, ki lahko predstavljajo okvir splošnega modela reorganizacije. Skupne značilnosti na Švicarskem in Danskem uradu, ki sem ju podrobneje analiziral, so naslednje; specifičen privatizacijski postopek, uspešna promocija in osveščanje o pomembnosti pravic industrijske lastnine, uvedba novih storitev, več novozaposlenih, uspešno finančno poslovanje, ... skratka odlična razvojna strategija, v izdelavo katere sta bila urada prisiljena zaradi procesa globalizacije in je nenazadnje posledica uvedbe procesov HRM in HRD (v sodelovanju s celotnim vrhovnim (top) menedžmentom) je omogočila razcvet in ekspanzijo omenjenih uradov. Ključ do uspeha vsekakor predstavlja dejstvo, da je uradoma uspelo pridobiti v trajno partnerstvo 10% najrazvitejših podjetij nacionalnih gospodarstev, kar predstavlja 90% uporabnikov/naročnikov njihovih storitev.

Sklep

Kot posledica globalizacije, ki bo na področju patentnih uradov privedla do centralizacije le-teh, bodo najbolj prizadeti na področju opravljanja osnovne

dejavnosti uradi iz majhnih držav, kar bo gotovo doletelo tudi Slovenijo, zato se bo kot odraz prilagoditve le-teh na nove razmere, razvila nova dejavnost - svetovalni inženiring, ki bo opravljal integralne konzalting storitve. Tako naj bi to postala osnovna dejavnost in Urad se bo prelevil iz pasivnega ponudnika storitev v aktivnega in s transformacijo presešel današnje meje birokratske organizacije oziroma jo nadgradil, za kar je potrebna tudi pravno-statusna reorganizacija Urada, znano je namreč, da je za organizacijo nujno, da stalno išče optimalno organizacijsko strukturo (hibridne alternative), ki omogoča njeno večjo učinkovitost (konkretno sprememba dejavnosti).

Dejstvo je, da je najprimernejši teoretični okvir, ki opredeljuje osnovo za razvoj, koncept HRM in HRD, ki omogoča, da bo prehod na opravljanje nove osnovne dejavnosti sploh možen in dosegljiv v predvideni smeri in obsegu.

Za koncept HRM sta bistvena dva pogleda na zaposlene. Po prvem so zaposleni množica posameznikov z različnimi potenciali in sposobnostmi, pri čemer je odgovornost menedžerjev, da optimalno izrabijo in razvijajo te potenciale. Drugi vidik je ekonomskega značaja, kajti zaposleni predstavljajo del kapitala organizacije, ki ga je potrebno vzdrževati in vanj investirati, da bo ta prinesel optimalne rezultate. Znotraj tega koncepta se je uveljavil koncept "razvoja človeških virov" ali HRD, ki poudarja hotenje in zaupanje v razvoj ljudi. V tem konceptu je izobraževanje pojmovano kot aktivnost, ki pomaga razvijati ključne sposobnosti posameznikov za doseg standardov in ciljev sedanjega ali bodočega dela ter tako podpira razvoj delovne kariere zaposlenih. Istočasno ima izobraževanje značilnost investiranja, kar močno poudarja njeno ekonomsko funkcijo. Primarni proces v tem konceptu je razvoj sposobnosti zaposlenih, medtem ko je izobraževanje le ena, sicer pomembna aktivnost tega procesa, ki ima izrazito funkcionalen pomen. Koncept HRM(D) je torej predpogoj za izvedbo reorganizacije uradov. Šele po opravljenem procesu reorganizacije in transformacije, bo njihova vloga postala ključna za uspeh nacionalnega gospodarstva, saj bodo le tako lahko služili razvoju nacionalnega gospodarstva in obče prosperitete svoje države.

Z makroekonomskega vidika je (bo) vloga nacionalnih uradov predvsem ta, da s podelitvijo izključnih oz. monopolnih pravic za kategorije industrijske lastnine ta institut omogoča transformacijo znanja v kapital, da posredno in neposredno vplivajo na celotna nacionalna gospodarstva, kar ima bistven vpliv na alokacijo in distribucijo kapitala, kjer ni pomembno kje, kdaj in kako se le-ta plemeniti, temveč da se zagotovo oplaja.

LITERATURA

- Bowman, Cliff. 1994. Bistvo strateškega managementa, Gospodarski vestnik, Ljubljana 1994
 Dakin, Karl J. & Jennifer, Lindsey. 1991. Technology transfer, Probus publishing company, Chicago IL.
 Kotler, Philip in drugi. 1994. Nova konkurenca, Gospodarski vestnik, Ljubljana 1994
 Možina in drugi. 1994. Management, Didakta, Ljubljana 1994
 Nadler, L. & Nadler Z. 1989. Developing Human Resources, 3rd ed., San Francisco 1989

- Nonaka, Ikujiro & Takeuchi, Hirotaka. 1995. *The Knowledge-Creating Company*, Oxford University Press, NY, OXFORD 1995
- Odiorne, G.S. 1971. *Strategic Management of Human Resources*, Josey - bss, Limited, London 1971
- Peiper, R. 1990. *Human Resource Management: An International Comparison*, Walter De Gruyter, Berlin
- Ponkshe, Satyawrat. 1991. *The management of intellectual property*, A Bhate & Ponkshe Publication, Pune
- Pretnar, Bojan. 1980. Magistrsko delo, "Vloga industrijske lastnine pri plasmaju blaga na inozemskih tržiščih", Ljubljana, maj
- Pretnar, Bojan. 1982. *Industrijska lastnina v ekonomskih odnosih s tujino*, Center za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana
- Pretnar, Bojan. 1988. Doktorska disertacija, "Politika mednarodnega prenosa industrijske tehnologije v deželah v razvoju", Ljubljana, september
- Pretnar, Bojan. 1990. "Patent Applications as an Information Source for Managing Exports in Less Developed Countries", *World Patent Information*, Vol. 12, No. 4, CEC/WIPO
- Pretnar, Bojan. 1990. *Industrial Property and Related Trade Policy in Less-Developed Countries: Economic Appraisal of Legal Concepts*, VCH Verlagsgesellschaft mbH, D-6940 Weinheim
- Pretnar, Bojan. 1996. How to Reduce High Translation Cost of European Patents, 12 *EIPR* 665, Sweet & Maxwell, December
- Pretnar, Bojan. 1997. *Institutional and Policy Framework For Human Resource Development*, WIPO Asian regional forum on IPR in the 21st century, Tokyo 10-12. September
- Pretnar, Stojan. 1978. *Uvod v pravo industrijske lastnine* (skripta), PF Ljubljana
- Puharič in ostali. 1994. *Zakon o industrijski lastnini s komentarjem*, ČZ Uradni list RS, GV, Ljubljana
- Singer, M.G. 1990. *Human Resource Management*, PSW-KENT, Boston
- Svetlik, Ivan. 1996. *Človeški viri v podjetju, Človeku prijazno in uspešno vodenje*, Panta, Rhei-Sineza, Ljubljana
- Bergen S.A. 1990. *R&D Management*, Basil Blackwell Ltd., Oxford
- The Group of Lisabon. 1995. *Limits to Competition*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England

Siniša TATALOVIĆ*

ETNIČNI KONFLIKTI IN VARNOST MAKEDONIJE

Povzetek. Raziskovanje etničnih konfliktov in načinov njihovega reševanja je izjemno pomembno, kajti vsi ljudje pripadajo neki etnični skupnosti, skupni odnosi pa so preveč pomembni, da bi jih prepustili etnični pristranskosti. Zato so analize o načinu reševanja etničnih konfliktov temeljna obveznost za raziskovalce, ki se ukvarjajo z vprašanji nacionalne in mednarodne varnosti v širšem smislu ter etničnimi konflikti v ožjem smislu. Ta prispevek obravnava etnične konflikte in načine njihovega reševanja na primeru Makedonije, ki je tradicionalno obremenjena z etničnimi konflikti različnih vrst in intenzivnosti. Po osamosvojitvi 1991. leta je Makedonija začela težko pot ohranjanja neodvisnosti in teritorialne celovitosti. Popolnoma razorožena, z velikimi notranjimi problemi in konflikti ter v nenaklonjenem okolju sosednjih držav, je Makedonija iskala pot za lastno varnost. Zaradi skromnih obrambnih in varnostnih sil se je oprla na zunanjo pomoč, predvsem ZDA, ki so v Makedoniji videle oporo za svojo politiko na Balkanu. V procesu izgradnje države in integracije v mednarodne organizacije je Makedonija dosegla vidne uspehe, vendar se še zmeraj sooča tudi s številnimi problemi, ki so pogojeni z notranjimi, predvsem etničnimi konflikti, in nestabilnim okoljem, posebej na Kosovu. Vidne rezultate je Makedonija dosegla pri urejanju pravic narodnih manjšin, posebno albanske. Navkljub temu pa so njene možnosti v primeru oboroženih spopadov, ki bi lahko izbruhnili v Makedoniji, za uspešno obrambo brez velike zunanje pomoči, majhne. Po zelo neugodnem scenariju, bi bila lahko Makedonija prisiljena razreševati konflikte tako z notranjimi paravojaškimi silami kot z vojskami nekaj sosednjih držav.

Ključni pojmi: etnični konflikti, varnost, Makedonija, Balkan, narodne manjšine, mednarodna skupnost

* Dr. Siniša Tatalović, docent na Fakulteti političnih znanosti v Zagrebu.

Uvod

Etnični konflikti na Balkanu so postali pomembni v dvajsetem stoletju, ki je postalo, v nasprotju s pričakovanji, najbolj krvavo in s sovraštvom prepajeno v zgodovini človeštva. Vojne in trpljenje v dvajsetem stoletju, pretežno vzpodbujeno z etničnimi in verskimi nasprotji, so zaznamovali novejšo zgodovino Balkana. Navkljub milijonskim žrtvam in neskončnemu trpljenju ljudi v tej regiji, ni dokončno rešen še noben etnični problem. Mnogi od teh konfliktov izgledajo na pragu enaindvajsetega stoletja še bolj zapleteno in ogrožajo svetovni mir in mednarodno varnost.

Etnični konflikti predstavljajo danes večino nerešenih vprašanj v notranji in meddržavni politiki na Balkanu. Pri teh sporih je problem tudi v tem, da so dolgotrajni (kontinuirani), pogosto globoko zgodovinsko zakoreninjeni, zaradi česar se redko trajno rešijo. Balkanske države morajo pri izgradnji svojega varnostnega sistema upoštevati obstoječe konfliktno stanje na tem področju, kjer so izzivi etničnih in verskih konfliktov ustvarili največje krizno žarišče v Evropi, ki se kaj hitro lahko tudi razraste. Ob upoštevanju te stvarnosti morajo zato te države izhajati iz širših evropskih prizadevanj, s ciljem vzpostaviti in uresničiti kolektivno evropsko varnost. V povezavi balkanskih in evropskih prizadevanj je potrebno iskati možnost za oblikovanje določenega subregionalnega sistema, ki bi lahko zadovoljil države na tem območju in jim omogočil lažje reševanje velikih notranjih problemov (Vukadinović 1997, 50). Na varnost Balkana, in posebej Makedonije, torej bistveno vpliva notranje stanje v državah tega območja, ki je pogojeno predvsem z gospodarskim položajem in medetničnimi konflikti.

Prav notranji etnični konflikti, v skoraj vseh državah na Balkanu, bistveno vplivajo na nacionalno varnost teh držav, a tudi na varnost širšega območja. Za to področje je namreč značilna posebna povezanost različnih narodov, kultur, ver in jezikov. Skozi celotno svojo zgodovino je bil to prostor burnih dogodkov in vojn, ki so pripeljali enkrat do združevanja, drugič do ločevanja. Samo dvajseto stoletje potrjuje (dve balkanski vojni, dve svetovni vojni in nekaj lokalnih vojn ter najnovejša intervencija NATA proti ZR Jugoslaviji) v zgodovini znano trditev, da "Balkan proizvaja več zgodovine, kot jo lahko obvlada". Vse to je neprestano zapletalo etnične odnose v posameznih državah tega območja in posebej Makedonije. Etnične in verske manjšine, ob manjših izjemah, niso bile nikdar v celoti priznane niti niso v pravnem smislu uživale manjšinskih pravic. V večini držav so izvajali pretežno politiko prostovoljne ali prisilne integracije etničnih ali verskih skupin v večinski narod določene države.

Z osamosvojitvijo Makedonije, po referendumu o samostojnosti 1991. leta, in odhodu JLA iz njenega ozemlja, se je začelo novo obdobje v razvoju te bivše republike SFRJ. Makedonija, praktično razorožena, z velikimi notranjimi problemi in zanikovana s strani vseh štirih sosed, Albanije, Grčije, Bolgarije in ZR Jugoslavije, se je znašla v zelo težkem varnostnem položaju. Številni opazovalci varnostnih procesov na Balkanu so predvideli oborožene spopade v in okrog te države. Možnosti Makedonije, umeščene na osrednji geopolitični osi Balkanskega polotoka in brez političnih zaveznikov med sosedi, sploh niso bile optimistične. V primeru Make-

donije je mednarodna skupnost, in ZDA kot vodilna svetovna sila, razumela, da problem etničnih odnosov ni mogoče reševati z orožjem. Nasprotno, z uporabo vojaške sile bi postal položaj le še bolj neobvladljiv in še težje rešljiv. Zato so Združeni narodi in ZDA takoj po razglasitvi samostojnosti Republike Makedonije, organizirali mirovne sile v okviru mandata UNPROFOR s ciljem preprečiti zunanjo aresijo in notranje etnične konflikte med Makedonci in Albanci. Poistovetenje Makedonije kot ključnega področja za varnost Balkana in napotitev ameriških vojakov na njeno ozemlje, je omogočilo tej državi razdobje miru v negotovem okolju. Pridobljen čas so izkoristili za proučevanje resničnih izvorov ogrožanja nacionalne varnosti, za utrjevanje nacionalnih interesov, za opredelitev politike in izgradnje sistema nacionalne varnosti ter za pristopanje k evropskim varnostnim integracijam. Na področju varnosti je Makedonija dosegla vidne uspehe, vendar pa je še vedno soočena tudi s številnimi problemi, ki so pogojeni z notranjimi odnosi in nestabilnostjo okolja, še posebej z vojno na Kosovu in velikim številom kosovskih beguncev, ki so zatočišče našli v Makedoniji.

Makedonija kot večetnična država

Makedonija se nahaja na Balkanu, na področju, na katerem so se vedno križale glavne komunikacijske poti, ki so stoletja povezovale tri kontinente: Evropo, Azijo in Afriko. Po popisu prebivalstva iz leta 1994 je imela Makedonija 1,945.932 prebivalcev, od tega Makedoncev 66,5%, Albancev 22,9%, Turkov 4,0%, Romov 2,3%, Srbov 2,0%, Vlahov 0,4% in drugih narodnih manjšin 1,8% (Euroasian File 1998, 1). V nasprotju z uradnimi podatki o etnični sestavi prebivalstva, vlada sosednje Albanije meni, da je število Albancev v rezultatih popisa prebivalstva zmanjšano, pri čemer trdi, da Albanci predstavljajo skoraj 40% prebivalstva te države (Zlatko Isaković 1997, 380). Z ugotovljenim odstotkom v celotnem prebivalstvu pa niso zadovoljni niti Srbi, ki tudi menijo, da jih je bistveno več in da so bili dolgo vrsto let izpostavljeni nasilni asimilaciji. Po popisu prebivalstva Makedonije iz leta 1991 je bilo 44.000 Srbov, 10.000 Jugoslovanov in okrog 2.000 Črnogorcev. Srbska skupnost v Makedoniji ni bila zadovoljna s takšnimi uradnimi podatki, pač pa so predstavniki Združenja Srbov in Črnogorcev v Makedoniji trdili, da je bilo v Makedoniji okrog 300.000 Srbov in državljanov srbskega izvora, od katerih so mnogi spremenili identiteto zaradi velikih pritiskov po osamosvojitvi Makedonije (Siniša Tata- lović 1999, 16).

Makedonija je parlamentarna demokracija, njen ustavni model pa je sprejel rešitve razvitih zahodnih demokracij. Zakonodajna oblast pripada Sobjanju (parlamentu), ki je po Ustavi iz 1991. leta "predstavniško telo državljanov". Poslanci so izvoljeni na splošnih, neposrednih, svobodnih in tajnih volitvah za dobo štirih let. Ustava predvideva, da se število poslancev lahko giblje od 120 do 140 poslancev (62. člen Ustave Republike Makedonije 1995, 139). V pristojnosti Sobjanja Makedonije so: sprejemanje in spreminjanje ustave, sprejemanje zakonov, ratifikacija mednarodnih pogodb, odločanje o vojni in miru, sprejemanje odločitev o sodelovanju, združevanju in ločevanju, ali oblikovanju zveze z drugimi državami, izvolitev sod-

nikov rednih sodišč in ustavnega sodišča (68. člen Ustave Republike Makedonije). Na čelu vlade, v kateri je skoncentrirana po ustavi izvršna oblast, je premier (predsednik), vlada pa ima tudi posebni urad, ki se ukvarja z vprašanji narodnih manjšin. Predsednik Republike je vodja države in je izvoljen na neposrednih in tajnih volitvah za obdobje 5 let, to dolžnost pa lahko ena oseba opravlja največ dve mandatni obdobji. V določenih okoliščinah lahko predsednik razpolaga z odločilnim vetom do sprejemanja določenih zakonov v parlamentu. To se še posebej nanaša na zakone, ki bi lahko povzročili narodnostno neenakopravnost in dodatno okrepili etnične konflikte.

Preambula ustave Republike Makedonije izhaja "iz zgodovinskega dejstva, da je Makedonija ustanovljena kot nacionalna država makedonskega naroda, v kateri je zagotovljena polna enakopravnost in trajno soživiljenje makedonskega naroda z Albanci, Turki, Vlahi, Romi in drugimi narodnostmi, ki živijo v Republiki Makedoniji". Takoj je mogoče opaziti, da Srbi, čeprav so nedvomno ena od najštevilnejših narodnih manjšin, niso izrecno omenjeni v ustavi, kar je sprožilo srbsko reakcijo in makedonsko obljubo, da bodo to popravili v prihodnjih spremembah in dopolnitvah ustave. V preambuli ustave je Makedonija opredeljena kot meščanska, demokratična in socialna država. Razen običajne določbe o enakosti vseh državljanov, ustava vsebuje tudi posebne določbe, ki se nanašajo na "pripadnike narodnosti", kot makedonska ustava imenuje narodne manjšine. Po ustavi "imajo pripadniki narodnosti pravico, da svobodno izražajo, negujejo in razvijajo svojo istovetnost in narodne posebnosti. Republika zagotavlja zaščito etnične, kulturne, jezikovne in verske identitete narodnosti. Pripadniki narodnosti imajo pravico, da ustanovijo kulturne in umetniške institucije, znanstvena in druga združenja zaradi izražanja, negovanja in razvijanja svoje istovetnosti. Pripadniki narodnosti imajo pravico do pouka v svojem jeziku v osnovnem in srednjem šolstvu, kot je to opredeljeno z zakonom. V šolah, kjer izobraževanje (pouk) poteka v jeziku narodnosti, se poučuje tudi makedonski jezik (68. člen Ustave Republike Makedonije).

Ustava Republike Makedonije ima tudi določbe o svobodi veroizpovedi in enakosti verskih skupnosti. Poleg svobode veroizpovedi ustava zagotavlja tudi izražanje vere "svobodno in javno, posamično ali v skupnosti z drugimi". Prav tako je določeno, da so "Makedonska pravoslavna cerkev, druge verske skupnosti in religiozne skupine ločene od države in enake pred zakonom", kot tudi, da vse lahko ustanavljajo verske šole in socialne dobrotvorne ustanove v postopku, ki je predpisan z zakonom.

Po določbah ustave, Sobranje oblikuje Svet za mednacionalne odnose, ki ga sestavljajo predsednik Sobraanja, ki je tudi predsednik Sveta, dva poslanc Sobraanja in po dva člana, ki so Makedonci, Albanci, Turki, Vlahi, Romi, ter dva člana iz vrst drugih narodnih manjšin. Ker se Srbi tudi tu ne omenjajo, tako po številu predstavnikov v tem Svetu niso izenačeni z drugimi, navedenimi narodnimi manjšinami. Svet obravnava vprašanja mednacionalnih odnosov v državi in daje mnenja in predloge za njihovo reševanje. Sobranje ima dolžnost, da obravnava mnenja in predloge sveta in sprejema odločitve o njih (78. člen ustave Republike Makedonije).

Makedonski jezik in njegova čirilična pisava sta z ustavo proglašena kot uradni na celotnem državnem ozemlju, medtem ko so v enotah lokalne samouprave, v katerih kot večina ali "v pomembnem številu" živijo pripadniki narodne manjšine, v uradni rabi, razen makedonskega jezika in čirilične pisave, tudi jeziki in pisave narodnih manjšin in sicer "pod pogoji in na način, kot je določeno z zakonom". Za zaščito in uresničevanje pravic narodnih manjšin je pomembna tudi določba ustave, po kateri so mednarodne pogodbe, ki so ratificirane v skladu z ustavo, del notranje pravne ureditve in jih ni mogoče spreminjati z zakonom. To obvezuje Makedonijo, da mora zagotoviti visoko raven zaščite manjšinskih pravic, še posebej tistih narodnih manjšin, ki predstavljajo dokajšen odstotek v celotnem številu prebivalstva. Obveznosti, ki jih je prevzela Makedonija pri zaščiti pravic narodnih manjšin, so pod stalnim nadzorom institucij mednarodne skupnosti, ki so pooblašene za spremljanje uresničevanja manjšinskih pravic v novonastalih državah.

Pri urejanju položaja pripadnikov narodnih manjšin, je Makedonija v največji možni meri uporabila dobre usluge posrednikov Mednarodne konference o bivši Jugoslaviji, strokovnjakov sveta Evrope in visokega zaupnika za narodne manjšine OVSA. Z njihovo strokovno in finančno pomočjo je bil razvit celovit sistem zaščite etničnih pravic pripadnikov narodnih manjšin, ki vsebuje: politično participacijo narodnih manjšin, izobraževanje in medije v lastnem jeziku ter pravno zaščito (Facts About National Minorities in the Republic of Macedonia 1997, 9-33). To dokazuje, da se je Makedonija pri reševanju etničnih konfliktov opredelila za politike upravljanja z razlikami (arbitraža - intervencija tretje strani; avtonomija; federalizacija; konsociativnost ali razdelitev moči) nasproti politikam odpravljanja razlik (genocid; prisilna množična preseljevanja prebivalstva; ločevanja in/ali odcepitev; integracija ali asimilacija), ki jih še vedno uporabljajo posamezne države¹.

Etnični konflikti kot izvori ogrožanja nacionalne varnosti

Makedonija je soočena z vsemi tistimi izvori ogrožanja nacionalne varnosti, ki so značilni tudi za druge države v tranziciji. Uradno makedonsko stališče je, da so viri ogrožanja nacionalne varnosti naslednji: počasno uresničevanje mirovnega sporazuma o Bosni in Hercegovini, razširjanje konflikta na Kosovu ter poskusi nekaterih sosednjih držav po oblikovanju velikih nacionalnih držav tudi na ozemlju Makedonije. Notranji vir ogrožanja nacionalne varnosti pa naj bi bili predvsem terorizem ter medetnični in medverski konflikti.² To bi lahko tudi posredno sklepali iz odgovorov na eno od vprašanj, ki so bila postavljena v okviru raziskovanja javnega mnenja izvedenega 1996. leta na vzorcu 2.800 anketirancev, izpeljala pa ga je Agencija za raziskovanje javnega mnenja NIP Nova Makedonija - Data Press iz Skopja o temi "Mir v Makedoniji". Na vprašanje "Kaj predstavlja največjo grožnjo miru v Makedoniji?" so anketiranci odgovorili: socialna nepravilnost

¹ O politikah reguliranja etničnih konfliktov glej v: *The Politics of Ethnic Conflict Regulation - Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts* (ed. by John McGarry and Brendan O'Leary). Routledge, London, New York 1995.

² *Bela knjiga za obranata na Republika Makedonija, Ministrstvo za obrambo 1998, str. 23-24.*

(nemiri) - 39,86%, konflikt med Makedonci in Albanci - 29,29%, brez odgovora - 12,56%, vojna na Kosovu - 12,43% ter sosednje države - 5,86% (Olga Murdzeva-Skarik in Svetomir Skarik 1996, 25). Tako obravnava izvorov ogrožanja nacionalne varnosti Makedonije posebno pozornost usmerja k obstoječim in možnim etničnim in verskim konfliktom ter nerešenim sporom s sosednjimi državami.

Za Makedonijo predstavlja največji etnični in verski problem položaj albanske manjšine, ki tvori 22,9% v celotnem prebivalstvu, po nekaterih ocenah pa celo 40%. Čeprav je ta narodna manjšina, ob pomoči mednarodne skupnosti, integrirana v makedonsko družbo ter uživa visoko stopnjo politične, teritorialne in kulturne avtonomije, pa za Makedonijo lahko predstavlja velik varnostni problem. V primeru dolgoročnega mirnega sožitja Albancev in Makedoncev, ob sedanji demografski rasti, bodo Albanci v nekaj desetletjih postali večinsko prebivalstvo v Makedoniji, kar bodo Makedonci težko sprejeli. Če bi se to vendarle dogodilo, bi nastala še druga albanska država na tem področju, ki bi se želela združiti z Albanijo, ob vseh varnostnih rizikih. Zato je ta problem najbrž najbolj zapleteno in varnostno najbolj nevarno makedonsko vprašanje (Siniša Tatalović 1998, 74).

Hitro rastoče albansko prebivalstvo, pretežno osredotočeno na tistem delu ozemlja, ki je v bližini meje z Albanijo, je najprej izrazilo zahtevo po priznanju položaja enega od dveh konstitutivnih narodov in v blažji različici zahtevo po teritorialno-politični avtonomiji v okviru Makedonije. Ker Albanci niso sodelovali na referendumu za osamosvojitve Makedonije 1991. leta, vlada v Skopju pa je zavrnila njihove zahteve po avtonomiji, so Albanci začeli zahtevati neodvisnost. Tako so 10. in 11. januarja 1991. leta organizirali lastni referendum, na katerem se je celo 90% Albancev opredelilo za neodvisnost v odnosu do Makedonije. Po tem so izbruhnili konflikti z Makedonci³, zaradi česar se je v reševanje konflikta vključila mednarodna skupnost. V začetnem obdobju delovanja makedonske države, makedonska vojska, ki se je šele oblikovala, ni mogla varovati meja, pač pa so to funkcijo opravljale maloštevilne policijske sile, zaradi česar je veliko število Albancev s Kosova in Albanije ilegalno vstopilo v Makedonijo. V osnovi je konflikt med Makedonci in Albanci podoben konfliktu na Kosovu.⁴ Obstoječa politična, gospodarska in varnostna situacija vpliva na frustracijo obeh strani: na eni strani je nevarnost za obstoj celovitosti makedonske države, na drugi strani pa ni možnosti močnejšega povezovanja s sosednjo Albanijo. Dodatno napetost v odnosih med Makedonci in Albanci pa je povzročil tudi velik begunski val s Kosova po začetku NATO posega proti ZR Jugoslaviji. Po ocenah makedonske vlade lahko več kot 200.000 kosovskih beguncev še bolj poruši že tako nezadovoljivo etnično sestavo prebivalstva ter poglobi konflikt.

³ V začetku novembra 1993. leta je makedonska policija prijela skupino Albancev in jih obtožila za poskus nasilnega vzpostavljanja "avtonomne pokrajine Ilirida" na zahodnih delih makedonskega ozemlja, z odcepitvijo in združitvijo z Albanijo ter eventualno z neodvisnim Kosovom, Dušan Janjić, *National Identities Movements and Nationalism of Serbs and Albanians, Balkan Forum, Let. 3, št. 1, Marec 1995, str. 21-64.*

⁴ Podrobneje o tem konfliktu: Zlatko Isaković, *Macedonia and the Security in the Balkans, CSDS Surveys, No 5-6, May-June 1996, str. 1-3.*

Večinski narodi, kot je trenutno makedonski, bi lahko v naslednjih desetletjih postali manjšine. Tako se lahko zgodi, da Makedonci in nekateri drugi narodi na Balkanu, z zagotavljanjem človekovih in etničnih pravic za sedanje manjšine, gradijo pravice, ki jih bodo morda sami uporabljali v prihodnosti, z ustvarjanjem pogojev za življenje in ohranitev teh manjšin pa zagotavljajo pogoje z lastno ohranitev. Obenem pa manjšinske etnične skupnosti ne bodo mogle zagotoviti pogojev za svoj obstoj, dokler ne razvijejo učinkovite komunikacije in drugih odnosov s pripadniki večinskega naroda. To pomeni, da je varnost vzajemna, danes in v prihodnosti, ker se vloge lahko spremenijo oziroma obrnejo. Varnost obstoja za vse ali pa ne obstoja za nikogar, oziroma obe strani morata sposobni obravnavati lastno varnost kot funkcijo varnosti druge strani.

Odnosi s sosednjimi državami

Razglasitev neodvisnosti Makedonije je takoj povzročila spor z Grčijo in to zato, ker v Makedoniji trdijo, da velik del makedonskega naroda živi v Egejski Makedoniji, ki se nahaja v Grčiji. Grki pa sploh ne priznavajo makedonskega naroda, še manj pa, da bi en njegov del živel v Grčiji.⁵ V središču grško-makedonskega spora najdemo tri vprašanja: ime Makedonije, državno zastavo in dele makedonske ustave, ki po grški interpretaciji, lahko predpostavljajo njene teritorialne zahteve do Grčije (Ranko Petković 1997, 10). Makedonija je v svojo državno zastavo vključila zvezdo Aleksandra Velikega, ki izhaja iz grškega ozemlja. Samo zahvaljujoč posredovanju ZDA, ki so skupaj z zavezniki nastavile večje število vojakov v okviru posebne mirovne operacije VNP REDEP, se konflikt ni razplamtel. V dvostranskih pogovorih so bila nekatera sporna vprašanja, kot zastava in ustavne opredelitve, v glavnem rešena. Pomemben korak pri iskanju končnih rešitev je bilo priznanje Makedonije s strani Evropske unije 6. oktobra 1995 ob soglasju Grčije in z ukinitvijo gospodarske blokade, ki jo je Grčija uvedla proti Makedoniji. Za enkrat pa ime za Makedonijo še niso našli, zdi se, da predvsem zaradi notranjih političnih razlogov na obeh straneh (Nikolaos Zahariadis 1994, 100-101).

Čeprav je Bolgarija med prvimi državami priznala Makedonijo, pa vse do 1999. leta ni priznala makedonskega naroda in makedonskega jezika, kar je izvor možnega spora med tema državama.⁶ Nasprotovanje Bolgarije, da prizna makedonski narod, je obrazloženo na dva načina: kot težnja, da se dokaže, kako v

⁵ *Navkljub mnenju Badinterjeve arbitražne komisije Makedonija ni bila priznana vse do konca julija 1992 zaradi nasprotovanja Grčije, ki je nato vendarle sprejela obstoj neodvisne države namesto prejšnje "bivše jugoslovanske socialistične republike Makedonije", vendar ne z imenom, ki bi vsebovalo ime "Makedonija". Makedonija je postala članica ZN z začasnim "tehničnim imenom" Bivša Jugoslovanska Republika Makedonija (FY ROM - Former Yugoslav Republic of Macedonia).*

⁶ *Po drugi svetovni vojni je Bolgarija priznala obstoj makedonske manjšine na svojem ozemlju (1956. leta se je preko 63% prebivalcev Pirinske Makedonije razglasilo za Makedonce), kar pa je kmalu zanikala, kasneje pa tudi obstoj Turkov. Stanko Todorov, član Politbiroja bolgarske komunistične partije je leta 1985 izjavil, da Bolgarija predstavlja enonacionalno državo. Glej: Vojislav Stanovčič, *History and Status of Ethnic Conflicts*, v: Denisov Rusinov (ed.), *Yugoslavia - A Fractured Federalism*, The Wilson Center Press, Washington DC 1988, 24).*

Bolgariji (Pirinski Makedoniji) ni Makedoncev in pa kot izraz teritorialnih zahtev do Makedonije, v kateri, kot trdijo, ne živijo Makedonci, pač pa Bolgari. Bolgarija je priznala makedonsko državo, ne pa tudi obstoj posebnega makedonskega naroda, oziroma je bila Makedonija za Bolgarijo samo še ena bolgarska država. To je bila do nedavnega potencialna nevarnost ne samo za odnose med tema državama, pač pa tudi za celotno varnost na Balkanu.

V odnosih med Makedonijo in Albanijo pa je sporno vprašanje položaj Albancev, ki živijo v zahodnem in severozahodnem delu Makedonije. To vprašanje so še posebej radikalizirale nekatere albanske stranke v Makedoniji, ki vodijo usklajeno politiko s strankami na Kosovu in v Albaniji. Navedeni notranji etnični konflikti v mnogočem obremenjujejo odnose z Albanijo, ki sicer priznava Makedonijo, vendar pa jo ima za državo, ki ne pripada izključno makedonskemu narodu. Albanija se zavzema za reševanje problema Albancev v Makedoniji po diplomatski poti, vendar pa je dala vedeti, da v primeru izbruha vojne v Makedoniji ne bo stala križem rok, pač pa bo pomagala albanski manjšini.

Čeprav je imela Makedonija z ZR Jugoslavijo dobre odnose, posebno gospodarske⁷, pa iz te države trenutno prihajajo tudi največje grožnje za nacionalno varnost Makedonije. Makedonsko javnost je strah, da bi etnično nasilje med Srbi in Albanci, in še posebej vojna na Kosovu, lahko relativno hitro zajelo tudi Makedonijo. Zaostrovanje odnosov med Makedonijo in ZR Jugoslavijo, možno tudi zaradi jugoslovanskih stališč, po katerih z geopolitičnega in vojnoprategskega stališča ZR Jugoslaviji ne more biti vseeno, ali je Makedonija samostojna država in dober sosed ali pa ima na svojem ozemlju tudi vojne baze velikih sil, ki bi lahko ogrožale jugoslovansko varnost (Slavoljub Šušić 1995, 287). Nekateri avtorji pa menijo, da bi v primeru konflikta Makedoncev in Albancev v Makedoniji, Srbi postali makedonski zavezniki in ne grožnja njeni varnosti (Zlatko Isaković, *ibid.*, 382).

Sodelovanje mednarodne skupnosti pri reševanju etničnih konfliktov

Obstoj Makedonije po vzpostavitvi samostojnosti je bil močno odvisen od pomoči mednarodne skupnosti in njenih mirovnih sil. Za takšno politiko je imelo državno vodstvo zadostno podporo javnosti. Po rezultatih raziskovanja javnega mnenja v Makedoniji iz leta 1992, je na vprašanje, "ali odobrava angažiranje mirovnih sil v Makedoniji" 48,6% anketiranih odgovorilo pritrdilno, 41,2% jih je bilo proti, medtem ko 9,59% ni izrazilo svojega stališča. Na vprašanje, "ali bo prisotnost UNPROFOR zmanjšala nevarnost vojne v Makedoniji" je 50,74% anketirancev dalo negativen odgovor, 38,2% pozitiven, brez mnenja pa je bilo 11,24% vprašanih. Na koncu, na vprašanje, "kdo naj bi odločil o prihodu UNPROF v Makedonijo" so vprašani odgovorili takole: državljani na referendumu 43,47%, predsednik Kiro Gligorov 21,49%, Sobranje 18,18%, vlada 7,93%, brez odgovora je

⁷ Makedonija je v ZR Jugoslavijo letno izvozila blaga v vrednosti 50,783.000 \$, kar je 17,3% njenega celotnega izvoza, medtem ko je iz ZR Jugoslavije uvozila blaga v vrednosti 51,387.000 \$, kar je skupno 13% uvoza. Po teh kazalcih je bila ZR Jugoslavija glavni makedonski trgovski partner. *Euroasian File, Macedonia Special Issue, Turkish International Cooperation Agency, No. 105, August 1998, str. 5.*

bilo 4,46%, obrambni minister 3,14% in minister za zunanje zadeve 1,32% vprašanih (Olga Murdzeva Skarik in Svetomir Skarik, *ibid.*, 25).

Začetna mirovna misija UNPROFOR, ki jo je kasneje zamenjala misija UNPREDEP, katere mandat je utemeljen na ideji o preventivni diplomaciji, ki je v primeru Makedonije konkretizirana v naslednjih nalogah: 1) prisotnost na mejah Makedonije z Albanijo in ZR Jugoslavijo, kot tudi nadzorovanje in poročanje o dogajanjih, ki bi lahko porušila zaupanje in stabilnost države gostitelja in zagrozila njeni teritorialni celovitosti; 2) krepitev vzajemnega zaupanja in dialoga med političnimi, družbenimi in etničnimi silami in skupinami v Makedoniji; 3) pomoč pri izgrajevanju in izboljšanju družbenega in socialnega razvoja in napredka; 4) promoviranje večkulturnega in večetničnega sodelovanja. Po rezultatih navedenega raziskovanja iz leta 1992 so bili na vprašanje, "kaj predstavlja UNPREDEP v Makedoniji" podani naslednji odgovori: novo tehniko ZN za ohranitev miru (73,28%), sile za zaščito Makedonije pred sosedi (11,57%), brez mnenja (9,29%) ter vojne sile za zaščito pred vojno s severa (5,8%). Na vprašanje, "čigave interese ščiti UNPREDEP, je 37,5% vprašanih odgovorilo, da ščiti interese Republike Makedonije, 21,7%, da ščiti interese ZDA, 16,29% ZN, 13,71% Evropske unije, 10,71% pa ni imelo svojega stališča. Na vprašanje, "ali obstaja potreba po UNPREDEP v Makedoniji, pa je 51,29% vprašanih odgovorilo pozitivno, 35,71% negativno, 13% pa ni imelo svojega stališča. Na vprašanje, "ali bi lahko ohranili mir v Makedoniji tudi brez UNPREDEP je pozitiven odgovor dalo 50,29%, negativen 26%, brez stališča pa je bilo 23,71% vprašanih. Na vprašanje, "ali je UNPREDEP sposoben preprečiti potencialno vojno v Republiki Makedoniji, je negativno odgovorilo 40% vprašanih, pozitivno se je izjasnilo 36,86%, medtem ko 23,14% vprašanih ni imelo svojega stališča (Skarik in Skarik, *ibid.*, 16 in 26-27).

Makedonija je 15. novembra 1995 postala 27. članica programa NATO Partnerstvo za mir, razvija pa tudi intenzivno vojno sodelovanje z ZDA in drugimi članicami NATO, posebno po zaključku mirovne misije UNPREDEP in začetka zračnih napadov na ZR Jugoslavijo. Prihod vse večjega števila ameriških in drugih vojakov NATO, makedonska vlada obravnava kot zahodno pomoč pri stabiliziranju položaja v Makedoniji in preprečevanju možnih etničnih konfliktov po prihodu velikega števila kosovskih beguncev. Vladi Makedonije in ZDA posvečata veliko pozornost razvijanju medsebojnih odnosov. S takšno orientacijo želi makedonska vlada zagotoviti pogoje za rešitev nekaterih pomembnih notranjih in zunanjepolitičnih ciljev, v prvi vrsti tistih, ki so povezani z odnosi s sosednjimi državami. Vzpostavljane političnega in vojaškega sodelovanja z ZDA bi moralo omogočiti pacifikacijo albanske manjšine v Makedoniji in to z neposrednim vplivom na politiko vodstva te manjšine, toda tudi z delovanjem preko albanskega državnega vodstva, s katerim so ZDA že vzpostavile sorazmerno intenzivne in razvite odnose. Hkrati pa po tej poti poskuša doseči večjo prožnost stališč grške vlade o spornih vprašanjih. Tretjič, makedonsko vodstvo najbrž tudi meni, da prisotnost Amerikancev krepi njen politični položaj v razmerju do sosednje Bolgarije, oziroma na določen način preventivno deluje na možne bolgarske težnje, ki bi lahko pripeljale do ogrožanja neodvisnosti in teritorialne celovitosti Makedonije. Četrti pomembni cilj pa je neposredno povezan z navedenim predvidevanjem politike

ZR Jugoslavije do Makedonije po začetku zračnih napadov. Prisotnost tujih sil na ozemlju Makedonije je v funkciji njene nacionalne varnosti. To pri makedonskem vodstvu krepi prepričanje, da bi ZDA v primeru eskalacije konflikta z Albanijo, Grčijo, Bolgarijo ali ZR Jugoslavijo najbrž imelo podobno stališče, kot ga imajo ZDA do grško-turškega konflikta⁸. To pa hkrati tudi zmanjšuje pomembnost njene subjektivitete v mednarodnih odnosih, predvsem zaradi možnosti, da bi bila Makedonija spremenjena v neke vrste "vojno bazo" ZDA, da bi se vzpostavila tuja prevlada in bi tako prišlo do militarizacije političnega življenja v državi (Skarik in Skarik, *ibid.*, 9).

Ker je ideja o nevtralnem položaju Makedonije pozabljena, obstaja mnenje, da je makedonsko vodstvo zamudilo zgodovinsko priložnost, da postane model za reševanje konfliktov po mirni poti, kot tudi za odpravo nekaterih vrst orožja s področja Balkana. Po nekaterih ocenah lahko Makedonija postane s tem, ko je dopustila priprave za kopensko operacijo NATO proti ZR Jugoslaviji "jabolko spora in destabilizirajoči element na Balkanu in širše"⁹. Na to posredno kažejo uradna makedonska stališča, ki poudarjajo, da je samo NATO garant stabilnosti in varnosti v Evropi in da ne obstaja nobena druga tako organizirana in učinkovita organizacija, ki bi lahko učinkovito in hitro zagotovila stabilnost in preprečila konflikte (Bela knjiga za obranata, *ibid.*, 29). Zato Makedonija gleda na NATO kot na ključni sieber evropske varnostne arhitekture in želi čim prej postati njegova polnopravna članica, pri čemer izkorišča položaj, ki ga ima trenutno v načrtih NATO za razreševanje krize v ZR Jugoslaviji.

Sklep

V nasprotju s predvidevanji, je Makedonija po vzpostavitvi samostojnosti uspela ohraniti neodvisnost, navkljub številnim notranjim problemom in zunanjim nevarnostim. To je dosegla z uravnoteženo zunanjo politiko, toda tudi zaradi prisrčne pomoči ZDA, ki so v njej prepoznale oporo za stabilizacijo položaja na Balkanu. Na varnost Makedonije je vplivalo tudi uspešno reševanje položaja narodnih manjšin, še posebej najštevilnejše albanske narodne manjšine. Vendar tudi po osmih letih od vzpostavitve samostojnosti, Makedonija ni odpravila temeljnih vzrokov nevarnosti za svojo nacionalno varnost. Nekateri, kot položaj na Kosovu, so celo še nevarnejši. V primeru oboroženih konfliktov, ki bi lahko izbruhnili v Makedoniji, so glede na gospodarsko razvitost ter politično in vojaško moč majhne možnosti za uspešno obrambo brez zunanje pomoči, tako v boju z notranjimi paravojaškimi silami kot eventualno z vojskami sosednjih držav. V primeru oboroženega spopada bi se Makedonija lahko znašla v položaju, v katerem bi morala

⁸ Preventivni ukrepi te supersile so v organiziranju skupnih manevrov albanskih in makedonskih enot na ozemlju obeh držav, kot tudi v obliki nekaterih drugih postopkov.

⁹ Po mnenju avtorice Cvetkovske je manj pomembno, ali se bo za državo uporabljalo ime *Bišva Jugoslovaniska Republika Makedonija* ali njeno ustavno ime, pač pa je mnogo bolj pomembno ime, da se lahko še vedno označuje za "sod smodnika" ali "jabolko razdora" (Biljana Vankovska-Cvetkovska 1996, str.2).

“izbirati med dvema zlema manjše zlo”, oziroma se pridružiti Bolgarom in Albanem, ki bi jo v primeru zmage lahko razdelili ali pa vstopiti v zvezo z Grki in Srbi, ki bi v primeru zmage prav tako lahko oporekali neodvisnosti te države. V kolikor bi stran, ki bi se ji pridružila Makedonija, izgubila, bi bilo mogoče izginotje Makedonije z mednarodne scene predpostaviti s še večjo stopnjo verjetnosti. Zaradi tega je reševanje kosovske krize in stabiliziranje položaja na Balkanu za Makedonijo strateškega pomena.

Lahko bi sklenili, da bi Makedonija, kot tudi druge večetnične države na Balkanu, lahko dolgoročno ohranile varnost in obstoj, če bi se v skladu z modelom obrambe, ki ga uporabljajo Švica, Švedska ali Finska, ščitila z (relativno) majhnimi oboroženimi silami in predvsem s strpnimi odnosi v okviru njene večetnične sestave. Usmeritev k relativni šibki obrambi bi bila tudi cenejša, kar bi pospešilo razvoj makedonskega gospodarstva, ki zagotavlja sredstva ne samo za vojaške, pač pa tudi za mnoge druge državne in družbene stroške. V nasprotnem primeru pa bi z oboroževanjem in sprejemanjem velikega števila tujih vojakov na svoje ozemlje, lahko Makedonija od “oaze miru” postala “sod smodnika” z nepreglednimi posledicami za varnost Balkana.

LITERATURA

- Bela knjiga za obranata na Republika Makedonija. 1998. Ministarstvo za odbrana, Skopje.
- Euroasian File, Macedonia Special Issue. 1998. Turkish International Cooperation Agency, št. 105, avgust.
- Facts About National Minorities in the Republic of Macedonia. 1977. Ministry of Foreign Affairs, Skopje.
- Isaković, Zlatko. 1996. Macedonia and the Security in the Balkans, CSS Survey, št. 5-6, maj-junij.
- Isaković, Zlatko. 1997. Medunarodni položaj Makedonije, v: Savremeni procesi I odnosi na Balkanu, Institut za medunarodnu politiku i privredu I Centar za medunarodne studije Fakulteta političkih nauka, Beograd.
- McGarry, John & O'Leary, Brendan (ur.). 1995. The Politics of Ethnic Conflict Regulation - Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts, Routledge, London and New York.
- Murdzeva-Skarik, Olga i Skarik, Svetomir. 1996. Peace and UNPREDEP in Macedonia, izlaganje na XVI Konferencija IPRA Creating Nonviolent Futures, Brisbane, Australia, 8-12 lipnja.
- Perry, M. Duncan. 1995. The Republic of Macedonia: Foreign Relations, Issues and Dilemmas, Analysis of Current Events, Association for the Study of Nationalities (Eastern Europe and ex-USSR), Let. 6, št. 10, History Department, City College of New York, maj.
- Petković, Branko. 1997. Medunarodni položaj I spoljna politika balkanskih zemalja, v: Balkan '97, Evropski pokret u Srbiji, Beograd 1997.
- Stanovčić, Vojislav. 1988. History and Status of Ethnic Conflicts, u Denisov Rusinow (ur.) Yugoslavia - A Fractured Federalism, The Wilson Center Press, Washington DC.
- Strategy of the Defence of the Republic of Macedonia. 1998. President of the Republic of Macedonia, Skopje.
- Šušić, Slavoljub. 1995. Balkanski geopolitički košmar, NIU “Vojska”, Beograd.
- Tatalović, Siniša. 1998. Etnički aspekti sigurnosti Jugoistoka Europe. Politička misao, let. 35, št.2, str. 65-78.

- Tatalović, Siniša. 1999. Iskustva većinsko-manjinskih odnosa u Makedoniji. *Prosvjeta*, let. 6, št. 34, str. 16.
- The Military Balance 1998/99. Macedonia, str. 89.
- Vankovska-Cvetkovska, Biljana. 1996. The Trial of Democracy in 'Macedonia': The Ethnic Problems and the Military, rad prezentiran na međunarodnoj konferenciji IPSA, Research Committee "Armed Forces and Society," National Security nad Globalization, Seul, Južna Koreja, 23-26. srpnja.
- Vukadinović, Radovan. 1997. Postkomunistički izazovi europskoj sigurnosti, Grafotisak, Grude.
- Vukadinović, Radovan. 1998. Američka politika na Balkanu, *Politička misao*, let. 35, št. 4, str. 3-20.
- Ustav Republike Makedonije, prema: Novi ustavi na tlu bivše Jugoslavije. 1995. Međunarodna politika, Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Zahariadis Nikolaos. 1994. Is the Former Yugoslav Republic of Macedonia Security Threat to Greece, *Mediterranean Quarterly*, let. 5, št. 1.

Mirsad BEGIĆ

Rastko Močnik

3 teorije Ideologija, nacija, institucija

Založba / *cf, Oranžna zbirka, Ljubljana 1999, 190 strani

3 teorije je izvorni teoretski tekst v katerem so, kot v sklepni opombi opredeli avtor sam, predstavljene tri teorije o intersubjektivnih razmerjih, ki na različnih socialnih ravneh kulminirajo v "ideologiji", "naciji" in "instituciji". V holistični (in interdisciplinarni) teoretski zastavitvi problema obstoja, delovanja in "zakonitosti" omenjenih družbenih fenomenov, Močnik ponudi konceptualni aparat, s katerim lahko zajamemo (razumemo) izredno širok spekter (različnih) intersubjektivnih razmerij, začenši pri osamljenem posamezniku, prek konstituiranja in delovanja subjekta ter "skupine", (ničte) "institucije" ter vse tja do (supra)nacije. Skozi tekst nas popelje s teoretskimi eksplikacijami tako različnih človeških "situacij", kot so npr. navadne, vsakdanje in vsakodnevne "komunikacije", proces konstituiranja "subjekta" ter institucionalnih in ideoloških mehanizmov (ter "učinkov ideologije"), pokaže logike "institucije" ter procese in strukture "vzpostavljanja" velikih družbenih skupin. Že zaradi tega "holizma" lahko pričujoči tekst po svoje razumemo, kot še na koncu opozori avtor, kot "mit o teoriji ideologije", pri čemer je poudarek na besedi "lahko", saj nam Močnik v oranžni ediciji založbe / *cf ponudi prej kot mit prav orodje (in uvid) za demitizacijo in intersubjektivno seciranje "naše" skonstruirane skupnosti.

Ambicija "treh teoriij" je preizkus (in dodelava) "Althusserjevega" teoretskega koncepta, koncepta "ideološke interpelacije", njene dometa, pogojev in "logike" delovanja. Po Močniku lahko pri razdelavi koncepta ideološke interpelacije uporabimo tri Althusserjeve "vire" (kontekste, infrastrukture, podlage): Durkheima, Hegla in Freuda (z nadaljevanjem pri Lacanu), pri čemer je tretji "vir" (freudovska naveza) za Močnikovo zastavitvev (in obče razumevanje "ideologije") najplodnejša. Dejstvo je namreč, da z "odkritjem" in razvitjem koncepta ideološke interpelacije, Althusser ne reši problema subjek-

ta, individua ali ideologije, te koncepte prej predpostavi, jih vzame za "dejstvo", lahko bi rekli, da jih Althusser s tem šele problematizira. V tem Močnik "sledí" Althusserju: najprej "opravi" z mehanizmi interpelacije, (še) naknadno se loti "individua" kot gonila in pogoja "ideologije", "individua" kot predpostavke in "naravne" danosti sodobne družbe.

Močnik postavi kot prvo vprašanje vprašanje *interpretacije*. *Občevalne prvine* (situacija, izrek, verovansko ozadje-paket verjetij) so druga od druge odvisne, medsebojno artikulirane, "organsko" povezane in dinamične prvine (med)človeškega obstoja. Ob vsakem *občevalnem dogodku*, z *izrekom v izrekovalni situaciji*, se srečata vsaj dve *verovanski ozadji*, pri tem pa velja, da interpeliranost ni pogoj za razumevanje izreka (za srečevanje različnih ideoloških sistemov), potrebna je le določena stopnja *identifikacije*. Ta "identifikacija" se dogodi ob vsaki interpretaciji (vsaki komunikaciji), pri čemer pa velja opozoriti, da je vsaka "identiteta" že prazni mehanizem ideološke interpelacije, ki deluje navznoter in navzven; povedano drugače: pri vsaki interpretaciji (pri iskanju smisla) v paketu prevzamemo *ozadenska verjetja*, v luči katerega (katerih) "iščemo smisel" izreka. Ker diskurz sam določa kraj verovanja (*"verovalcev kraj"*), moramo pri interpretaciji (že samo zaradi t.i. *charity of interpretation*) "stopiti" v/na instanco verjetja, na mesto "subjekta, ki se zanj predpostavlja, da verjame" (Lacan). Kot pravi sam Močnik (str. 53): "...*interpret se pogojno identificira s subjektom, za katerega se predpostavlja, da verjame.*"

Z interpelacijo (interpretacijo, identifikacijo), ki jo podpira *nezavedna želja* (in ki izhaja iz zahteve po smislu), z umevanjem, da smo interpelirani v ideologijo, ko (socialno) zahtevo artikuliramo z (nezavedno) željo, nam Močnik ponudi prehod med družbeno in individualno ravni, previh in "skrepenelo sponko" (Močnik) med "enim" in skupnostjo. Ta prehod najde Močnik s pomočjo koncepta *fantazije* (Freud), elementom, ki pripada tako ravni nezavednih željnih misli kot ravni inteligibilne fasade. Skozi fantazije (sanjske misli in fasade, ki zaradi zahtev po inteligibilnosti nastanejo

skozi procese drugotne obdelave: zgostitve, premestitve, predstavljalnosti in same procese drugotne obdelave), ki individuala ne zapirajo v njegovo idiosinkratično zgodovino in so predvsem "pred-pomenske" formalne strukture, ki so sposobne generirati pomen, "zapademo" ideologiji. Interpelacijski učinek ("ideologije") pa lahko iščemo v hkratni "zainteresirani" artikulaciji trojega: individualne fantazije, točke subjektivacije in odlomka iz verovanskega ozadja. Ko se (in če se) v procesu interpretacije sproži individualna željna fantazija, takrat nas nezavedna želja vpne v razmerje identifikacije s "subjektom, za katerega se predpostavlja, da verjame", takrat, ko se nam izrek razodene z neizbežnim, nujnim ali samoumevnim Smislom, takrat nas je že zgrabila interpelacija.

A kako deluje interpelacija v pogojih "svobodne", individualizirane in "demokratične" družbe? Kako v časih z ustavo zagaranirane "individualne" "svobode" zgraditi družbo oziroma vzpostaviti (hegemono) ideologijo? Kako lahko ideologija "danes" sploh deluje? Kot je postavil že Althusser, deluje ideologija skozi "individue" (subjekte) in za njih, nima zunanosti in je hkrati (le) zunanost, sploh pa je ideologija "materialna eksistenca" in diskurz z diskurzivnimi mehanizmi. A tako kot je teorijo ideologije postavil Althusser ni zadosti; z vzpostavitvijo konceptov individuuma, subjekta in diskurza, z "materialno eksistenco" ideologije, se, kot že rečeno, kljub Althusserjevemu epistemičnem rezu polja teorije ideologije (prav tako pa tudi prav zaradi tega "reza") pokaže nujnost artikulirati teorijo diskurza in subjekta, zlasti pa misliti "individuum" in institucijo.

Za zapolnitev vrzeli, dopolnitev manka Althusserjeve razdelave ideologije in interpelacije si Močnik pomaga z maussovsko -levi-straussovskim umevanjem (družbene) "stvari". Močnik si pomaga z Levi-Straussovim konceptom *niče institucije*, ki je institucija brez izrecne funkcije, razen te, da družbi omogoča, da obstaja. "Ničta" institucija je tisto tretje, ki vsled nepopolnosti občevanja dveh vzpostavi možnost sporazumevanja in nujnost institucije. "Ničta" institucija rešuje problem ideološkega posredovanja družbene reprodukcije na njeni odločilni točki,

na točki, kjer pride do učinka družbene totalnosti in kot dodatna, *suplement(ar)na institucija* reši zagato - nanovo omogoči učinek družbene totalnosti in učinkov družbe kot celote. Tako "ničta institucija" na nek način, poleg "vzpostavitve" sveta, organizira tudi način organizacije sveta.

In v individualističnih družbah je *nacija posebna vrsta ničte institucije*: nacija ponajprej družbi omogoča, da obstaja, obenem pa se vse ostale družbene (funkcionalne) institucije na nacijo nanašajo. In če je Levi-Straussova "ničta institucija" (iz brezrazredne družbe) navznoter ekskluzivna in takorekoč brez zunanje razsežnosti, potem je nacija kot ničta institucija posebne vrste navznoter inkluzivna, navzven pa ekskluzivna. *Nacija* je predvsem in zlasti meja, edina opozicija, ki jo nacija vpelje v notranjost družbenega polja, je opozicija med individuum in njegovim kolektivom. Z drugimi besedami: posameznik in posameznica pripadata naciji neposredno, prav kot (abstraktni) posameznik in (abstraktna) posameznica. Sodobna družbena situacija odseva (ideološki) videz, da smo v nacijo narojeni, in četudi je nacionalna ničta institucija matrica medsebojne razumljivosti vseh možnih ideoloških shem (hkrati pa zagotavlja tudi interpelacijske mehanizme), sama na sebi ni sposobna interpelacijskih učinkov. Nacionalna ničta institucija je psevdo naraven dispozitiv socialne integracije in je s svojimi identitetnimi učinki materialna podlaga za svobodni ideološki pluralizem, v prostoru katerega poteka nenehen boj za "nacionalno" ideološko naddoločitev - boj za *hegemono ideologijo*, ki v hegemoni poziciji dobi naravno nujnosti.

V tretjem delu se Močnik posveti *instituciji*: najprej predstavi koncept in se nato loti teorije institucije. Močnik izhaja iz Levi-Straussovega in Radcliffe-Brownovega umevanja "institucije": če Levi-Strauss razume institucijo kot (funkcionalno) prvo v družbeni organizaciji, pa jo Radcliffe-Brown razume kot razsežnost družbene strukture, na nek način "dvojno": kot razmerje institucije do strukture in kot razmerje skupine do institucionalne norme; lahko bi rekli, da je institucija za Radcliffe-Browna subjektivna in intersubjektivna razsežnost družbene

strukture. Posamezniki in posameznice se (skozi, s skupinami) v družbeno strukturo (in odnose znotraj nje) ujamejo le prek institucije, in to tako, da priznavajo "institucionalno" normo. Z institucijo Radcliffe-Brownovega "kova" si zagotovimo prehod med posamezniško in splošno ravnijo družbene strukture, do podobnih teoretsko-praktičnih konsekvenc pa nas pripelje tudi Levi-Straussovo branje Maussa: *vsak predmet družbenih ved* (in zato tudi "institucijo") je potrebno razumeti kot totalno družbeno dejstvo, od zunaj kot stvar, a z nujnim (imantnim) subjektivnim dojmom, ki jo "ima" "domačinska predstava" o tej stvari, *kot stvar in predstavo hkrati*. Močnik evocira načelo nedolročljivosti institucij: lahko jih gledamo iz "objektivnega" (strukturnega) stališča ali pa iz "subjektivnega" stališča domačink in domačinov. Institucija je materialna podlaga za (socialne) transakcije, torej materialni obstoj družbene vezi, vsekakor pa nam institucija določa "meje dialoga" (meje racionalne izbire).

Postavi tezo o *ne-celosti družbene strukture in suplementni naravi institucije*; drugače povedano: institucije v normalnem delovanju "povzročajo" abnormalnosti, protislovja in kratke stike, s čimer se odpre pot suplementni naravi institucije, ki gladi to strukturno ne-celost. Kot primer te normalne vsakdanje "abnormalnosti" institucij nam Močnik ponudi *zafrikanške odnose* (intersekcija med "osebnimi" preferencami posameznice in posameznika ter normami "institucije" na primeru širše družinskih odnosov med npr. tujcem in nečakom, stari mi starši in vnuki, vnukinjami, moževimi in ženinimi brati, sestrami...). In če "družbena struktura" sproža proliferacijo institucij, pa je ta proces značilno ekonomičen - kar rezultira v brkljariji, kolažu, zlepljenki raznorodnih (institucionalnih) prvin, ki jih je potrebno vsled njihove entropičnosti nenehno držati skupaj. Hkrati pa pogleda na institucijo s stališča skupine, domačink in domačinov s skupinsko pripadnostjo, torej iz gledišča *protislovnih zahtev institucij* (strukture) in *občestvotvornih storitev* teh "pogojev možnosti". Skozi procese reinstitucionalizacije skupine vsled protislovij zahtev "družbe" (t.i. institucionalna tesnoba) nano-

vo uskladijo institucionalni kolaž, brkljarijo. Tako "naenkrat" ni več "negativnih" družbenih dejstev, vsaka izbira je legitimna (institucionalizirana) in "...*družbeni konflikt je lahko ena izmed (sicer skrajnih) oblik za zagotavljanje kohezije*." (Mauss) Močnik kot eksplikacija ponudi zgled iz Corneilla (iz španskega Epa o Cidu), primer Himene, ki je v skladu z družbeno vlogo (pripadajočo ji družbeno osebnostjo), razpeta (v konfliktu) med več možnostmi, ki ji jih ponuja družbena struktura (Himena delegira izbiro svoje bodočnosti med maščevanjem očetove smrti in poroke z ljubljnim možkim na avtoriteto (kralja) in s tem požene nov krog suplementacije). S tem Himenin primer pokaže, da je ideologija časti ideologija družbene hierarhije in lojalnosti oblasti.

Še ustrežnejši in aktualnejši primer pa je primer *Balkana v predstavi*; primer, ki na domačem terenu pojasni funkcioniranje identitete, mehanizem identitetne ideološke interpelacije, ki izhaja iz identifikacije "s subjektom, ki se zanj predpostavlja, da ve". Ta vednost, s katero racionaliziramo identiteto "s subjektom, ki se zanj predpostavlja, da ve", je zgolj formalna vednost, vednost, ki šele čaka, da porodi smisel in vsebino. Ker pa kot individui živimo v nacionalni skupnosti, je ta "subjekt" pripisan nacionalni niči instituciji. Tako nam Balkan v predstavi porodi predvsem razliko glede na prostorsko in časovno mejo in temu ustrezno ravnanje (ponižnost in hlapčevstvo do "višjih", "željenih", v tem primeru do Evrope, ter sovražnost in "superiornost" v horizontalni dimenziji). Glede *Balkana v strukturi* pa le toliko, in zato kar z Močnikom (str. 151): "*Balkan je prava produktivna institucija z dejanskimi konstruktivnimi učinki. Konstruira namreč celo vesolje mednarodnih odnosov s specifično racionalnostjo, ki poraja posebne "racionalne strategije"*. V primeru zunanjih politik balkanskih držav je največkrat na delu klasična jetniška dilema - vsak, ki sprejme matrico "racionalnega" odločanja "balkanskih" držav, se obnaša balkansko, lahko bi rekli iracionalno. Še bolj prosvetljuječa pa je Močnikova ugotovitev iz strukture institucije Balkana, da je namreč Evropa del Balkana, saj je "Balkan" matrica v celoti: "...*je balkanska horizontalna plus*

evropska vertikala." (str. 154) - "Balkan" je in ostaja "Balkan" samo vkolikor je tudi Evropa balkanistična institucija. Ker nam "predstava" pomaga razumeti, kako reproduciramo "strukturo", je pomembno tudi *vprašanje subjektivacije*, vprašanje brezpogojne in "odtujene" identifikacije, ki nas porine v vel-alternativo (Lacianov koncept, ki ga Močnik ponazori z alternativo, v katero smo postavljeni, ko nekdo od nas zahteva "Denar ali Življenje"). Ko delujemo kot akterji-subjekti - ko "družbeno situacijo" subjektiviramo - takrat preprosto reproduciramo institucionalno strukturo, s tem korakom pa Močnik umesti ideološko interpelacijo v teorijo institucije.

Subjekt je učinek intersubjektivnosti in skupina je intersubjektivna razsežnost "družbenega dejstva" institucije, zato moramo upoštevati, da posameznica in posameznik razumevata, se odločata in sporazumevata na podlagi repertoarja miselnih shem (predstav) iz ideološkega inventarja družbe. Sporazumevanje zahteva vsaj eno brezpogojno identifikacijo (v sodobnem času najprej nacionalno identifikacijo), pri tem pa razlika med (spo)razumevanjem in delovanjem ostaja neizbrisljiva: pri (spo)razumevanju se akter trudi skriti možne interpretacije v okviru čim večje "enosmiselnosti", hkrati interpretiramo na podlagi "pogojnega verjetja", pri delovanju pa je drugače, interpretacije delovanja skušamo razširiti, utemeljiti na čim več ozadjih, hkrati pa delujemo na podlagi "vednosti" in ne na podlagi "pogojnega verjetja". Močnik zaključuje z ugotovitvijo, da je *hegemonia ideologija* tista, ki nam v prvi vrsti omogoča menjavanje ideoloških programov, ki omogoča različne opise situacije in preskakovanje iz enega pragmatičnega okvira v drugega, hegemonia ideologija omogoča ljudem, da ravnajo po svoji glavi, in ni tista ideologija, ki bi "svobodno" misel onemogočala.

Kot opozarja Močnik (str. 115), vnaša "...humanistika [vnaša] nekaj reda in pameti s tem, da poskuša z urejenim prehajanjem med različnimi gledišči isto zadevo osvetliti z raznih strani." - to 3 teorije zagotovo odlikuje. In "Če je praktični namen retorične tehnike proizvodnja družbene enomije, je teoretski namen teoretskih

tehnike sprožanje konceptualnih anomij." (str. 116), k čemur bo globina, širina in pretnjenost Močnikovega podvzetja zagotovo še toliko bolj pripomogla. Še največ pa Močnik pripomore k odpiranju "glave", tako s samo jasnostjo teksta kot s strukturirano-stjo in logičnostjo njegove poti, še bolj "konstruktivne" znajo biti sprotne opombe pod črto in Dodatki k poglavjem teksta: tu tako "opravi" z obratom v perspektivi od pravno-formalne utemeljitve individualne "svobode" h kolektivni svobodi (ki je edina svoboda) in s tem povezanimi posledicami, nakaže problematiko in meje (razredne) "zavesti", nakaže te(le)ološko identitetnega izreka in terorizem identitete, opredeli nujnost po opustitvi "*building-blocks theory*" in opozori na imanentnost ideološke komponente socialne konstrukcije in spoznavnega predmeta družboslovja. Pokaže tudi institucionalno hipokrizijo slovenske posocialistične ureditve in ideološko dogmatičnost tukajšnjega "antikomunizma brez komunizma", opiše suplementacijske ekonomije na polju političnega, osvetli "časovni" balkanizem ("*...balkanizem je ideologija semiperiferije.*", str. 181) in ponudi več možnih interpretacij "Balkana" v shemi in besedi. Skratka, 3 teorije so poleg teoretskega, zagotovo tudi politični tekst. Enkratno delo, ki ga toplo priporočam vsem iz "tega" območja (Zelo za! bi rekel Marcel Štefančič Jr.).

Mirsad BEGIĆ

Katarina Majerhold in dr. Dejan Jelovac
Univerza pleše avtonomno? Prispjevki k repertoarju univerze za tretje tisočletje (zbornik) Študentska organizacija Univerze v Ljubljani in Zavod Radio Študent, Ljubljana 1999, 150 strani.

Stopetdeset strani debela knjiga je, kot nam v uvodu zaupa urednica, zbornik aktualno-kritičnih prispevkov slovenskih "univerzitetnikov", intelektualcev, državnih uslužbencev in študentov na temo univerze ("Univerze"), njenega poslanstva in umeščenosti v sodobne družbeno-materialne oko-

liščine ter "probleme" njenega obstoja, prihodnosti in bodočnosti v naslednjem, "tretjem" tisočletju. Leitmotiv zbornika je kriza Univerze, je občutek umika Univerze, njene "privatizacije" in a(nti)demokracije, ki izvira iz instrumentalizacije univerzitetno-akademskega sistema in narcisoidne samozazrtosti (nekaterih) sodobnih akademikov, ki, medtem ko živijo za "produkcijo" diplomantov, izhajajo in stojijo (zgoj) v polju "znanosti" in znanstvenosti. Knjiga je eden izmed rezultatov projekta "Kriza Univerze in njena naloga v prihodnjem tisočletju", ki ga je izvajala skupina študentov v okviru ljubljanske študentske organizacije (ŠOU), sama publikacija pa je izšla s podporo Radia Student.

Pri razkrivanju prednosti in pomanjkljivosti našega visokošolskega sistema, pri omogočanju proliferacije prvih (tj. prednosti) in pri odpravljanju "učinkov" drugih (tj. pomanjkljivosti) je nujno tvorno sodelovanje menedžmenta (univerzitetne in fakultetne administracije), pedagoško-znanstvenega kadra (profesorjev in ostalih akademikov), regulativno-materialnih akterjev (tj. državnih organov, njihovih resursov in institutov), "zainteresirane" javnosti ter seveda študentov, kot enih izmed "ciljnih" skupin sistema univerzitetnega izobraževanja. Vsebinske zapike, "pereče" tematike (in njih obravnavo) so, kot še obrazloži urednica, izbrali avtorji prispevkov sami: tako obravnava dr. Darko Štrajn motive razporejanja in delitev moči na naši univerzi, dr. Sonja Kump predstavlja perspektive univerze v 21. stoletju, dr. Pavle Zgaga opredeljuje in osvetljuje večno vprašanje "avtonomije univerze", dr. Frane Adam predstavi osebne izkušnje na "naši" (ljubljski) in tujih univerzah, dr. Jože Mencinger piše o avtonomiji in (posledično večji) odgovornosti, Katarina Majerhold nakaže relacije med znanjem in močjo v (sodobni) družbi, dr. Dejan Jelovac razmišlja o nastavkih, možnostih in pogojih univerze (kot sistema in fenomena) v kontekstu (post)modernega izkustva, dr. Bogomir Mihavec nakaže nujno po obči "modernizaciji" univerze (demokratizaciji, regionalizaciji, povečani receptivnosti, inkluzivnosti in fleksibilnosti). Na koncu sledi še opis in analiza empirične raziskave, ki je bila v sklopu ome-

njenega projekta opravljena na dve odstotnem reprezentančnem vzorcu študentov ljubljanske univerze. Namen empirične raziskave je bil ugotoviti osebne motive, refleksije in mnenja anketiranih študentov o "vstopu" na Univerzo, delovanju univerzitetnega sistema ter o pedagoško-raziskovalnih kvalitetah univerzitetnega kadra.

Darko Štrajn pokaže v uvodnem prispevku *Univerza, ki se je vrnila v prihodnost, misleč, da se vrača v preteklost*, da lahko na "krizo" naše univerze gledamo kot na problem (ne)odzivanja na spremenjene družbene okoliščine. Središčna točka temu problemu (tj. "krizi") pa je problematika upravljanja Univerze. Tako skuša posamoosvojitveni zakon o univerzi vzpostaviti "enotno" univerzo, hkrati pa z umevanjem, ki "avtonomijo" podeljuje predvsem rednim profesorjem, sprošča fevdalizacijo Univerze, legalizira gerontološko strukturo in politizacijo univerzitetnega upravljanja. Zaradi zakonsko podeljene preokupiranosti z "upravljal-skimi" problemi, pa pridejo vsebinska vprašanja o univerzitetnem sistemu na vrsto šele pozneje. Že zato pisec meni, da se z novim zakonom nakopičenih problemov ne da rešiti, sprašuje pa se tudi o brezskrbnosti in demokratični "apatiji" študentske populacije in opozarja na "evropski" šok, ki čaka ljubljansko univerzo.

Sonja Kump postavi v članku *Perspektive univerze v 21. stoletju* diskurz o "krizi Univerze" med dve osi razmišljanja o univerzi: "Univerza je kulturna institucija" in "Univerza je servisna služba". Znotraj takega polja pa je vsaki univerzi temeljen "njen" odnos do družbe (države) kot "sistemskega okolja". Avtorica predstavi v nadaljevanju tri smeri, skupine tradicionalnega (klasičnega) umevanja odnosa med univerzo in družbo (državo): idealistično perspektivo, ki izhaja iz nemške idealistične filozofije, funkcionalistično perspektivo, ki temelji na ameriški funkcionalistični misli, ter racionalistično perspektivo, ki prihaja vse bolj v ospredje pri oblikovanju predmeta in cilja javnih (visokošolskih) politik. Če za prvi dve umevanji odnosa univerza-država (družba) velja, da sta živeli v časih bolj elitne, homogene in "kastne" univerze, pa stopa racionalistična perspektiva v ospredje z vse večjo

kompleksnostjo, množičnostjo, diverzifikacijo in diferenciacijo univerzitetnega sistema. Najprej idealistično umevanje odnosa univerza-država: "model" je berlinska Humboldtova univerza iz zgodnjega 19. stoletja, kjer univerza v službi države razuma skrbi za produkcijo razuma in državnih uslužbencev (nevtralne, "čiste" znanosti in upravljaljskih kadrov). "Humboldtova" univerza temelji na načelih institucionalne avtonomije, akademske svobode in enotnosti poučevanja in raziskovanja. A te (nevtralne, neodvisne in apolitične) ideje se v praksi niso nikoli uresničile in četudi velja humboldtov "model" za klasični tip umevanja univerzitetnega sistema, se dezinteresirana učenost in moralno oblikovanje družbe pod okriljem birokratske države ne zmoreta razviti v zadostnem obsegu. Funkcionalistično umevanje univerze izvira iz ameriške sociologije iz sredine 20. stoletja. Osredotoča se na funkcije univerze v družbi (in nacionalne, ekonomske, tehnološke... prispevke Univerze k "napredku" "celote"). Že Parsons je umeval univerzo kot vodilno, osrednjo komponento razvojnega procesa sodobnih družb, univerzo kot odgovorno "producentko". Ker je vsak funkcionalizem diferenciran, tako tudi funkcionalistična perspektiva ne ponuja enotnega modela Univerze, nosi pa utilitaren naboj in poudarja odprtost in tekmovalnost. Ostane nam še nič manj utilitaristična racionalistična perspektiva, ki poudarja načrtno vodenje, upravljanje in koordinacijo univerzitetnega sistema, saj le ta pomaga krepiti konkurenčnost in (gospodarsko) rast "nacije". "Racionalna" univerza se odpira (Širi dostopnost študija), izboljšuje (postaja vse bolj učinkovita in uporabna) in diverzificira (čedalje različnejši profili univerzitetno izobraženih). Država pa poudarja pomen univerzitetnega menedžmenta, evalvacij in koordiniranih mobilizacij univerzitetnih "virov". Avtorica še na kratko predstavi kronologijo visokošolskih politik ("zgodovino" univerze), ki v zadnjem času poudarjajo načela samoregulacije, "strateške izrabe" sredstev in diverzifikacije finančnih virov, povezovanja (internacionalizacije), odpiranja ter tekmovalnosti. Kot pravi Kumpova (str. 28) "Država [torej] pričakuje, da bodo univerze istočasno javne službe,

avtonomne kulturne institucije in tržno usmerjena korporativna podjetja", ki bodo izpolnjevale standarde lojalnosti, kakovosti in učinkovitosti. Ker pa je to izredno težko, se sodobna univerza giba v smeri korporativnega javnega servisa s poudarkom na učinkovitosti.

Pavle Zgaga govori v članku *Autonomija, to večno vprašanje... o "dialektiki" avtonomije in odgovornosti sodobne univerze*. Zgaga predstavi kronologijo zapletov v zvezi z vprašanjem zakonske ureditve avtonomije univerze v Sloveniji in se ob tem sprašuje o naravi avtonomije, ki se vzpostavlja skozi zakon in avtoriteto ustavnega sodišča. Zakonska ureditev ključnih vprašanj enotnega nacionalnega sistema visokega šolstva ni poseg v ustavno zajamčeno avtonomijo državnih univerz, seveda pa je jasno, da se vprašanje akademske avtonomije razpušča v vprašanja administrativne in finančne avtonomije. Nato avtor povzame polemiko o "uzakonjanju" avtonomije slovenske Univerze ter državnem poseganju v funkcije in resurse univerzitetnega sistema, postavi tezo, da slovenski visokošolski sistem ni "prereguliran" ter kot dokaz predstavi različne nacionalne ureditve visokošolsko-univerzitetnega sistema (madžarsko, nemško, dansko, avstrijsko in češko ureditev). Vprašanje "avtonomije univerze" presega vprašanja, sicer asimetričnih in labilnih, medfakultetnih razmerij moči ter problema "univerzitetne" demokracije. Pozorni moramo biti tudi na zunanjo razsežnost univerzitetne avtonomije - na odnos do civilne družbe, predvsem pa moramo avtonomijo razumeti kot nacionalno in mednarodno in ne samo kot notranjo akademsko strategijo.

Sledi *Esej o paradoksalnosti univerzitetnega sistema* avtorja Franeta Adama, ki izhaja iz osebnih izkušenj na različnih Univerzah, kjer je avtor začel, kot pravi sam (str. 62) "...proučevati odnose moči, vloge administracije, pomen t.i. sivih eminenc, načine oblikovanja formalne in neformalne hierarhije, učinkovitost organizacije dela, konformizem univerzitetnih učiteljev." V Sloveniji ima univerzitetni sistem težave tako z organizacijsko kulturo kot tudi z organizacijsko strukturo. Na eni strani gre za centralizacijo univerzitetnega sistema, ki pa jo

integracija ne spremlja, po drugi strani pa gre za tenzije med ljubljansko in mariborsko univerzo, kupčkanja med "družboslovno-humanističnimi" in "naravoslovno-tehniškimi" fakultetami, spore med "rdečimi" in "črnimi" ter neuravnoteženost med univerzo in inštituti. Ker je naša univerza mehanicistično birokratska ustanova, ji obstoječi socialni kapital ne omogoča razvoja ustrezne akademske kulture, ki potrebuje tolerantno in inovativno okolje, v katerem se z neprisilno komunikacijo, z racionalnim rezoniranjem in argumentirano izkuša, preizkuša in dodeluje vedenje ("znanost").

Prispevek Jožeta Mencingerja nosi naslov *Autonomija in odgovornost*; v njem se avtor že na začetku preizprašuje o sami "krizi" univerze in ponudi parafrazo: "Ne vprašuj le, kaj univerza lahko naredi zate, vprašaj tudi, kaj sam lahko narediš za univerzo." Akademska svoboda in avtonomija nista le privilegija, prej sta pogoja za izpolnitev poslanstva univerze. Ker ocenjujemo kvalitete univerze glede na kvaliteto najslabšega študenta, je pedagoški (izobraževalni) vidik univerzitetnega sistema najpomembnejši; študentov se ne sme siliti na (slaba) predavanja, nujno je vpeljati kreditni študij, v procese odločanja in izpeljave izobraževalnih programov vključiti študente ter tudi z ocenjevanjem in nadziranjem pedagoškega dela izboljšati organizacijo in izpeljavo študija. Za dobro pedagoško delo pa je nujno ustrezno raziskovalno delo, ki temelji na (samo)kričnosti in ki prerašča tržno usmerjeno in tržno izpeljano raziskovanje. Po mnenju avtorja je Univerza v Ljubljani najpomembnejša izobraževalna, raziskovalna in znanstvena institucija v Sloveniji, kar namerava tudi ostati.

V prispevku *Znanje, družba in moč* oriše Katarina Majerhold sodobno naravo univerzitetnih struktur. Glede na to, da se vednost (znanje) vpisuje v obstoječe odnose in strukturira odnose moči, je treba z znanjem ravnati "previdno": (znanje) ni samo sebi namen, znanje zaživi v intersubjektivnosti in prav zaradi poslanstva Univerze kot take, jo je potrebno ubrati, ko ta na transverzali akademske svobode in avtonomije zaide ali pa tava na mestu.

Z *Zadujim tangom univerze* skuša Dejan Jelovac pokazati na spornost in problematičnost vsega, kar je povezano z univerzo (namen ustanovitve, razlogi obstoja, notranji in zunanji odnosi, vprašanje resursov...). Univerza je v mnogočem prefevdalna ustanova, njena "avtonomija" pa ideološka samoprevara in mit (tako je že Platonova akademija, kot pravi na str. 79 Jelovac "...učilišče posvečenih izvrstnežev, izbrancev in maziljencev za opravila gospodovanja z duhom in državo..."), univerza je že spočeta kot "partijska šola papeške kurije". Četudi sam termin "univerza" pomeni v latinskem jeziku celost, enovitost, posplošenost, pa tega v današnjem "univerzitetnem" svetu ni videti, univerza je prej "omejeno suverena". Univerza je zaprt, skrit prostor, je konservativna duhovna ustanova, polna teo-tehno-ideološke mistifikacije in predstavlja paradigmo (vseh) -izmov. Institucionalizirana volja do moči sprošča na univerzah infantilni fetišizem dogmatike. Tako je danes ugled Univerze spodkopan, avtoriteta zbledela, bistvo in začetna prizadevanja sta se sflizila, še slabše pa je s perspektivami, tako da po (socialnem) prostoru vedno znova odzvanja vprašanje: zakaj sploh Univerza?

S prispevkom *Drama univerze - še tisoč let?* ponudi Bogomir Mihevc nekaj rekvizitov in idej za scenarij in režijo "visokošolske drame", v začetnem delu pa tudi nakaže nastanke in razvoj predhodnic sodobnih univerz, ki se kažejo kot visoko diferencirane, diverzificirane in demokratizirane prostor visokošolskega množične(jš)ega študija. Sledi opis ljubljanske univerze, njenih poglobitnih značilnosti, njenega razvoja in usmeritev. Mihevc opozori na neustrezno organiziranost študentskih struktur kot akterjev univerzitetnega življenja in poudari, da nas kriza množičnega modela visokega šolstva še čaka. Bodočnost Univerze vidi v odpiranju, vzpostavljanju partnerskih odnosov z okolico in notranji demokratizaciji, nov, "integralni" model univerze je *student-centered* izobraževalni ("učeci-se") sistem, prav tako pa se Univerza ne more izogniti vplivom in učinkom regionalizacije in globalizacije. Marsikaj bo v bodočnosti Univerze potrebno spremeniti: upoštevati je potrebno

pravico do izobraževanja ter načeli vseživljenjskosti ter enakopravnosti študentov, zagotoviti svobodo raziskovanja, poučevanja in umetniškega dela ter omogočiti avtonomijo, potrebno je skrbeti za kakovost vseh akademskih dejavnosti ter vsem vpletenim in "prizadetim" (zaposlenim, študentom, javnosti) omogočiti soodločanje in soupravljanje (Mihevc predlaga tudi vzpostavitev "akademskega zbora" in "sveta uporabnikov"). Glede na "splošno" stanje duha pa avtor pričakuje, da se bo "visokošolska zakonodaja", ki je trenutno v procesu adaptiranja in dopolnjevanja, čez nekaj časa morala zopet prilagajati, saj predlagane rešitve le napol odpravljajo pereče probleme slovenskega visokošolskega sistema.

Kot piše v analizi empirične raziskave, so tako profesorji kot tudi študentje krivi za slabo stanje na univerzi; vizije univerze ni oziroma je "zmedena", kar pa ne pomeni, da imamo nujno opraviti s "krizo" univerze. Če rečemo, da je Univerza ideološki aparat države, potem je tudi sam diskurz o krizi le še eno "orodje" Oblasti. In ko govorimo o "krizi", potem moramo vedeti, da "kriza" zakriva in usmerja pozornost in (raz)umevanje. Konec koncev je prispevka o plesu Univerze, ki jo nosi naslov zbornika, kar umestna: še tako avtonomen plesalec ne pleše brez koreografije in spremljave in kar je še pomembnejše: nihče ne pleše brez gledalcev in kulis in nihče ne "nastopa" če ni odra. "Avtonomni ples univerze" nam v tem zborniku pokaže, da je "avtonomija" univerze mnogoplasten koncept, da govoriti o "avtonomiji" ni enostavno, še težje pa je avtonomijo vgraditi, vsekakor pa je pričujoči zbornik dobrodošlo branje polno informacij, analiz in komparacij vsem akademikom in univerzitetnikom, državnim uslužbencem in vsem študentom, ki ne vedo, kam in kako s to Univerzo, ko bi jo radi nekam deli.

Ana BARBIČ

Patricia O'Hara

Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland.

Berghen Books 1998, 182 str., ISBN 1-57181-939-8 (hard cover), ISBN 1-57181-969-x (pbk).

Družinska kmetija in kmečka družina sta središnji temi ruralne sociologije iztekajočega se stoletja. Razcvet feministične teorije kot tudi empirično vse bolj očitna vloga žensk na družinskih kmetijah in v podeželskih skupnostih je zadnja desetletja med pomembne ruralno-sociološke teme uvrstila tudi kmetico. Ob množici člankov v strokovnih revijah in številnih referatih na strokovnih srečanjih pa so knjige, ki namenjajo osrednjo pozornost kmetici in njenim številnim vlogam na kmetiji kot družinskem podjetju (Whatmore, S. 1999. *Farming Women: Gender Work and Family Enterprise*, London Macmillan; Hangen, M. S. 1998. *Women farmers in Norway*, Trondheim: Senter for Bydeforskning) prej izjema kot pravilo. Zato je knjiga Patricije O'Hare, katere predstavitev je predmet tega zapisa, vredna pozornega branja.

Knjiga je razdeljena na osem poglavij. V prvih treh avtorica predstavi teoretski okvir, temelječ na izčrpnem pregledu relevantne literature, ter oblikuje teoretsko zgradbo in metodološki pristop empirične raziskave, iz katere črpa podatke za nadaljnjih pet poglavij, v katerih predstavlja naslednje vidike življenja in dela irskih kmečkih žensk:

- ustvarjanje kmečke družine: postati kmečka žena
- znotraj družinske kmetije: žensko delo in družinsko kmetovanje
- znotraj kmečke družine: delitev virov
- zagotavljanje prihodnosti: reprodukcijska vloga kmečkih žensk
- ženske v družinskem kmetovanju na Irskem: zaključki in razmišljanja

Dodana bibliografija obsega 242 enot, ki so v indeksu opremljene s stranmi besedila, na katera se nanašajo.

V nadaljevanju se omejujem na glavne vtise, ki mi jih je zapustilo branje O'Harinje knjige.

Podrejeni položaj irskih kmetic.

Družinska kmetija se obravnava kot spoznamna enota, ki jo vodi moški kmet, ženska kot druga polovica družine, pa ostaja skrita v njegovi senci. Uradno in javno družinsko kmetovanje (na Irskem - op. A. Barbič) predstavlja kmet moškega spola, ki je lastnik zemljišč, ki predstavlja družino v kmetijskih organizacijah, ki je obdavčen in nosilec socialnega zavarovanja. Ženske, vključene v družinsko kmetovanje, nimajo samostojnega statusa v okviru družinske kmetije in se razen v primeru lastnega plačnega poklica, o njih praviloma razmišlja in govori kot o ženah kmetov (str. 2). Torej je kmetica na Irskem uradno in javno v okviru družinske kmetije oseba v podrejenem položaju. Same kmetice se nad dejstvom, da niso (so)lastnice kmetije, niti ne pritožujejo, saj jim je lastnina kmetije praviloma zagotovljena z moževno oporoko, pa čeprav v mnogih primerih le dotlej, dokler najstarejši sin ni sposoben prevzeti kmetije. Bolj kot zaradi nelastništva se irske kmetice počutijo zapostavljene zaradi tega, ker nimajo lastnega denarja, s katerim bi svobodno razpolagale.

Te in številne druge oblike prikrajšanosti, s katerimi se srečujejo irske kmetice, spodbujajo k oblikovanju in ureditvi novih ideologij zasebnosti, udeležbe, zagotavljanja finančne neodvisnosti otrokom - jim omogočiti stvari, ki jih same niso bile deležne. Finančno podrejenost irske kmetice vsaj do neke mere nadomeščajo z vodenjem družinskih financ: od družinskega knjigovodstva do vsakdanjih nakupov in vlaganj/varčevanja za prihodnost otrok.

Resnično finančno neodvisne pa so samo tiste kmečke ženske, ki so zaposlene zunaj kmetije. Čeprav zasluženega denarja ne porabijo zase, temveč za družino in gospodinjstvo, jim prispevek k dvigu življenjske ravni družine daje občutek enakopravnosti/neodvisnosti.

Delo žensk na kmetiji - nujna majhnih družinskih obratov

Medtem ko ženske na velikih komercialnih kmetijah ne opravljajo kmečkih del in si oblikujejo lastno področje vpliva doma ali v nekmetijskem poklicu, pa ženske na majh-

nih družinskih kmetijah predstavljajo nepogrešljivo delovno moč. Avtorica je v svoji raziskavi identificirala štiri tipe delovnih odnosov žensk na irskih družinskih kmetijah:

- *Delo za družinsko kmetijo* (Work for the family farm) je opredeljeno kot partnerstvo (običajno, vendar ne nujno, zgolj z možem) pri številnih opravilih in odločitvah. Kmetija se v tem primeru smatra kot družinsko podjetje in ženske se čutijo močno povezane s kmetijo kot podjetjem in kmetovanjem kot poklicem (str.104).

- *Pomočnice na kmetiji* (the farm helper) lahko prispevajo enako količino dela kot kmetice iz prve skupine, so pa v manjši meri vključene v odločanje in imajo skromnejši dostop do dohodka kmetije. Take kmetice sicer uživajo v življenjskem slogu kmetovanja, niso pa zadovoljne z delom, ki ga opravljajo, kot tudi ne s pomanjkanjem samostojnosti v smislu občutka, da nimajo druge izbire (str. 106).

- *Ustvarjalke kmečkega doma* (the farm homemakers). Čeprav so na voljo, ko je njihovo delo na kmetiji potrebno, so kmetice te skupine zelo skromno vključene v delo na kmetiji in so izrazito usmerjene v gospodinjstvo. Dejstvo, da so se znašle na kmetiji, se lahko smatra kot naključje, zlasti v primerih, ko je (bil) mož zaposlen zunaj kmetije. V takšnih družinah je glavni vir dohodka in identitete nekmetijski poklic in ženske iz te skupine niso opredeljene kot kmetove žene (str. 107).

- *Kmečke žene v plačanem delu*. Vse spravevanke te skupine so odraščale na kmetiji. Predstavljajo posebno in privilegirano kategorijo ne le v smislu 'kulturnega kapitala', ki so ga prinesle s poroko, temveč zato, ker opravljanje uglednega poklica zunaj kmetije spreminja tako značaj družinskega delovnega procesa kot naravo zakonskih odnosov. Ženske z lastnim dohodkom imajo mnogo močnejši položaj nasproti moški dominantni vlogi v njihovih odnosih kot pa druge kmečke ženske (str. 108).

Identificirane oblike delovnih odnosov med možem in ženo na irskih družinskih kmetijah opozarjajo najmanj na to, da ti odnosi niso več tako uniformni, temveč so vse bolj pestri in vsaj nakazujejo, če že ne

dokazujejo, sodobne transformacije kmečke družine.

Kmetice-matere kot kritični dejavniki družbene reprodukcije

Kmečke ženske na Irskem (kot tudi marsikje drugje) nimajo na voljo veliko sredstev/strategij, s katerimi bi spreminjale svoj položaj, če z njim niso zadovoljne. Lahko pa - in to tudi zavestno počnejo - odločilno vplivajo na prihodnost svojih otrok, tako hčera kot sinov, ki ne morejo naslediti kmetije, s tem, da jim omogočajo šolanje na 2. (srednji) ali celo na 3. (visoki) stopnji ter jim s tem zagotavljajo možnost izbire poklica in življenjskega sloga. To svojo trditev O'Hara učinkovito podpre s podatki o deležu kmečkih otrok, ki so v šolskem letu 1988/89 končali srednjo šolo (73%), in deležu tistih, ki so nadaljevali šolanje na 3. stopnji (31%). Podatki o vpisu na 3. stopnjo za leto 1992 kažejo, da je 17 odstotkov vpisanih izhajalo iz kmečkega sloja, čeprav so kmečki otroci predstavljali le 12 odstotkov ustrezne starostne skupine (str. 137). Celo več, irske kmečke matere terjajo višjo izobrazbo tudi za sinove - naslednike kmetij. Moč za zagotavljanje možnosti izbire svojim otrokom s šolanjem kmečke matere črpajo iz ovir, ki so njih "prisilile" in jih "zadržale" v kmečkem stanu, vsaj do neke mere pa verjetno tudi iz dejstva, da so v povprečju bolj izobražene kot njihovi možje (str. 138).

Vprašanje, ki si ga bralec/bralka knjige ob koncu skoraj neizogibno zastavi, izgleda približno takole: "Ali dejstvo, da kmečke matere želijo svojim hčeram in sinovom omogočiti, da izstopijo iz kmečkega poklica, nakazuje propad(anje) družinskih kmetij ali pa napoveduje nujnost sprememb odnosov v kmečki družini in na družinski kmetiji, da bi se le-te ohranile?"

Po mnenju O'Hare bo potrebno feministične teorije, ki zadevajo ženske v družini ali v družinskem podjetju, preusmeriti od determinizma, povezanega z izkoriščanjem, v upoštevanje ženskega manaverskega prostora in prikazati ženske kot zavestno odločene vplivati na svet okoli sebe. Prav družinsko podjetje, kakršno je kmetija, po mnenju avtorice nudi enkratne priložnosti za vzpostavitev pragmatično uravnoteženih

delovnih in čustvenih odnosov med ženami in možmi, v katerih se tradicionalne meje vlog v času neopazno spreminjajo prek pogajanj, ki so usmerjena bolj v skupne kot v individualne cilje.

Čeprav knjiga, kljub izredno obsežni bibliografiji, najbrž nima ambicij bazičnega teoretičnega dela, pa bo z izrednim poslušom za "nevidna" in "manj vidna" dogajanja v sodobni kmečki družini, za podrobnosti, ki so tako v ruralno-socioloških kot feminističnih delih spregledana, nedvomno spodbudila razmišljanja in raziskovanja na področju sociologije in ekonomije družinskih kmetij "v tranziciji".

Gregor KITA

Roman Vodeb

Ideološke paradigme v športu (...ko poseže vmes država)

FIT, Trbovlje 2000 (147 strani)

Med športologi na področju humanističnih ved in družboslovja so redki, ki bi znali o športu povedati kaj več kot smo vajeni prebrati iz strokovnega časopisja. Roman Vodeb je zagotovo eden tistih "subjektov, za katerega se predpostavlja, da ve", ki lahko o športu in športologiji nasploh, še posebej pa o slovenskem športu, pove in zapiše tisto, kar si teoretiki humanističnih ved želijo slišati o športu. Slovenski prostor sicer premore kar nekaj filozofov, sociologov, epistemologov, psihoanalitikov, ki bi znali o športu povedati tisto, kar športni teoretiki ne znajo povedati o svojem fenomenu - športu. Toda ti družboslovci se nekako ne želijo izpostavljati pritisku, ki bi zagotovo sledil iz vrst športologov, ki so zrasli na Fakulteti za šport.

Roman Vodeb je bivši športnik, bivši trener, diplomant Fakultete za šport, na kateri je tudi magistriral, sedaj pa je doktorant na ISH, ki si upa pisati o športu tisto, kar se o športu ne sme oz. ne želi vedeti. Vodeb se v teoriji pojavlja kot epistemolog, filozof, sociolog, psihoanalitik - skratka športolog, ki s teoretsko predrznostjo piše o nerazpoznavnih teoretskih problemih športa - v tokrat

kontekstu ideologije. Sam pravi: "Če bi bil riba, bi pisal o vodi." Jasno je, da ribe o vodi ne morejo pisati, ker je ne opazijo. Toda Vodeb vztraja in "ribam dopoveduje, da voda obstaja" in da ima določene nerazpoznavne karakteristike, ki postajajo (vsaj za njega) vse bolj moteče. Več kot očitno je, da Vodeb piše predvsem o športni ideologiji oz. o ideologiji države, ki je okupirala šport in od njega zahteva tudi tisto, kar ji ne pripada. Ob tem tudi dodaja, da je šport kot psihološki in sociološki fenomen zakladnica za teoretske sladokusce, ki si o tej "mega" družbeni temi (še) ne upajo pisati.

Pred skoraj desetimi leti je le malo ljudi predvidevalo, kakšne globalne posledice za slovenski šport bo imel načrtovani zakon o športu in nacionalni športni program. Paradigma, ki ima precej skupnih točk z bivšim etatističnim vzhodnoevropskim modelom upravljanja športa, je postala moteča v trenutku, ko so predstavniki civilne športne sfere izrazili svoje negativno mnenje do planiranega oz. novega modela upravljanja slovenskega športa. In v praksi se je izkazalo natančno to, kar so mnogi slutili, država ima (pre)velike kompetence pri vodenju slovenskega športa. Ravno zato je bila knjiga Romana Vodeba v tem družbenem trenutku kot naročena. Kdor bo površno prebral knjigo, bo ugotovil, da se Vodeb opredeljuje za drugačni model upravljanja športa v Sloveniji, takšen, ki bo sodil v sedanji (demokratski) družbeni okvir. Tisti, ki malce bolj natančno spremljajo globalne družbeno-politične spremembe, so postali pozorni na Romana Vodeba ravno zaradi teksta *Ideološke paradigme v športu*, ki je bil objavljen v 6. številki Teorije in prakse leta 1998. Avtor je bil povabljen na Radio Slovenija - v oddajo Intelekt (14. 9. 1999), kjer je z dr. Jankom Strelom - državnim sekretarjem za šport pri MŠŠ, mag. Janczom Kocijančičem - predsednikom OKS - ZŠZ in dr. Rajkom Šugmanom - predavateljem s Fakultete za šport in dobrim poznavalcem družbeno-športnih organizacijskih modelov po svetu, razpravljal o športu in ideologiji v slovenski državi. Toda brez vednosti in spoznanj, ki jih je avtor zapisal v knjigo *Ideološke paradigme v športu*, bi bila kakršnakoli razprava nemogoča.

Tisti, ki se malce bolj spoznajo na teorijo ideologije, epistemologijo in psihoanalizo, bi torej znali iz Vodebove knjige izveliči precej več, kot je namig na drugačen družbeni model upravljanja slovenskega športa. Tisto več je sama teorija. Avtor se nam v tej knjigi ne ponuja kot ideolog, ki bi znal postaviti drugačen model slovenskega športa, takšen, ki sodi v današnji demokratski družbeni trenutek. Ponuja se nam predvsem kot ideolog-teoretik. Slutimo pa lahko, da s takšnim teoretskim znanjem lahko začrta ideološke temelje tako državnega, kot civilnega športa. Slovenski šport bi Vodeba lahko izkoristil za svojega ideologa v državnem (MŠŠ) in v civilnem kontekstu (OKS-ZŠZ).

Politologi bi lahko za knjigo *Ideološke paradigme v športu (...ko poseže vmes država)* rekli, da je to knjiga o "športni politiki". S to tezo se lahko celo strinjamo, saj ima knjiga dejansko obeležje "političnega" (v smislu starogrškega pojmovanja politike - kot modrosti vladanja v državi) - ne pa tudi politike v današnjem pomenu besede. Knjiga zgolj posega v register "političnega" - slovensko politiko pa (za čuda) pusti pri miru.

Iztočnica avtorjevih diskurzov so Foucaultova dela, v katerih francoski zgodovinar, antropolog, filozof in psihoanalitik razčlenjuje mikrofiziko oblasti institucij kot so šole bolnišnice, zapori, norišnice itd. Gre za prefinjen, na trenutke pa tudi smel teoretski transfer na šport. Zato je Vodebova knjiga zanimiva tudi za ostale teoretike novoveških humanističnih ved in ne samo za športologe. Lahko celo rečemo, da bodo tekste lažje razumeli predvsem tisti bralci, ki so se že prej temeljito seznanili z opusom Foucaulta, Freuda in Althusserja, čeprav o samem športu ne vedo veliko.

S knjigo Romana Vodeba je slovenska teoretska športna javnost dobila svojega Foucaulta. Knjiga *Ideološke paradigme v športu* bo epistemološko zarezala v spoznavno teorijo družboslovnih ved v športu. Gre za pionirsko in zagotovo revolucionarno delo, kar se avtor tudi zaveda.

Novembra 1899 je izšla prva Freudova knjiga *Analiza sanj*. Letnica izida te revolucionarne knjige je 1900. Ni naključje, da je tudi Vodebova knjiga izšla natanko 100 let

po Analizi sanj (novembra leta 1999 z letnico izdaje 2000). S tem avtor izkazuje čast očetu psihoanalize Sigmundu Freudu. Ali bo tudi za Vodebovo knjigo potrebno 10 let, da se bo razprodalo 600 izvodov, kot je bilo potrebno za prvo Freudovo knjigo? Ali bo tudi Vodebova knjiga prvih deset let tako neodmevna kot je bila Freudova? Avtor sam sicer takoj za naslovom napoveduje: *"Predvidevam, da bo ta knjiga berljska šele čez nekaj let - čez mnogo let pa bo morda tudi razumljena tako kot si kot avtor želim."*

Če ta recenzija govori o Vodebovi knjigi v superlativah, je to predvsem zato, ker je knjiga pionirsko delo na tem zapletenem družbenem področju. Predvidevamo pa lahko, da bi se marsikak sociolog in tudi psihoanalitik lahko tudi negativno opredelil do nekaterih teoretskih kontekstov in psihoanalitskih konceptov. Najbolj teoretsko provokativno je pisano sedmo poglavje, ki govori o "kastraciji kot mestu, okrog katerega se strukturirajo družbeni fenomeni". Avtorju bodo morda nekateri očitali nepremišljeno in "divjo" uporabo Freudovega koncepta kastracije. Toda avtor poudarja, da je ravno aplikacija koncepta kastracije v ortodoksno freudovski obliki tisti teoretski doprinos k teoriji ideoloških mehanizmov, ki je vreden največje teoretske pozornosti. V sklopu knjige verjetno res ni bilo prostora za širšo teoretsko eksplikacijo in elaboracijo koncepta kastracije v etiologiji ideologije in političnega. Jasno pa je, da se avtor v svojih konceptih ne opira na Lacanove koncepte vezane na označevalec, čeprav se v nekaterih diskurzih mestoma pojavlja tudi Veliki Drugi. Občutek imamo, da za Vodeba Veliki Drugi oz. Drugost bolj pomenijo kategorijo filozofske konceptualizacije teoretskega problema ideologije v športu, ki s socialno psihologijo oz. socialno psihoanalizo nimajo veliko skupnega.

Verjetno ravno zato avtor ostaja zvest originalnim Freudovim psihološkim konceptom, kar je za povprečnega bralca zagotovo

bolj razumljivo, kot če bi nam Vodeb ideologijo v športu in športno ideologijo ter pojem političnega, teoretsko predstavil skozi Lacanove filozofske koncepte. Ker vemo, da obstaja med slovenskimi psihoanalitiki (psihiatri in psihologi na eni strani ter teoretskimi psihoanalitiki/Lacanovci/ in filozofi na drugi strani) konceptualni razkol, lahko predvidevamo, da bo sedmo poglavje oz. aplikacija Freudovega koncepta kastracije, deležno največ polemik. Že sedaj pa vemo, da bodo lahko legitimno negodovali le tisti teoretiki, ki so dobro seznanjeni s Freudovimi koncepti oz. tisti, ki dobro vedo, kaj je Freud pisal v eksplikacijah Ojdipovega kompleksa in kastracije. Nelegitimne pa bodo vse tiste kritike, ki bodo na teorijo naslovljene mimo psihoanalize. Da je *osnovna značilnost spontane "filozofije" (ideologije) znanstvenikov, da se sama ne more kritizirati*, nas je poučil prav Althusser, ki mu Vodeb namenja veliko prostora. Kritika športologov, ki bodo s pozicije moči, namesto s pozicije teorije, zagotovo kritizirali Vodebovo knjigo, bo prav zato apriori nelegitimna. Vendar se tudi tovrstnim kritikam ne bo mogoče izogniti. Slutimo lahko, da se bodo prav te kritike nanašale na teoretske pasuse, ki s konceptom kastracije nimajo neposredne zveze (npr. šport za zdravje kot "lari-fari", zdravje kot mašilo oz. lebdeči ničelni označevalec (mana) manka smisla...).

Knjiga je vredna pazljivega branja. Športnikom in trenerjem je sicer ne priporočamo, prebral pa bi jo lahko vsak, ki želi o športu zvedeti nekaj več, tisto, kar se na Fakulteti za šport (niti na katerikoli drugi slovenski fakulteti) ne predava. Dvakrat pa naj knjigo preberejo tisti športni delavci in popoldanski "hobi"-funkcionarji, ki mislijo, da o športu nekaj vedo in sedijo v raznih odborih in svetih različnih civilnih in državnih institucij in imajo neformalni mandat ideologa in športnega politika.

UDC: 3:001.5

Slavko SPLICHAL and Franc MALI: Objectivity or arbitrariness?
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 893-911

The article addresses the problem of quantification as a social technology that in science aims at the standardization of (groups of) people, organization of (scientific) discourse, and unity of the scientific community. A typical case is the investigation of scientific creativity and efficiency, particularly bibliometric assessment of quality, importance, and impact of scientific publications, which on the one hand concerns researchers and, on the other hand, financial subsidizers and decision makers. In enumerating bibliographic units, scientific activity, quality, productivity, and progress are not clearly distinguished. In the application of bibliometric methods, differences between specific scientific fields are often ignored or it is not clearly stated, what is the actual aim of research. Yet examples of bibliometric assessment in Slovenia, a typical "small scientific community" due to its linguistic exclusiveness, show that, despite all doubts, quantification is much less arbitrary and partial than subjective expert assessment.

Key words: quantification, objectivity, scientific indicators, social sciences, bibliometrics

106

UDC: 321.1/8:321.7

Niko TOŠ: Understanding Politics and Trust in Politicians
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 912-943

The paper is a section from a more extensive study in which author outlines values toward democratic system in Slovenia, based on the results of various empirical surveys fielded after democratic elections (1990) and gaining independence. The analysis relates to the results of an extensive Western European study 'Beliefs in Government'. In the paper the author outlines attitudes toward politics, which are predominately critical and negative. Based on a longitudinal data on popularity of leading political personalities in Slovenia (a 10 year period) he designs the following typology of politicians: an integrative type (searches for consensus), confrontive type and marginal type. In Slovenian context, the integrative type is characterized by high political position and middle-left orientation. The confrontive type is characterized by oppositional role and middle-right position.

Key words: crisis of democracy, support for political system, understanding of politics, trust in politicians, typology of politicians

Andrej KIRN: Communication with Public in the Case of Risk
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 944-956

Communication with public regarding the risks is more effective if taking place in the context of trust. The consequences of distrust of expert risk estimation are clearly seen in the unsuccessful efforts for locating refuse dumps for lowly and highly radioactive waste. The recent trends in estimating new technologies broaden the criteria in order to take into account social values which influence public opinion regarding the technologies. In Western countries, a variety of democratic communicative forms to achieve public consensus regarding the risk technologies, is considered. Slovenia is in this context far behind.

Key words: taking risk, public, democratic communicative forms, trust, waste, estimating technologies, consensus, consensual conferences.

Zlatko JANČIČ: Ethical advertising and self-regulation
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 957-975

Advertising industry faces severe social criticism by continuous counter argumentation and, most importantly, with a profound system of self-regulation. Mechanisms of self-regulation base themselves on the acceptance of rigorous codes of advertising practice. In partnership with the state regulatory bodies, advertising, industry voluntarily sanctions individual advertisers that breach the fundamental ethical norms. In spite of the well established system of advertising regulation the ethically questionable advertisements still emerge. Unethical communication behaviour is almost always an outcome of particular advertiser's unethical orientation, therefore the best way to avoid it, besides its regulation, is in the management paradigm change. Contemporary rise of an enlightened entrepreneurship is a good sign in this direction. Advertising is facing a new challenge - to become a virtuous communication not out of the necessity of its legitimisation, but out of the necessity for immanent ethics in all exchange processes in the society.

Key words: advertising, ethics, legislation, self-regulation, codes of advertising practice, entrepreneurship

Zdenka ŠADL: Micro-macro linkages**Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 976-998**

The article discusses the micro-macro linkages as one of central theoretical problems in contemporary sociological theory, with special focus on emotions. Firstly, emotions are analysed as the integral parts of all constituent processes of micro universe (motivating, interacting and structuring processes). The author then present emotions as both, dependent and independent variables. Emotions are experiences, shaped by macro subjective (culture) and macro objective (social structures) phenomena, and at the same time, micro emotional processes and events work upward to confirm, maintain and change macro level of social reality.

Key words: micro-macro linkages, social structures, social changes, emotions.

UDC: 355.45(497.4):327.51(4-15+73)NATO

Vinko VEGIČ: Alliances and small states**Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 999-1013**

Security of small states substantially depends on their reliance on external factors among which alliances are one of the possibilities for pursuing security. Bilateral alliance between small state and major power could produce negative consequences for small state since its subordination to the interest of major power. In multilateral alliances, like NATO, this possibility is slightly diminished. Currently the role of NATO and its activities are in the process of change because of increasing interdependence, integration, and enhanced role of institutions in Europe and some other part of the World and because of changing threats to security. Simultaneously the position of small states in NATO is being changed. With joining alliance states are always involved in dilemma between enhancing security and diminishing its autonomy. In the case that Slovenia in the future join NATO some positive security and political effects will emerge but also increasing liabilities and certain risks.

Key words: security of Slovenia, national security, alliances, NATO, security integrations, European security

UDC: 316:614

Majda PAHOR: ZDRAVSTVENA SOCIOLOGIJA**Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 1014-1026**

Health is important for individuals' functioning within social structures, but it is also an aim in itself as an element of quality of life. Health is the field of an institutionalised social sector - health care, but also, as a social phenomenon, of soci-

ology. The article presents some sociological perspectives on health and health care: functionalism, marxism, symbolic interactionism, feminism, action theory, and structuration theory. The review leads to the conclusion that the field of health and health care is complex and therefore the explanatory power of isolated approaches is limited. The suggested approach of health sociology, combining different perspectives and levels of analysis can improve its ability in explaining the field of health and health care.

Key words: health sociology, sociological perspectives, health and illness, health care

UDC: 316.32:347.778

Bor ROZMAN: Intellectual Property and Patent Offices in the Time of Globalisation

Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 1027-1040

68

The meaning of intellectual property is increasing day by day (which is confirmed by conflicts regarding "MERCK - KRKA", "LIPICANCI" etc.). The economy and individuals are faced with it almost everywhere, especially in the transitional countries, including Slovenia, which were not adjusted with the developed countries and today they are adapting fast to the standards of these countries. Slovenia is among the most successful countries in this respect. The problem introduced in the text is very current and is connected with a change of activities and functions of small offices in the near future, which would be achieved by the effective model of human resource management and development, created to help offices in the future to ensure people with knowledge and abilities, to achieve strategic aims. The model prepares them for more effective execution of the existent work and prepares them for taking over greater responsibility and flexibility in activities in the time of globalisation. This would also enable the rise of new sort of service - advisory engineering. The debate on institutional and political frame of human resource management in the context of future role and importance of intellectual property rights, is undoubtedly a serious scientific debate, which is limited by the fact that the problem rests on certain anticipation and prediction of the future, which is indisputably linked to some risks and new phenomena. One (maybe the most important) represents the time in which we live today, i.e. information period, which with its technology demolishes boundaries of globalisation of the world.

Key words: globalisation, intellectual property, human resource management, development of patent offices activities.

Siniša TATALOVIĆ: *Ethnic Conflicts and Security of Macedonia*
Teorija in praksa, Ljubljana 1999, Vol. XXXVI, No. 6, pg. 1041-1052

Research on ethnic conflicts and their solving is extremely important since everybody belongs to some ethnic community and common relations are far too important to be left to ethnical partiality. This is why analyses on the ways of solving ethnic conflicts are fundamental responsibility for researchers dealing with the questions of national and international security in a broader sense and ethnic conflicts in a narrower sense. The article analyses ethnic conflicts and the ways of solving them in the case of Macedonia, which is traditionally burdened with ethnic conflicts of various kinds and intensity. After the gaining independence in 1991, Macedonia started a hard way of preserving independence and territorial integrity. Entirely disarmed, with great internal problems and conflicts and disinclined environment of neighbour countries, Macedonia searched for the ways of its own security. Because of the modest defensive and security forces, Macedonia relied on foreign forces, especially on USA, which in Macedonia saw the support for its politics on the Balkans. In the process of state building and integration into international organisations Macedonia achieved discernible success, although it still faces numerous problems, conditioned by internal, especially ethnic conflicts and unstable environment, e.g. Kosovo. Visible results were achieved at defining ethnic minorities rights, particularly for Albanians. However, its chances for successful defence in the case of clash of arms, are without foreign help very small. According to a very unfavourable scenario, Macedonia would be forced to solve conflicts with internal para-military forces as well as with the troops of some neighbour countries.

Key words: ethnic conflicts, security, Macedonia, Balkans, ethnic minorities, international community.